СВЕРДЛОВ ТУРЫНДА ХИКӘЯЛӘР

СВЕРДЛОВ ТУРЫНДА ХИКӘЯЛӘР

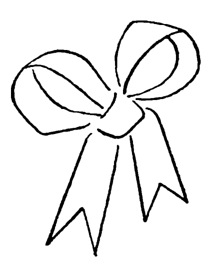

Истәлекләр җыентыгы

ГЫЙМАДИ КАМАЛИЕВ тәрҗемәсе

КАЗАН
ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
1984

ББК 84.3(2)7
С 28

Свердлов турында хикәяләр.
С 28 Камалиев Г. К. тәрҗемәсе. — Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. — 208 бит.

С $\frac{4803010102-035}{М\ 132(03)-84}$ 151—84 ББК 84.3(2)7

В. И. Ленин

1919 ЕЛНЫҢ 18 МАРТЫНДА БӨТЕНРОССИЯ ҮЗӘК БАШКАРМА КОМИТЕТЫНЫҢ АШЫГЫЧ УТЫРЫШЫНДА Я. М. СВЕРДЛОВНЫ ИСКӘ АЛЫП СӨЙЛӘНГӘН РЕЧЬ

Иптәшләр! Бөтен дөнья эшчеләре Париж Коммунасының героик күтәрелешен һәм аның фаҗигале бетүен хөрмәт белән искә алган көнне безгә Яков Михайлович Свердловны җирләргә туры килә. Революциябез барышында, аның җиңүләрендә иптәш Свердлов пролетариат

революциясенең иң төп, иң әһәмиятле сыйфатларын башка һәркемгә караганда да тулырак, бөтенрәк гәүдәләндерә алды, һәм аның пролетариат революциясе юлбашчысы булу әһәмияте, революция эшенә чын күңелдән бирелгән булуына караганда да күбрәк дәрәҗәдәге әһәмияте, нәкъ менә шуннан гыйбарәт тә.

Иптәшләр! Өстән-өстән генә хөкем йөртүчеләр күзенә, революциябезнең күп санлы дошманнары яки бүгенге көнгә чаклы революция белән аңа каршы кешеләр арасында икеләнеп йөрүчеләр күзенә, революциянең эксплуататорларны һәм хезмәт халкының дошманнарын кискен, аяусыз-каты рәвештә юк итүдән торган сыйфаты гына барыннан да ныграк ташлана. Шик юк, шушы сыйфаттан башка, — революцион көчләүдән башка, — пролетариат җиңә алмаган булыр иде. Ләкин тагын шуңа да һич шик булырга мөмкин түгел ки, революцион көчләү революция үсешенең билгеле бер моментларында гына, мәгълүм һәм аерым шартлар булганда гына зарур һәм законлы алым иде, хәлбуки бу — революциянең тагын да тирәнрәк, даимирәк үзенчәлеге һәм аның җиңүләренең шарты пролетариат массаларын оештырудан, хезмәт ияләрен оештырудан гыйбарәт булды һәм шулай булып кала да. Революциянең иң яхшы шартлары, аның җиңүләренең иң тирән чыганагы миллионнарча хезмәт ияләрен менә шушы оештырудан гыйбарәт тә. Пролетариат революциясенең шушы сыйфаты көрәш барышында революциядә моңарчы күрелмәгән үзенчәлекне — массаларны оештыруны барыннан да күбрәк гәүдәләндергән юлбашчыларны бирде дә. Пролетариат революциясенең шушы сыйфаты Я. М. Свердлов кебек иң әүвәл һәм барыннан да бигрәк оештыручы булган кешене дә бирде.

Иптәшләр! Безгә, русларга, революционерлар өчен аеруча кыен булган заманнарда, революцияне авыр, дәвамлы, кайчакта газаплы һәм чиксез озак әзерләгән заманнарда, безгә барыннан да бигрәк теориянең, принципларның, программаның эштән аерылган булуыннан газап чигәргә туры килде, безгә барыннан да ешрак турыдан-туры эштән аерылган теориягә чамадан тыш чумудан газап чигәргә туры килде.

Рус революцион хәрәкәтенең күп уннарча еллар дәвам иткән тарихы революцион эшкә бирелгән булып та, үзләренең революцион идеалларын практикада кулланырга мөмкинлек таба алмаган бик күп кешеләрне белә. Бу яктан да пролетариат революциясе, беренче

буларак, элекке ялгызакларга, революцион көрәш геройларына әлеге юлбашчылар үзләрен күрсәтә алырлык чын җирлек, чын база, чын шартлар, чын аудитория һәм чын пролетариат армиясен бирде. Бу яктан, нәкъ менә практик эш итүче оештыручылар буларак, Я. М. Свердлов яулаган һәм хаклы рәвештә файдаланган шикелле шундый искиткеч күренекле урынны яулый алган юлбашчылар барыннан да күбрәк аерылып торалар.

Әгәр без шушы пролетариат революциясе юлбашчысының тормыш юлына күз салсак, без шунда ук аның искиткеч оештыручанлык талантының озак көрәш барышында тәрбияләнгәнлеген, революционерлык эшенең иң авыр шартларында төрле чорлар кичергән һәм татыган шушы пролетариат революциясе юлбашчысы үзенең зур революционерларга хас булган гүзәл сыйфатларының һәрберсен үзе тәрбияләп үстергәнлеген күрербез. Үз эшчәнлегенең баштагы чорында, әле бөтенләй яшь егет чагында, политик аң керә башлау белән, ул шунда ук һәм тулысынча революция эшенә бирелгән. Шул чорда, XX гасыр башында ук, без профессиональ революционерның коеп куйган үрнәге булган иптәш Свердловны күрдек; ул гаиләдән, иске буржуаз җәмгыятьнең барлык уңайлыкларыннан һәм гадәтләреннән бөтенләй аерылган, революциягә тулысынча һәм җаны-тәне белән бирелгән һәм озак еллар, хәтта уннарча еллар буена, төрмәдән сөргенгә һәм сөргеннән төрмәгә күчә-күчә, үзендә революционерларны озак һәм бик озак елларга чыныктырган сыйфатларны тәрбияләгән кеше иде.

Ләкин бу профессиональ революционер беркайчан да, бер генә минутка да массалардан аерылмады. Царизм шартлары ул чактагы барлык революционерларны дучар иткән кебек ук, аны да күбесенчә яшерен, легаль булмаган рәвештә эшләүгә дучар итсә дә, шундый яшерен һәм легаль булмаган эшчәнлегендә дә иптәш Свердлов һәрвакыт нәкъ менә XX гасыр башыннан алып революционерларның интеллигенция арасыннан чыккан элекке буынын алыштыра башлаган алдынгы эшчеләр белән иңгә-иң торып һәм кулга-кул тотынып барды.

Нәкъ менә шул вакытларда алдынгы эшчеләр унарлап һәм йөзәрләп эшкә тотындылар һәм үзләрендә революцион көрәшкә чыныгу тәрбияләделәр. Шундый чыныгусыз, шулай ук массалар белән бик нык бәйләнештән башка, Россиядә пролетариат революциясе уңышлы була алмас иде. Көрәштә даими рәвештә кат-

нашып, массалардан беркайчан да аерылмаган, Россияне беркайчан да ташлап китмәгән, һәрвакыт иң яхшы эшчеләр белән бергә эш иткән һәм, эзәрлекләүләр революционерны тормыштан аерылуга дучар иткән булуга да карамастан, үзен эшчеләр сөйгән юлбашчы, практиканы барыннан да киңрәк һәм барыннан да күбрәк белгән юлбашчы итеп кенә түгел, бәлки алдынгы пролетарийларны оештыручы да итеп тәрбияли белгән кеше өчен нәкъ менә шушы озакка сузылган легаль булмаган эш юлы барыннан да бигрәк характерлы. Әгәр кайберәүләр, легаль булмаган эш белән шулай тулысынча йотылган булу, профессиональ революционерның шушы сыйфаты аны массалардан аера, дип уйласалар, — барыннан да ешрак безнең дошманнарыбыз яки икеләнүче кешеләр шулай уйладылар, — безгә әлеге карашның ничаклы тирән ялгыш икәнлеген, киресенчә, нәкъ менә революцион эшкә әлеге чын көнделдән бирелгәнлекнең, күп төрмәләр һәм иң ерактагы Себер сөргеннәрен үткән кешеләр тормышында гәүдәләнгән бирелгәнлекнең шундый юлбашчыларны, пролетариатыбызның чәчәген тудырганлыгын нәкъ менә Я. М. Свердловның революцион эшчәнлеге үрнәге күрсәтә дә. Ә инде бу бирелгәнлек кешеләрне таный белү, оештыру эшләрен юлга сала белү хасияте белән бергә кушылганлыктан, шундый бирелгәнлек кенә зур оештыручыларны тәрбияләп үстерде дә. Легаль булмаган түгәрәкләр аша, подпольедагы революцион эш аша, беркем дә Я. М. Свердлов шикелле шулай тулы гәүдәләндермәгән һәм чагылдырмаган легаль булмаган партия аша,— тик шушы практик мәктәп аша, тик шундый юл белән генә ул беренче социалистик Совет республикасындагы беренче кеше постына, киң пролетариат массаларын оештыручыларның беренчесе постына килә алды.

Иптәшләр! Без хәзергә кадәр горурланып килгән һәм бик хаклы рәвештә горурланган нәрсәне безгә шушы кешенең гадәттән тыш оештыручылык таланты гына тәэмин иткәнлеге, миңа туры килгән кебек үк, иптәш Свердлов белән көн саен бергә эшләргә туры килгән бөтен кешегә аеруча ачык иде. Ул безгә оешкан пролетариат массаларына лаек булган һәм пролетариат революциясе ихтыяҗларына җавап бирә торган бердәм, максатка ярашлы, чын-чыннан оешканлык белән эшләү мөмкинлеген тулысы белән тәэмин итте; ул шундый бердәм оешкан эшне тәэмин итте ки, шунсыз без бер генә уңышка да ирешә алмаган булыр идек, шунсыз без хәзергә ка-

дәр үзебезгә кичерергә туры килгән һәм хәзер дә кичерергә мәҗбүр булган исәпсез-хисапсыз кыенлыкларның берсен дә, авыр сынауларның берсен дә җиңеп чыга алмаган булыр идек.

Революциядәгечә кайнап торган көрәштә һәрбер революционер тора торган аерым постта, әгәр хәтта кечкенә генә бер коллегиянең эше сөйләнүгә әйләнеп китә икән, көрәш барышында яулап алынган, һич бәхәссез зур мораль авторитетның, үзенең көчен, әлбәттә, абстракт моральдән түгел, бәлки революцион көрәшче мораленнән, революцион массалар сафлары һәм шеренгалары мораленнән ала торган авторитетның гаять зур әһәмияте бар.

Әгәр без бер елдан артыграк вакыт эчендә аз гына санлы фидакарь революционерлар төркеме өстенә төшкән чиксез зур авырлыкларны күтәрә алганбыз икән, әгәр җитәкче органнар иң кыен мәсьәләләрне шулай ньк, тиз, бердәм хәл итә алганнар икән, бу фәкать алар арасында күренекле урынны Яков Михайлович шикелле искиткеч талантлы оештыручы алып торганга күрә генә мөмкин булды. Бары тик ул гына үзендә пролетариат хәрәкәте җитәкче эшлеклеләренең шәхси составын искиткеч яхшы белүне берләштерә алды, бары тик ул гына озак көрәш еллары дәвамында, — бу турыда бирәдә мин бик кыскача гына әйтеп үтә алам, — үзендә бик шәп практик сизгерлек хисен, бик шәп оештыручанлык талантын, һич бәхәссез зур авторитет тәрбияли алды, шул авторитет аркасында Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының иң зур эш тармакларын, бер төркем кешеләрнең генә көче җитәрлек тармакларын, тулысы белән Яков Михайлович бер ялгызы алып барды. Бары тик ул гына шундый хәлне яулап ала алды ки, бу хәл гаять күп санлы бик зур һәм бик әһәмиятле практик оештыру мәсьәләләрен һичбер бәхәссез, бернинди киңәшмәләрсез, бернинди формаль тавышка куюларсыз тәмам хәл итү өчен аның бер генә сүзе дә җитә иде, һәм мәсьәләнең шул практик белем, зур оештыручанлык сизгерлеге нигезендә хәл ителгәнлегенә, йөзләрчә һәм меңнәрчә алдынгы эшчеләрнең генә түгел, бәлки массаларның да бу мәсьәлә тәмам хәл ителгән дип исәпләячәкләренә барысы да тулысынча ышана иде.

Бөек революцияләр үз көрәшләре барышында бөек кешеләр тудыралар һәм элек мөмкин булмастай тоелган талантларны үстерәләр — тарих моны күптән күрсәтте. Легаль булмаган түгәрәк һәм подпольедагы эш мәктә-

беннән, эзәрлекләнүче кечкенә генә партия һәм Турухан төрмәсе мәктәбеннән үзенә һич бәхәссез авторитет яулап алган шундый оештыручы, Россиядә бөтен Совет властен оештыручы һәм бу Советларны төзегән һәм хәзер барлык халыкларга, бөтен дөнья илләренә үзенең авыр, газаплы, канга баткан, әмма җиңүле барышын дәвам итүче Совет властен практикада тормышка ашырган партия эшен үз белемнәре буенча бердәнбер оештыручы килеп чыга алуына беркем дә ышанмаган булыр иде.

Әгәр алыштыру сүзе астында үзендә шундый сәләтләрне бергә туплаган бер кешене, бер иптәшне табу мөмкинлеге аңланса, үзендә шушы гаять зур оештыручанлык талантын тәрбияләгән мондый кешене без беркайчан да алыштыра алмабыз. Яков Михайловичны якыннан белгән, аның даими эшен күзәткән кешеләрдән беркем дә бу мәгънәдә Яков Михайловичның алыштыргысыз кеше булуына шик тота алмас. Оештыру, кешеләрне сайлап алу, аларны күп төрле барлык белгечлекләр буенча җаваплы постларга билгеләү өлкәсендә ул берүзе башкарып килгән эшне хәзер башкару өчен иптәш Свердлов бер ялгызы алып барган зур тармакларның һәркайсына бөтен бер группа кешеләр куярга кирәк, алар гына Яков Михайлович эзеннән барып, бер кеше алып барган эшне башкаруга якыная алырлар.

Ләкин пролетариат революциясе нәкъ менә үз чыганакларының тирәнлеге белән көчле. Без беләбез, бу көрәштә үзләренең тормышын аямаган, аны фидакарь рәвештә корбан иткән кешеләр урынына ул башка кешеләр шеренгаларын күтәрә, ихтимал, үз юлларының башында аларның тәҗрибәләре азрак, эш белүләре кимрәк һәм әзерлекләре азрак булган, ләкин массалар белән киң бәйләнгән һәм арабыздан киткән зур талантлар урынына аларның эшен дәвам иттерүче, алар юлыннан баручы, алар башлаган эшне төгәлләүче кешеләр төркемнәрен күтәрергә сәләтле кешеләр сафларын үстерә. Менә шушы мәгънәдә без тирәнтен ышанабыз ки, Россиядәге һәм бөтен дөньядагы пролетариат революциясе кешеләрнең күп төркемнәрен күтәрер, пролетарийлардан, хезмәт иясе крестьяннардан күп санлы катлауларны күтәрер, алар шундый практик тормыш белемен, ялгыз кеше талантын булмаса да, коллектив оештыручанлык талантын бирерләр, пролетарийларның миллионлаган армияләре шунсыз үзләренең җиңүенә ирешә алмый.

Иптәш Я. М. Свердлов турындагы истәлек революционерның үз эшенә бирелгәнлеген күрсәтә торган мәңгелек символ булып кына калмас, практик аеклыкны һәм практик осталыкны, массалар белән тулы бәйләнешне аларга юнәлеш бирә белү белән бергә кушып алып бару үрнәге булып кына калмас, — бәлки пролетарийларның һаман киңрәк массаларының, шушы үрнәкләрне кулланып, бөтендөнья коммунистик революциясенең тулы җиңүенә таба алга һәм алга барачакларының залогы булып торыр.

К. Т. Свердлова (Новгородцева)

ИСТӘЛЕКЛӘРДӘН...

Яков Михайлович Свердлов белән мин тәүге тапкыр 1905 елда, Россиядә беренче революция көннәрендә очраштым. 1905 елның көзендә Яков Михайлович партия Үзәк Комитеты тарафыннан Уралга, Екатеринбург (хәзерге Свердловск) шәһәренә җибәрелгән иде. Ул чакта мин Екатеринбургта эшли, партиянең Екатеринбург комитеты члены идем. Менә шунда, ягъни Екатеринбургта без Яков Михайлович белән бергәләп эшли башладык, шунда тормышыбызны гомерлеккә бергә бәйләдек.

Иптәш Андрейның (Яков Михайлович Екатеринбургта шушы исем белән эшләде) Уралга килүе Урал большевикларының бөтен эшен тамырдан үзгәртте.

Монда килү белән иптәш Андрей партиянең Екатеринбург комитетына, ә аннары тиздән Уралның бөтен партия оешмасына җитәкчелек итте. Ул чакта нибары егерме яшьтә генә булса да, Нижний Новгород, Кострома, Ярославль, Казан шәһәрләрендә подпольеда эшләп, Яков Михайлович инде шактый зур тәҗрибә туплаган, күп мәртәбәләр кулга алынган, берничә ай төрмәдә утырган була.

Яков Михайлович Свердлов 1885 елның 23 маенда (4 июнендә) Нижний Новгород (хәзерге Горький) шәһәрендә һөнәрче-гравер гаиләсендә туган. 1901 елда, ягъни 16 яшьлек үсмер егет чагында ул социал-демо-

кратлар партиясе сафларына керә һәм профессиональ революционер юлына баса. Анын аңы формалашуга В. И. Ленин хезмәтләре, ленинчыл «Искра» гаять зур йогынты ясый, Я. М. Свердлов революцион эшенең беренче адымнарыннан ук инанган ленинчы була.

Революция күтәрелә барган көннәрдә — 1905 елның октябрь, ноябрь, декабрь айларында — Андрей Екатеринбургта күп кеше катнашында уздырылган митингларда һәм җыелышларда чыгыш ясый, эшчеләрдән сугышчан дружиналар төзи, советлар һәм профессиональ союзлар оештыруда катнаша һәм кыска гына вакыт эчендә Урал пролетариатының танылган җитәкчесенә әверелә.

1905 ел революциясе эшчеләр сыйныфының җиңелүе белән бетә һәм реакция һөҗүме башлана. Ул бездә, ягъни Уралда да шулай булды. Екатеринбургта ачыктан-ачык зур җыелышлар уздырып булмый башлады, партия оешмасы кабат подпольега куып кертелде.

Патша жандармнары һәр большевикны тотарга тырыша, алар Андрейны эләктереп алу, Урал большевикларын җитәкчесез калдыру өчен аеруча зур көч куялар. Аны тотып биргән өчен 5000 сум күләмендә махсус бүләк билгеләнә. Ул заманда бу ифрат зур акча иде. Андрейны эзләп табу эшенә Екатеринбургның барлык шымчылары тартыла. Вәгъдә ителгән бүләк аларны бик кызыксындыра. Эш, әлбәттә, аларда гына булмый. «Азатлык» көннәрендә иптәш Андрейны митинг һәм җыелышларда бик күпләр ишеткән була, бик күп екатеринбурглылар аны күреп белә, шунлыктан аны теләсә кайсы минутта танып, тотып алулары ихтимал иде.

Партиядәш иптәшләре Яков Михайловичны бик тырышып саклыйлар, аның кайларда булганын, кайда кунганын безнең бик азыбыз гына белә торган иде. Яков Михайловичны күрергә тиешле кешеләрне, аның белән очрашу өчен, аеруча ышанычлы иптәшләр алып килә иде. Шуңа да карамастан, аңа Екатеринбургта артык калырга ярамый иде инде.

Бөтенесен үлчәп караганнан соң комитет, Андрейга Екатеринбургтан Пермьга күчеп китәргә вакыт җитте, дигән карарга килә.

Ул заманда Пермь — Уралның губерна үзәге иде. Пермьнан ерак та түгел Уралдагы иң зур заводлардан саналган Мотовилиха заводлары булганлыктан, өлкә партия үзәген Пермьда урнаштыру барыннан да кулайрак иде.

Андрейның Пермьга күчеп китүе хәл ителде. Эмма моны тормышка ашыру бик үк җиңел эш түгел иде. Вокзалда һәрвакыт жандарм дежур тора, ә ул Андрейны таный, «азатлык» көннәрендә аны күп тапкырлар күргәне бар. Ул һәр кешене җентекләп күзәтә, аңа күренмичә узуы бик тә кыен. Иң хәйләкәр бер иптәшебезгә Андрей Пермь поездына утырган чакта жандармның игътибарын читкә юнәлтү вазифасы йөкләнә.

Жандармны «үз карамагына алган» ул иптәшебез билгеләнгән көнне вокзалга килә. Өстенә ул кондыз якалы бик шәп тун кигән була. Җилбәгәй җибәрелгән тун астыннан кыйммәтле костюмы күренеп тора, алтын чылбыры ялтырый. Боларның бөтенесен без бай бер либералдан алып тордык. Ул безгә, ягъни революционерларга теләктәшлек күрсәтә, кайбер нәрсәләр белән ярдәм дә итә иде. Аның биреп торган әйберләре бу көнне нәрсәгә хезмәт итәчәген ул белми иде, әлбәттә.

«Байбәтчә», фил сөягеннән ясалган кыйммәтле таягын уйнаткалап, беренче класс залына мәһабәт кенә атлап килеп керә дә уклау йоткандай төзгә катып калган жандармны бармагы белән ишарәләп чакырып ала һәм:

— Әй, хөрмәтлем! Бик тиз генә Пермьга хәтле беренче класс билеты алып кил әле! Калган акчасы үзеңә, — ди.

«Байбәтчә»нең бөтен тышкы кыяфәте, кыланышы, сөйләшүе, билетка акча биргәндә кесәсеннән чыгарган калын бумажнигы жандармга бик нык тәэсир итә. Җитмәсә, юмарт «байбәтчә» түбәнчелек белән генә буфет ягына ымлый һәм жандармга ике рюмка коньяк эчертә, өстәвенә үзе шунда ук буфетчыга берничә көмеш акча суза.

Шатлыгы һәм дәрте эченә сыймаган жандарм касса янына йөгереп бара да тәрәзә тирәсендә кайнашкан пассажирларны этә-төртә кереп, акчасын кассирга тоттыра. Сүз уңаеннан әйтергә кирәк, полицейскийлар, жандармнар һәм башка «тәртип саклаучылар» байларның шундый йомышларын бик теләп үтиләр иде.

Жандарм ничек кенә тырышса да билет белән мәтавыклану аның биш-ун минут вакытын ала, шул арада исә тотылмас Андрей, теше сызлаган кешедәй яңагын яулык белән бәйләгән килеш, перронга чыгып өлгерә. «Байбәтчә» перрондагы ыгы-зыгыдан файдаланып, «үзе өчен» әлеге жандарм сатып алган билетны сиздермичә генә бер иптәшебезгә, ә ул Андрейга тапшыра. Нәкъ

шул вакыт өченче звонок була, паровоз сызгыртып саубуллаша, һәм Свердлов исән-сау, бәла-казасыз гына Екатеринбургтан китеп бара.

Декабрь кораллы восстаниесе тар-мар ителгәннән соң партиянең Пермь оешмасында хәл бермә-бер авырлаша.

Пермь төрмәсе кулга алынучылар белән тула. Эшчеләрне көпә-көндез тотып алалар, төннәрен облавалар ясыйлар. Декабрь сугышларында яраланган кешеләрне дә аямыйлар, юеш, салкын камераларга ябалар. Иректо калган партия членнарын бармак белән генә санарлык иде. Тар-мар ителгәнннән соң партия эшен яңадан тиз генә оештырып җибәрү мөмкин түгел шикелле иде.

Әмма Яков Михайлович Пермьга килү белән үк көчләрне җыя башлый. Иң әүвәл ул Мотовилихадагы большевистик оешманы аякка бастыру эшенә керешә, шул ук вакытта Пермьны да, Уралның иң зур заводлары булган Лысьва, Чусовой, Кизел заводларын да күзеннән төшерми. Бөтен Урал эшенең барлык җепләре аңа таба сузыла, Урал өлкә партия конференциясен әзерләү эше аның җитәкчелегендә һаман киңрәк колач ала бара.

Оешма бик тиз көч туплый башлый. Кулга алынган партия работникларын яшьләр алмаштыра, башка шәһәрләрдәге иптәшләр килә. 1906 елның февралендә инде Пермь партия оешмасы аякка бастырыла, ә озаклamый Бөтенурал партия конференциясен җыюга ирешелә; шул конференциядә өлкә партия үзәге төзелә. Ул арада охранка Андрейны тагын да тырышыбрак эзли башлый. Охранка провокаторларыннан берсе — Вотинов партия сафларына үтеп керә һәм Яков Михайловичны тотып бирә: 1906 елның 10 июнендә Яков Михайлович белән мине Пермь комитеты утырышыннан соң урамда кулга алдылар. Яков Михайловичка өч ел ярым, ә миңа ике ел ярым буе төрмәдә утырырга туры килде.

1909 елның көзендә ирекка чыгу белән үк Яков Михайлович баштанаяк революцион эшкә чумды. Бу юлы инде ул партия Үзәк Комитеты вәкиле сыйфатында Мәскәүдә эшләде. Әмма өч айдан аны тагын кулга алып төрмәгә яптылар һәм дүрт елга Нарым краена сөргенгә озатырга хөкем иттеләр. Ләкин Яков Михайлович сөргендә дүрт ел түгел, дүрт ай да булмады. Ул Нарымга китерелгәч, озак та тормыйча кача.

Партия Үзәк Комитеты хәзер инде аңа Россия империясенең башкаласы Петербургта эшләү вазифасын йөкли. Әмма берничә айдан Яков Михайловичны кабат

кулга алып, яңадан Нарымга сөрәләр. Аннан инде ул тик ел ярымнан соң гына, ягъни 1912 елның декабренда гына качып китүгә ирешә.

Яков Михайлович белән бергә мине дә, кулга алып, туган шәһәрем Екатеринбургка сөрделәр. Бары тик 1912 елның көзендә генә мин, яшь ярымлык улым белән бергә, Нарымга күчеп китә алдым. Шуңа кадәр Яков Михайловичның улыбызны бер мәртәбә дә күргәне юк иде әле. Свердлов янына гаиләсе килгәнен белгәч, стражниклар аны сирәгрәк күзәтә торган булдылар һәм, шуннан файдаланып, Яков Михайлович качып китте.

1912 елда ул, Петербургка кайтып, партия Үзәк Комитеты члены сыйфатында зур эш җәелдереп җибәрә. Үзәк Комитет составына аны Прага конференциясеннән соң кертәләр. Шул чакта ул чит илдә булган Владимир Ильич белән хат алыша һәм турыдан-туры аның күрсәтмәләре нигезендә эшли.

Яков Михайлович сөргеннән качып киткәннән соң озак та үтмәстән, мин, улым белән Нарымнан китеп, 1913 елның февраль башында Петербургка кайтып җиттем. Без Дәүләт думасы депутаты большевик Григорий Иванович Петровский квартирында урнаштык. Шул ук кичне Яков Михайлович та Петровскийларга күчеп килергә тиеш иде. Моңарчы ул шулай ук дума депутаты большевик Федор Никитович Самойловта яшәгән булган икән.

Петровскийларга Яков Михайлович кичен бик соң гына килде. Ә төнлә, Григорий Ивановичның депутатлык иминлегенә дә карамастан, жандармнар килеп керделәр һәм безне: Яков Михайловичны һәм улым белән мине алып китеп төрмәгә яптылар.

Яков Михайловичны биш елга Туруха́н краена сөрделәр, ә мине ике елга башта Екатеринбургка, ә аннары элекке Тобол губернасының Туринск шәһәре янындагы кечерәк кенә Фабричный поселогына озаттылар.

Сөрген срогым беткәннән соң, 1915 елның җәендә, балаларым белән бергәләп (1913 елның җәендә кызым туган иде), Турухан краеның Монастырское авылына Яков Михайлович янына киттем.

Тимер юлдан мең чакрымнан арырак, Поляр түгәрәк тирәсендә урнашкан ерак Турухан сөргенендәге бөтен нәрсәдән аерылган бу кешеләрнең яшәү шартлары коточкыч иде. Әмма, ничек кенә булмасын, без барып урнаштык. Мин шундагы метеорология станциясенә эшкә керә алдым. Ул станция йортын безнең карамак-

ка бирделәр. Яков Михайлович белән мин Монастырское авылының мал-мөлкәтле кешеләренең балаларына дәресләр бирдек. Өстәвенә Себер газета-журналларында сирәк кенә булса да Яков Михайловичның мәкаләләре, очерклары басыла иде. Шуларның бөтенесе бергә безгә яшәү чыганагы булып хезмәт итте.

Безгә һәрвакыт кеше күп килә, шуңа күрә безнең өйдә шау-шулы була торган иде. Кичләрен монда сөргендә яшәгән иптәшләр җыела, лекцияләр, рефератлар укыла яки дусларча сөйләшеп утырабыз, җырлыйбыз. Әледән-әле безгә сөргенгә яңа килгән иптәшләр туктала, чөнки башта аларның кунар җирләре булмый иде.

Яков Михайлович авыл тормышында һәм хәтта шунда яшәүчеләрнең күңел ачу тантаналарында да якыннан катнаша иде. Сирәк үткәрелсә дә, андый күңел ачулар була торган иде. Масленицада оештырылган күңел ачуларда кеше аеруча күп катнаша иде. Масленица көннәрендә Монастырское авылының бөтен халкы диярлек, шулай ук читтән килгән кешеләр дә Енисей елгасының текә ярында җыела иде. Җирле энтузиастлар илле сажин биеклегендәге текә ярга су сибеп боз катыралар да баш әйләндергеч биек тау ясыйлар, һәм танылган батырлар шуннан бәләкәй чанада искиткеч зур тизлек белән шуып төшәләр. Елгага хәтле исән-имин төшеп җитү өчен зур осталык таләп ителә: чанага утырып шуучы кеше аякларын чана башына тери һәм кулларына кыска таяклар тотып, шулар ярдәмендә чана белән идарә итә. Бер ялгыш хәрәкәт ясалды исә, чана бер якка, ә пешмәгән шуучы икенче якка оча; яр башында карап торучы тамашачылар исә шаркылдап көләләр иде.

Бер мәртәбә шулай күңел ачуның иң кызган вакытында халык арасында, урядник белән бергә, Туруханск приставы Кибиров күренде. Икесе дә кирәкмәгән юаннар, симезләр, битләре бурлаттай кып-кызыл. Күрәсең, түрә әфәнделәр бәйрәм хөрмәтенә бик каты салганнар.

— Пристав әфәнде! — дип кычкырып җибәрде шунда ук басып торган Яков Михайлович. — Миңа монда кайберәүләр: «Пристав әфәнде таудан шуып төшә алмас, куркыр», — диләр. Ә мин әйтәм: «Безнең пристав батыр кеше, бу тау аңа берни түгел, ул мондый таулардан гына да төшми әле», — дим. Урядник белән бергәләп шуып төшегез әле, пристав әфәнде. Үзегезнең нинди батыр, нинди оста икәнлегегезне күрсәтегез үзләренә.

Яшьләр арасыннан берәү зур һәм нык чана сөйрәп китерде. Халык шау-гөр килә башлады. Приставның абруе картага куелды. Төшке аш вакытында аракы эчмәгән булса, Кибиров бәлкем тәвәккәлләмәс тә иде. Менә ул чанага утырды, аның авыр гәүдәсеннән чана чытырдап куйды. Пристав утырмаска маташкан урядникны көчләп диярлек үзенең алдына утыртты да чукынып алды, һәм чана кузгалып китте. Чана һаман кызурак шуды. Ике юан авырлыгыннан искиткеч тизлек белән очты ул. Әмма «кыю спортчылар» елгага төшеп җитә алмадылар. Дөресрәге, алар төшүен төшеп җиттеләр, тик... чанада гына түгел. Тауның яртысына җитәр-җитмәс алар бер кырыйга мәтәлделәр. Приставның башы, урядникның аяклары кайда икәнлеген чамаларлык түгел иде. Тере йомгак бөтерелә-бөтерелә зур тизлек белән түбәнгә тәгәрәде.

Пристав урядникка бик нык тотынып утырган иде. Шулай да шәп кенә бер сикәлтәдә алар бер-берсеннән ычкынып киттеләр дә икесе ике якка барып төштеләр.

Тамашачыларның куанычына чик-чама юк иде. Алар эчләре катып көлделәр. Крайның түрәсе, тәкәббер Кибиров бөтен халык алдында көлкегә калды. Сөргендәгеләр дә, җирле крестьяннар да, түрәләр дә, беркатлы тунгус һәм остяклар да рәхәтләнеп көлделәр.

Турухан сөргенендә без ел ярым, ягъни Февраль революциясе башланганга кадәр бергә яшәдек. Самодержавиенең бәреп төшерелүе турында хәбәр алыну белән үк Яков Михайлович Красноярскига китте. Ә юл озын — Енисей бозы өстеннән мең чакрымнан артык араны узарга кирәк. Өстәвенә елганың югары агымында боз китәр вакыт якынлашып килә иде.

Яков Михайлович Красноярскидан Петроградка, ә аннан Уралга, Екатеринбургка китте. Россиядә беренче революция көннәрендәге кебек үк, иптәш Андрей яңадан да Урал большевикларының һәм революцион пролетариатының җитәкчесе булды.

Апрель уртасында Урал өлкә партия конференциясе булып үтте, анда Яков Михайлович Свердлов партия өлкә комитеты члены һәм Уралдан VII Бөтенроссия партия конференциясе делегаты итеп сайланды. Шул конференциядә Яков Михайловичның күп еллык хыялы тормышка ашты — ул Владимир Ильич белән очрашты. Аңарчы аларның очрашканнары юк иде.

Балалар белән мин Монастырскоедан июньдә генә китә алдым, Питерга без 1917 елның 2 июлендә, ягъни июль көннәре алдыннан гына килеп җиттек. Танышларыбызда кунып, 3 июльдә иртән балаларны алдым да Яков Михайловичны эзләп киттем. Иптәшләрдән аны төшкә хәтле Үзәк Комитет Секретариатында очрату җиңелрәк икәнлеген белдем. Шул ук иптәшләр миңа Секретариатның Коломна урамында урнашканлыгын әйттеләр. Яков Михайловичны мин шунда таптым да.

Без анда бер ярты сәгатьләп булганбыздыр. Аннары Яков Михайлович безне Широкая урамына алып китте. Яков Михайлович шул урамда, Уралдан ук таныш булган Бессерның буш квартирында яши икән. Йорт янына килеп җитәрәк, Яков Михайлович миңа урамның каршы ягындагы күпертмә бизәкле, эчкә батып торган биек ишеккә күрсәтте:

— Монда Ильич тора! — диде ул.

Берничә сәгать тә бергә булырга өлгермәдек, өебез янына кораллы солдатлар һәм матрослар белән шыгрым тулы йөк машинасы килеп туктады. Бу иптәшләр Свердловны алырга килгәннәр иде. Выборг ягында чуалышлар башланды, беренче пулемет полкы Вакытлы хөкүмәткә каршы чыгарга булды, баш күтәрүгә кушылырга чакырып, якын-тирәдәге заводларга һәм хәрби частьларга ул үзенең вәкилләрен җибәрде, дип хәбәр иттеләр алар.

Яков Михайлович күз ачып йомганчы җыенды да, йөк машинасына утырып, Кшесинская сараена китеп барды. Бу вакытта ул сарай янына демонстрациячеләрнең беренче колонналары җыела башлаган була инде. Бу 1917 елның 3 июль киче иде.

4 июльдә Яков Михайлович көн буе күренмәде, 5 июльгә каршы төнне дә өйгә кайтмады. Тик иртә белән иртүк кенә ишектә шартлы шаку тавышы ишетелде.

— Юнкерлар «Правда»ны тар-мар иттеләр,— диде Яков Михайлович, бусаганы атлап керүгә үк.— Ильич һөҗүмнән чак кына элегрәк редакциядән китеп өлгерде. Аз гына тоткарланса да туп-туры әлеге кабахәтләр кулына эләккән була иде. Монда килеп җитүләре ихтимал.— Яков Михайлович урамның каршы ягына ымлады. — Ильичны кисәтеп куярга кирәк. Хәзер үк!

Яков Михайлович элгечтән плащын алды да ашыга-ашыга чыгып та китте. Кичен ул бик тиз арада гына өйгә кереп чыкты. Бөтенесе дә тәртиптә, Ильич ышанычлы урынга яшерелде, диде ул.

Ильичның беренче көннән соң Питердан китеп, Разлив станциясендә күл буендагы шалашта яшеренеп яшәгәнен, аннары Финляндиягә күчеп киткәнен мин соңыннан гына белдем.

Ильичны мин Октябрьга кадәр күрмәдем, әмма аның хакында һаман ишетә килдем. Яков Михайлович Ильич белән һәрвакыт элемтәдә торды. Ильич турында, аның яңа хатлары, әлегә басылып чыкмаган мәкаләләре, теге яисә бу вакыйга һәм фактларга биргән бәяләре турында мин һәр көн диярлек ишетә идем.

...1917 елның октябре килеп җитте. Хәл көннән-көн киеренкерәк, эш һаман күбрәк була барды. Коралы восстаниене әзерләү торган саен киңрәк җәелде. Ничектер шулай октябрь башында Яков Михайлович өйгә гадәттән тыш күтәренке рухта кайтып керде.

— Менә хәзер инде эшләр китәр! — диде ул ишекне ачып керү белән.— Ильич Питерда. Кайтты!

Берничә көн үткәч, 1917 елның 10 октябренда, большевиклар Үзәк Комитетының утырышы булды. Анда Ленинның докладын тыңладылар һәм кораллы восстание турында ул тәкъдим иткән резолюция кабул ителде. Петтроград Советы Хәрби-революцион комитет төзеде. 16 октябрьда, Үзәк Комитетның киңәйтелгән утырышы җыелып, восстаниене әзерләүнең конкрет мәсьәләләре каралды. Шушы утырышта төзелгән Хәрби-революцион үзәк восстаниегә җитәкчелек итү буенча партия үзәге булды. Аның составына Яков Михайлович та керде.

16 октябрьда Үзәк Комитет утырышында, 10 октябрьдагы кебек үк, Каменев белән Зиновьев Ленинга каршы чыктылар, алар революциянең буржуаз юл, ягъни парламент юлы белән үсешен якладылар. Үзәк Комитет, Ленин тирәсенә тупланып, аларның капитулянтлык ниятләрен кире какты. Питер эшчеләрен һәм солдатларын, Балтика морякларын, бөтен илдәге хезмәт ияләрен туплау зур адымнар белән алга барды. Халык соңгы, кискен көрәшкә күтәрелә иде.

Смольный кайнап тора. Анда бертуктаусыз шау-шулы җыелышлар бара. Ул вакытта мин РСДРП(б) Үзәк Комитетының «Прибой» нәшрияты мөдире идем. Нәшриятта утырып тора алмадым. Смольныйда булу өчен һәр мөмкинлектән файдалана идем. Ул көннәрдә мин Яков Михайловичның Үзәк Комитет карарларын, Ленин күрсәтмәләрен ничек тырышып үтәгәнен үз күзләрем белән күреп тордым. Ленин әле яшерен хәлдә яши, Ок-

тябрь коралллы восстаниесен әзерләүгә гомуми җитәкчелекне Свердлов һәм Үзәк Комитетның башка членнары аша тормышка ашыра иде. 1917 елның 18 енчеме, 19 ынчымы октябрь көне хәтеремдә калган. Смольныйның югары катларының берсендәге биек кенә бер бүлмәдә, урталыкта тар гына ара калдырып, урындыклар тезеп куелган. Ишек каршында өстәл тора, аңа кызыл постау җәелгән: Өстәл өстендә графин белән стакан. Бүлмә халык белән шыгрым тулган. Кешеләр бер-берләренә терәлеп үк утырганнар. Урындык җитмәгәннәре басып тора. Ким дигәндә йөз кеше җыелган. Биредә «Военка» (ул чакта большевикларның хәрби оешмасын шулай дип йөртәләр иде) җитәкчеләре, Петербург комитеты членнары, башкала районнары, зур завод һәм фабрика партия оешмалары вәкилләре, хәрби частьлардан делегатлар катнаша. Бу бүлмәдә коралллы восстание мәсьәләсе тикшерелә иде.

Беренчеләрдән булып Чудновский сөйләде. Ул ялкынлы революционер, әмма кайчакларда катлаулы шартларга тиз генә төшенә белми торган чамасыз кызу канлы кеше иде. Сугыш елларын ул эмиграциядә уздырган. Россиягә 1917 елның апрелендә кайтты да тиздән фронтка китте. Ә күптән түгел Питерга кайтты һәм шунда ук Хәрби-революцион комитет эшенә чумды.

Чудновский һәрвакыттагыча зур дәрт белән сөйли.

— Солдатлар массасы,— ди ул,— Учредительное собраниегә ышана, шуңа күрә восстаниене яклап чыкмаячак. Юк, баш күтәрергә ярамый, Учредительное собрание чакырылганны көтәргә кирәк.

Чудновскийдан соң өстәл янына бер-бер артлы әле күптән түгел меньшевик булган, тик июль вакыйгаларыннан соң гына партиягә кергән Ларин белән Рязанов чыкты. Алар икесе дә тәҗрибәле полемистлар, танылган сүз осталары.

— Учредительное собраниене көтәргә, восстание турындагы фикерне баштан чыгарып ташларга кирәк,— дип таләп итә Рязанов.

Залда пышылдашулар көчәя, кычкырган тавышлар ишетелә. Халыкның күбесе шикләнә кала.

Рязанов сөйләгән вакытта Петербург комитеты членнарыннан берсе урыныннан тора да ишеккә таба атлый. Кинәт минем артта салмак кына гүләгән тавыш ишетелә. Борылып карасам, кешеләр арасыннан кызу-кызу атлап, өстәл янына таба Яков Михайлович килә. Өстендә ярым хәрби яшел френч, иңенә күн куртка салган.

Менә ни өчен чыгып киткән икән Петроград комитетындагы әлеге иптәш!

Яков Михайлович председатель урынына килеп баса. Ул, куллары белән өстәл кырыена таянып, чак кына бөкрәя төшеп баскан да Рязановның сөйләгәнен игътибар белән тыңлый. Шул ук вакытта үзе залдагы һәр тавышны, һәр сүзне күңеленә сала бара. Тыштан карагандa, ул тыныч күренә. Әмма аңа бу тынычлыкның бик авырлык белән генә бирелгәнен бик аз гына кеше сизә иде.

Рязанов сөйләп бетерә, «Военка» кешеләреннән берсе: дошман яхшы оешкан, аның сугышка сәләтле хәрби частьлары, юнкерлар мәктәбе бар, ә безнең көчләр юньләп оешмаган. Нәтиҗә: баш күтәрергә иртә, дип исбатларга керешә.

Борчылу, шау-шу көчәя бара. Кинәт Яков Михайлович оратoрның сүзен бүлдерә. Залда тынлык урнаша.

— Восстание турындагы мәсьәләдә Үзәк Комитетның карары бар. Мин монда Үзәк Комитет исеменнән эш итәм һәм аның карарын юкка чыгарырга беркемгә дә юл куймаячакмын!

Көчле кул чабулар яңгырый. Һәм тагын тынлык урнаша.

— Без монда Үзәк Комитет кабул иткән карарны үзгәртү өчен җыелмадык,— дип дәвам итә сүзен Яков Михайлович.— Сөйләүчеләрдән мәсьәләнең асылы турында — заводларда, фабрикаларда, хәрби частьларда восстаниегә әзерлекнең ничек баруы, Үзәк Комитет күрсәтмәләренең ничек үтәлүе, корал юнәтү белән эшнең ничегрәк торуы турында әйтеп бирүләрен үтенәм. Ә Питер эшчеләренең һәм солдатларының омтылышы безгә мәгълүм. Үзәк Комитет сугышчан Питер пролетариатының һәм батыр Петроград гарнизонының көченә ышана!

Тагын көчле кул чабулар. Өстәл янына бер-бер артлы путиловчылар, обуховчылар, леснерчылар, Нарва заставасы һәм Выборг ягы пролетарийлары делегатлары, революцион Петроград солдатлары һәм Балтика моряклары делегатлары чыгып баса.

— Путилов заводы күтәрелергә әзер, путиловчы эшчеләр көрәшкә атлыгып торалар!

— Обухов заводы әзер!

— Сестрорецк, Пороховой, Петроград корал заводлары әзер!

— Әзер!

— Әзер!!!

Менә нинди ул эшчеләр кызыл гвардиясе, революцион Петроградның көче һәм горурлыгы!

— Кронштадт сугышчан боерык көтә!..

Яков Михайлович сирәк-мирәк кенә өстәмә сораулар бирә, кайбер мәгълүматларны ачыклый. Аның алдында — өстәл өстендә кара клеенка тышлы бәләкәйрәк кенә куен дәфтәре ята. Кайчакта ул шуңа кызу-кызу нәрсәдер язгалап ала. Свердлов җыелышны каты кул һәм нык ышаныч белән алып бара.

Ә ике-өч катка астарак, Яков Михайлович эшли торган бүлмәдә шыгрым тулы халык. Аны Выборг ягыннан һәм Кронштадттан, Мәскәүдән һәм Туладан, Уралдан, Харьковтан, Себердән килгән иптәшләр көтә. Менә җыелыш бетә, һәм Яков Михайлович үз бүлмәсенә керә. Аны сырып алалар. Бик кызу, эшлекле әңгәмә башлана. Ул һәркайсы белән төп мәсьәлә хакында сөйләшә, һәрберсенә аермачык заданиеләр, эшлекле киңәшләр бирә, иптәшләрчә берничә җылы сүз әйтә. Свердлов һәммәсен диярлек белә, һәркайсын диярлек элек я төрмәдә, я ерак сөргендә, яки подпольеда эшләгән елларда партия җыелышында, Питер заводларының берәрсендә партия комитетында яисә митингта, Кшесинская сараенда, Коломнада яки Фурштадта очраткан.

...Мин Смольныйда, Свердлов, Дзержинский, Урицкий һәм Үзәк Комитетның Хәрби-революцион комитетка кергән башка членнары эшли торган бүлмәдә еш була идем. Монда фабрика һәм завод, полк һәм батальон, кораб һәм флотилия вәкилләре гел килеп торалар иде. Һәркайсының үз мәсьәләсе, хаҗәте, үз эше була.

Монда кешеләр һәрвакыт кирәк. Бирегә килгән һәр кеше задание ала да шуны үтәү өчен китеп тә бара.

Миңа да күп мәртәбәләр нинди дә булса завод яки фабрикага чабып барып Смольныйга кешеләр җибәрүләрен, корал китерүләрен таләп итәргә, берәүләрен ашыктырырга, ә икенче берәүләрен тоткарларга туры килде.

24 октябрьда төнлә Смольныйга В. И. Ленин килеп, восстаниенең бөтен барышына турыдан-туры, практик җитәкчелекне үз кулына алды.

Питер эшчеләре һәм Петроград гарнизонының революцион гаскәрләре хәлиткеч штурмга күтәрелделәр. Балтик флотының сугышчан кораблары башкалага таба юл тотты. Хәрби-революцион комитет боерыгы нигезендә Нева елгасы аша салынган күперләр кулга төшере-

леп, үзәкнең эшче окраиналар белән элемтәсе тәэмин ителде.

«Аврора» крейсеры үзенең тупларын царизмның гасырлар буена килгән нигезе — Вакытлы хөкүмәтнең соңгы сыену урыны булган Кышкы сарайга юнәлтте.

Кызыл гвардия һәм революцион солдатлар отрядлары телефон станциясен, телеграфны, почтаны, вокзалларны, банкны, министрлыклар биналарын алдылар. Вакытлы хөкүмәт берничә рота юнкерлар һәм хатын-кызлар батальоны сагында Кышкы сарайга яшеренде.

25 октябрьда иртән Советларның II съездының большевиклар фракциясе җыелды. Трибунада — Ленин. Свердлов председательлек итә. Дүрт ай буена тирән подпольеда яшәгәннән соң беренче мәртәбә күп кешеле җыелышта күренгән Ильичны большевиклар зур рухлану белән каршыладылар. Ленин хәзер, восстаниенең җиңеп чыгачагы, Вакытлы хөкүмәтнең менә-менә бәреп төшереләчәге көн кебек ачык булган вакытта алга килеп баскан бурычлар турында бик эшлекле итеп, сабыр гына сөйләп бирде.

Көндезге 2 сәгать 35 минут. Смольныйда эшче һәм солдат депутатларының Петроград Советы утырышы башлана. Алкышлар гүләп торган залга Владимир Ильич Ленин килеп керә. Сугышчан көрәштәшләре уртасында ул президиумга менә дә трибунага күтәрелә.

— Иптәшләр! — дип башлый сүзен Ленин, алкышлар тыну белән.— Зарурлыгы турында большевиклар һәрвакыт әйтеп килгән эшче һәм крестьяннар революциясе булды!

Октябрь революциясе җиңгәннән соң озак та үтмәстән Яков Михайлович Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе итеп сайланды. Бер үк вакытта ул Үзәк Комитет Секретариатына җитәкчелеген дәвам иттерде. Хәзер, җир йөзендә беренче Совет дәүләтен төзергә туры килгәч, партия һәм дәүләт төзелеше, партия, совет, хуҗалык һәм хәрби кадрларны сайлап алу һәм урнаштыру мәсьәләләре аның игътибар үзәгендә торды.

Яшь Советлар республикасы яшәвенең беренче айларында аның алдына килеп баскан иң мөһим мәсьәләләрнең берсе сугыш һәм солых мәсьәләсе булды. Октябрь революциясе җиңгәннән соң озак та үтмәде, Совет хөкүмәте кайзер Германиясе белән вакытлыча килешү төзүгә ирешә алды. Әмма 1918 елның февралендә Германия сугыш чукмарлары бу килешүне хыянәтчел төстә

боздылар, һәм немец илбасарлары Ватаныбызның тормыш үзәкләренә ыргылды. Ә басып кергән дошманны бәреп чыгарырлык көч ул чакта юк иде әле. Ничек кенә булса да солых төзергә кирәк иде. Ул чорда мәсьәлә әнә шулай торды, Ленин мәсьәләне әнә шулай куйды.

Сугыш һәм солых турындагы мәсьәләләр буенча партия эчендә бик каты көрәш җәелеп китте. Бухарин, Радек, Ломов, Яковлева һәм башкалар җитәкчелегендәге «сул коммунистлар» дип йөртелүчеләр, сугыш та алып бармыйбыз, солых та төземибез, дигән хәйләкәр формула уйлап тапкан Троцкий һәм аның тарафдарлары Ленинга каршы чыктылар.

1918 елның январь-февраль айларында Үзәк Комитет сугыш һәм солых мәсьәләләрен берничә мәртәбә тикшерде. Солых өчен көрәштә Яков Михайлович Ленинның иң нык эзлекле тарафдарларыннан берсе булды.

23 февральдә Үзәк Комитет Германиянең әле генә алынган солых шартлары турында Яков Михайловичның белдерүен тыңлады. Шартлар чиктән тыш авыр һәм мәсхәрәле булса да, аларны кабул итәргә туры килә, бүтән юл юк иде, һәм Үзәк Комитет, Бухарин белән Троцкийның каршы килүенә карамастан, Ленинның Германия белән хәзер үк солых төзү турындагы тәкъдимен кабул итте. Мәсьәлә Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты каравына күчерелде. Солых яки сугыш мәсьәләсен дәүләт тәртибендә хәл итәргә бары тик ул гына хокуклы иде.

Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының пленар утырышын җыюдан элек аның большевиклар һәм сул эсерлар фракцияләре җыелды. Фракцияләрнең утырышлары әле аерым-аерым, әле бергәләп 1918 елның 23 февраленнән 24 енә каршы төн буена диярлек барды. Революциянең язмышы хәл ителә иде.

БҮБКның большевиклар фракциясе җыелган Таврический сараеның кечерәк кенә залы халык белән шыгрым тулган иде. БҮБК члены булган большевиклардан тыш, монда Петроградның партия активы җыелган иде. Смольныйдагы бер төркем иптәшләр белән бергә мин трибунага якынрак узып, кем беләндер бер урындыкка утыра алдым.

Залда үтә тыгыз булуга да карамастан, кайчакта анда тулы тынлык урнаша иде. Кинәт-кинәт «яклаган» һәм «каршы килгән» тавышлар яңгырый. Протест белдерүләр, кул чабулар кабатланып тора. Ораторлар аз сүзлеләр.

— Солых! Солых!! Солых!!! Солых кирәк, тын алу кирәк!

— Солыхмы? Солых — хурлык! Бөтендөнья революциясенә хыянәт итү ул! Яшәсен революцион сугыш! — диләр каршы килүчеләр.

Утырышка Яков Михайлович председательлек итә.

— Көн тәртибенә куелган мәсьәлә турында сөйләгез,— дип искәртә ул.

Вакыт бик аз. Иртәнгә немецлар ультиматумының срогы чыга, аңа санаулы сәгатьләр генә калып бара... БҮБКның солых яки сугыш мәсьәләсен хәл итәчәк пленар утырышына большевиклар нинди карар белән киләчәкләр соң?

Күпчелекнең солых һәм Ленин яклы икәнлеге һәр сөйләүчедән соң һаман саен ныграк ачыклана бара. Сул эсерлар фракциясендә исә киресенчә. Анда солых яклылар берән-сәрән генә. Мәсьәләне бергәләп тикшергәндә көчләр нисбәте нинди булыр? Бу моментта большевикларның тимердәй бердәмлеге бик тә, бик тә мөһим бит!

Залда Ленин күренә. Утырыш башланганда ул юк иде. Яков Михайлович, нәүбәттәге ораторны бүлдереп, Ильичны президиумга чакыра. Тар гына юл ачыла, һәм Илвич зур кыенлык белән алга таба уза. Ул, президиумга күтәрелеп, Яков Михайлович белән янәшә утыра. Алар, бер-берләренә иелеп, пышылдап кына ни хакындадыр сөйләшеп алалар.

Менә фикер алышулар бетте. Большевиклар фракциясе зур күпчелек тавыш белән: БҮБК утырышында большевиклар Германия белән солых төзүне якларга, солыхны яклап тавыш бирергә тиешләр, дигән карар кабул итте.

Большевиклар фракциясенең утырышы нихәтле генә давыллы үтсә дә, сул эсерлар белән берлектә узган утырышта күтәрелгән давылның ул баласы гына булды. Партия дисциплинасын сакларга теләмәгән һәм солых төзүгә яңадан каршы чыккан «сул коммунистлар»ның кайберләре тәмам котырынды. Сул эсерлар ярсыдылар; аларның күбесе, фракцияләр нинди генә карар чыгарса да, без солыхка каршы тавыш бирәчәкбез, дип кычкырды.

Яков Михайлович Ленинга сүз бирде. Владимир Ильичның рече соң чиккәчә кыска булды, әмма ул солыхка каршы кешеләрнең барлык дәлилләрен йөзтүбән каплады. «Әйе, хурлыклы солых,— диде Ильич.— Әйе,

ул әшәке солых, ләкин башка төрле солых ала алмавыбызга без гаепле түгел. Димәк, хурлыклы, әшәке солыхны кабул итәргә туры килә. Туры килә, чөнки башка юл юк. Сугыш һәлакәт ул. Совет властеның һәлакәте, революциянең һәлакәте. Солых ул, нинди генә булмасын,— тын алу, безгә ул халык хуҗалыгын тәртипкә салырга, азык-төлек мәсьәләсен хәл кылырга, үзебезнең нык, куәтле, сугышка сәләтле армиябезне төзергә мөмкинлек бирер».

Җитте! БҮБК утырышын тагын да кичектереп, бәхәсне дәвам иттерергә ярамый. Немецлар ультиматумының срогы чыгып бара.

1918 елның 23 февраленнән 24 енә каршы төнне сәгать өчтә Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының пленар утырышы ачылды. Доклад өчен сүзне Халык Комиссарлары Советы Председателе Ленин ала. Шушы тәүлек эчендә генә дә Ленин берничә мәртәбә трибунага күтәрелеп, хәлне кат-кат аңлатты, төшендерде. Свердлов берничә тапкыр председательлек итте...

Ленин китергән дәлилләрнең какшамас нык булуына да карамастан, меньшевиклар, сул һәм уң эсерлар, төкерекләрен чәчә-чәчә, һаман — юк, юк, тагын бер тапкыр юк! — дип бакырындылар.— Германиянең шартларын кабул итәргә ярамый. Сугыш! Сугыш!! Сугыш!!! — диделәр. «Сул коммунистлар», чырайларын сытып, дәшми утырдылар.

Тавышка кую иртә белән башланды. Күпчелек — солых яклы иде.

— Һәркем аерым-аерым тавыш бирсен! — дип таләп иттеләр меньшевиклар һәм эсерлар.

Ярый алайса! Аерым-аерым булсын. Яков Михайлович БҮБК членнарын исемлек буенча бер-бер артлы трибунага чакырып чыгара һәм анда чыгучыларның һәркайсы, шыгрым тулы залга таба карап, я «әйе», я «юк», я «солых», я «сугыш», дияргә тиеш. Трибунага бер-бер артлы большевиклар күтәрелә.

— Әйе, солыхны яклап! — дип яңгырый аларның көр тавышы.

— Юк, без каршыбыз,— диләр эсерлар белән меньшевиклар.

Ә «сул коммунистлар» кайда соң? Аларның күбесе, партия линиясен яклап тавыш бирергә теләмичә, шул ук вакытта партия дисциплинасын бозарга батырчылык итмичә, тавыш бирүдән тайпылып, залдан чыгып китте.

Большевиклардан бары тик Бухарин белән Рязанов кына солых төзүгә каршы тавыш бирделәр.

Мәсьәлә хәл ителде: 85 тавышка каршы 116 тавыш белән Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Ленинның солых төзү турындагы тәкъдимен раслады.

...1918 елның март башына Совет хөкүмәте Петроградтан Мәскәүгә күчте. Күчүнең икенче көнендә үк Яков Михайлович, Аванесов, тагын кемдер берәү, хәзер инде кем икәнен хәтерләмим, Кремльне карарга бардылар, чөнки Питердан күчеп киткәнче үк әле Халык Комиссарлары Советы һәм Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетын шунда урнаштырырга булганнар иде. Башкалар белән бергә мин дә бардым.

Яков Михайлович кайда нәрсә урнаштырырга кирәклеген бик җентекләп карады. Зур сарай заллары буйлап йөргәндә безнең белән бергә килгән мәскәүлеләрнең берсе: — Менә Халык Комиссарлары Советы өчен кулай бина,— диде.

— Ни сөйлисез сез, атакай! — диде Яков Михайлович, аңа таба борылып.— Монда учреждениеме? Юк! Монда бик шәп музей булачак. Хәзер үк булмас, бәлкем, әмма вакыты белән әлбәттә булыр!

Кремльне карап чыканнан соң Яков Михайлович, ХКС белән БҮБКны Суд органнары бинасында урнаштыру барыннан да кулайрак булыр, дигән нәтиҗәгә килде. Ул шунда ук, ХКС бинасына якын гына урында, Ильич өчен квартира да күзләп куйды.

Ильич килеп берме, икеме көн узгач (Питердан ул бездән бер тәүлек соңрак килде), Яков Михайлович Ильич белән бергә Кремльгә барды. Владимир Ильич Яков Михайловичның тәкъдимнәрен тулысы белән хуплады.

...1918 елның егерменче март тирәләрендә Яков Михайлович эш белән Нижний Новгородка китте.

Мәскәүгә кайтышлый ул үзе белән балаларны да алган иде. Шуңынчы алар Нижнийда бабаларында тордылар. Ниһаять, гаиләбез бергә җыелды!

Яков Михайлович белән без революциягә кадәр унике ел тордык. Барлык шул еллар, Турухан сөргенендә узган ике елны исәпләмәгәндә, гел күчеп йөрүләр, даими эзәрлекләнүләр, кыска вакытлы очрашу һәм озакка сузылган аерылышу еллары булды. Иректә, легаль булмаган хәлдә бергә үткәргән сирәк кенә көннәр һәм атналар төрмәдә, газаплы сөргендә, бер-береңнән еракта уздырган айлар һәм еллар белән алышынып торды.

Кулга алалар, төрмәгә ябалар, этап белән сөргенгә озаталар. Тагын төрмә, янә сөрген — безнең тормыш әнә шуннан гыйбарәт булды. Ниһаять, менә без бөтенебез бергә.

Эше коточкыч күп булганлыктан, Яков Михайлович тәүлеккә берничә сәгать кенә өйдә тора иде. Якшәмбе көннәрне дә ул гаиләсе белән бергә сирәк була ала иде.

Яков Михайлович балалар белән бергә булу өчен һәр мөмкинлектән файдаланды. Без икебез дә өйдән сәгать тугызлар чамасында чыгып китеп, төнлә соң гына, балалар күптән инде йокларга яткач кына кайта торган идек. Шулай булса да Яков Михайлович аларның үсүен, аң һәм холыклары формалашуын күзәтү өчен вакыт таба иде.

Яков Михайлович балалардан мөстәкыйльлек, хезмәткә ихтирам белән карауларын таләп итте. Ул, балаларның үз урыннарын үзләре җыештыруларын, бүлмәдә пөхтәлек һәм чисталык саклауларын, үз әйберләрен һәм уенчыкларын тәртипле тотуларын даими күзәтеп торды. Әгәр улыбыз төшкән төймәсен тагып бирүне үтенсә, ул аңардан көлә иде. Шул ук вакытта балалар алдына аларның көчләре җитмәслек бурычлар куймады.

Яков Михайлович балаларга буржуйларның кем икәнлеген һәм эшчеләрнең ни өчен революция ясаганлыгын гади һәм аңлаешлы сүзләр белән сөйләп бирә иде.

Хәтеремдә, бер көнне шулай иптәшләрдән берсе шаярып җиде яшьлек Андрейны анархист дип атагач, ул үкереп елап җибәрде һәм үкси-үкси: «Дөрес түгел! Дөрес түгел! Мин этием шикелле большевик!» — диде.

1919 елның авыр январь көннәрендә, Карл Либкнехт белән Роза Люксембургның ерткычларча үтерелүе турында хәбәр алынгач, улыбыз белән этисенең сөйләшүе дә хәтеремдә калган. Либкнехтның исеме безнең өйдә бик еш кабатлана иде. Яков Михайлович белән без митингка җыенганда, Андрей кинәт кенә этисе янына килеп, ничектер моңарчы беркайчан да булмаганча яңагын аның кулына терәде дә:

— Этием, Либкнехт революционер, большевик идеме? — дип сорады.

— Әйе, чын революционер иде, — дип җавап кайтарды Яков Михайлович.

— Ә аны буржуйлар үтердеме?

— Буржуйлар, әлбәттә.

— Син дә шулай ук революционер бит, этием. Димәк, буржуйларның сине дә үтерүләре ихтимал?

Яков Михайлович улыбызга текәп карады һәм иркәләп аның башыннан сыйпады, аннары бик җитди кыяфәт белән тыныч кына әйтеп куйды:

— Билгеле, үтерүләре ихтимал. Теләсә кайсы көнне үтерүләре мөмкин, ләкин сиңа аннан куркырга кирәкми. Үлгән чакта мин сиңа гаять зур һәм гүзәл мирас калдырырмын, дөньяда аннан да әйбәтрәк һичнинди мирас та юк. Мин сиңа бернинди дә тап кунмаган революционер намусын һәм исемен калдырырмын.

Мәскәүдә безнең тормыш гадәттән тыш кызу адымнар белән барды. Революциянең җиңүе, үзгәртеп корудагы, яңа тормыш төзүдәге күзгә күренеп торган уңышлар һәркайсыбызның күңелен шатлык белән тутырды. Безнең барлык уй-фикерләребез юнәлдерелгән, без, большевиклар, яклап көрәшкән нәрсә тормышка ашты: яңа, коммунистик җәмгыять төзүгә нигез салынды. Юлыбызда нинди генә кыенлыклар торса да, революциянең тантана итүен, уңышлы төстә алга баруыбызны, коммунизмга таба тәүге, әмма ышанычлы адымнар атлавыбызны аңлау безне шатландыра иде.

...1918 елның 30 август көне гадәттәгечә башланып китте. Үзәк Комитет Секретариатына (ул чакта мин шунда эшли идем), һәрвакыттагыча, йомыш белән килүчеләр агылып торды. Төш вакыты җитәрәк телефон шалтырады. Трубканы алу белән Яков Михайловичның тавышын ишеттем:

— Питердан хәбәр иттеләр: Урицкий үтерелгән. Дзержинский шунда китә.

Тормыш үз җае белән бара бирде, ә менә Урицкий юк, Октябрьның җиңүе өчен, Совет властен ныгыту өчен күп көч куйган ялкынлы революционер юк инде. Башта Володарский, хәзер Урицкий...

30 август җомга көн иде. Бу көн ул чакта партия көне исәпләнә иде. Шәһәрдә митинглар, җыелышлар уздырыла. Владимир Ильич Басманный районында һәм Мәскәү елгасы аръягында Михельсон заводында, Яков Михайлович Лефортов районында, Введенский халык йортында чыгыш ясарга тиешләр иде. Чыгышларның темасы «Ике власть — пролетариат диктатурасы һәм буржуазия диктатурасы» дигән тема иде.

Кичкә таба мин, шалтыратып, Яков Михайлович белән сөйләштем:

— Җыелышлар буламы? — дип сорадым.

Ул хәтта гаҗәпләнеп үк куйды:

— Нәрсә, без һәрбер буржуаз кабахәттән куркып калачакбызмы әллә? Яшеренеп ятачакбызмы? Җыелышлар, әлбәттә, булачак. Урицкий турында да сөйләп бирәчәкбез.

Ул көнне миңа Кунцевога, дачада торучы балаларыбыз янына барырга кирәк иде. Кичен, ашыгыч эшләремне бетергәч, ашамлыклар алдым да Кунцевога киттем һәм шунда кунарга булдым. Яков Михайлович та соңрак, төнлә белән шунда килергә вәгъдә итте.

Мин килеп җиткәннән соң берме, икеме сәгать узгач дачага Яков Михайлович шалтыратты. Мин белгән күп еллар буена Яков Михайлович үзенең борчылуын беренче мәртәбә яшереп кала алмады. Аның тавышы гадәттә тыныч була торган иде, бу юлы исә, бик каты борчылганлыктан, мин аның тавышын танымадым:

— Ильич яраланды... Каты яраланды...

Яков Михайлович өстәп бер сүз дә әйтмәде, эшнең ничек булганлыгын сөйләмәде. Бары тик, мине көтмә, иртәгә балалар белән Мәскәүгә кайт, дип сүзен бетерде.

Мин йоклый алмадым. Яктыра башлау белән, әйберләрне җыеп, балаларны машинага утырттым да Мәскәүгә кайтып киттем. Кремльнең күренеше гадәттәгечә түгел, ул сагаеп калгандай тоела иде. Аның капкалары төбендәге сакчылар гадәттә булмаганча кырыс, йөзләре борчулы иде. Пропускларны бик җентекләп тикшерәләр. Кремль өстендә авыр тынлык хөкем сөрә иде.

Безнең квартир буп-буш, Яков Михайловичның караватына кул тимәгән. Төнне ул Ильич янында — я аның квартирында, я кабинетында уздырган иде булса кирәк.

Яков Михайлович белән без тик көндез генә, мин Секретариатның кичектергесез эшләре белән аның янына, БҮБК га килгәч кенә очраштык. Ул миңа җинаятьчел һөҗүмнең ничек булганлыгын кыскача гына сөйләп бирде.

— Ильичның хәле авыр, ләкин ышанычсыз түгел, — диде ул.

«Хәле авыр, ләкин ышанычсыз түгел»... Бу сүзләрне Яков Михайлович Ильичның сәламәтлеге әйбәтләнә башлаганчыга кадәр гел кабатлап торды.

Бу юлы да, соңрак та мин Яков Михайловичның каушап-югалып калганын, чәүчәләкләнүен күрмәдем. Киресенчә, ул гадәттәгегә караганда да ныграк, тәвәккәлрәк һәм тупланганрак була иде.

Яков Михайлович хәзер үз иңенә төшкән авыр җаваплылыкны гадәти бер нәрсә итеп карады. Ильичка һөҗүм ясалганнан соң беренче көннәрне Үзәк Комитет членнарының күбесе Мәскәүдә булмаганлыктан, бу җаваплылык тагын да арта иде. Дзержинский Петроградка киткән, Артем Украинада, башка кайбер иптәшләр дә Мәскәүдә түгел иде.

Үзәк Комитеттагы һәм Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетындагы даими эше өстенә хәзер Яков Михайловичка Халык Комиссарлары Советында да төп мәсьәләләрне хәл итәргә туры килә иде. Ильич авырган вакытта ХКСның күп кенә утырышларында да ул председательлек итте.

Ильичка һөҗүм булганлыгын Яков Михайлович Введенский халык йортыннан җыелыштан кайткач белгән. Бу хакта аңа телефоннан хәбәр иткәннәр һәм ул шундук Ильич янына йөгергән. Ильичны инде өенә китергән булганнар. Ленин янында аңа врачлардан беренче булып ярдәм күрсәткән Вера Михайловна Бонч-Бруевич һәм Мария Ильинична булган. Профессорлар килгән. Ниндидер бер утырыштан Надежда Константиновна кайткан.

Аванесов, Петровский һәм Курскийны чакырып алып, Яков Михайлович алар белән бергә ВЧКга киткән. Ильичка хыянәтчел һөҗүм ясаган Каплан шунда китерелгән булган. Капланнан беренче мәртәбә сорау алу эчке эшләр халык комиссары Петровский белән юстиция халык комиссары Курскийга тапшырылган.

Шул ук кичне Яков Михайлович Свердлов имзасы белән БҮБКның барлык Советларга, бөтен халыкка өндәмәсе игълан ителде.

«Моннан берничә сәгать элек, — диелгән иде өндәмәдә, — иптәш Ленинга хыянәтчел һөҗүм ясалды... Эшчеләр сыйныфы, үз юлбашчыларына каршы юнәлдерелгән һөҗүмнәргә үзенең көчләрен тагын да ныграк туплау белән җавап бирер, революциянең барлык дошманнарына каршы аяусыз массовый террор белән җавап бирер.

Иптәшләр! Исегездә тотыгыз, юлбашчыларыгызны саклау сезнең үз кулыгызда. Сафларыгызны тыгызрак туплагыз һәм буржуазия хакимлегенә хәлиткеч удар, үтергеч удар ясагыз...

Тынычлык һәм оешканлык! Барыгыз да үз урыннарыгызда калырга тиешсез! Сафларыгыз тыгызрак булсын!

БҮБК Председателе *Я. Свердлов*».

Илебезнең төрле почмакларыннан һәм чит илләрдән, фронттан, фабрика һәм заводлардан, авыллардан Мәскәү Кремленә йөзләгән, меңләгән телеграммалар, резолюцияләр, карарлар агылып торды. Россиянең барлык почмакларында хезмәт ияләре сөйләгән сүзләр революция дошманнарына карата ачу һәм нәфрәт белән тулы иде. Коммунистлар үз сафларын тагын да тыгызрак тупладылар.

Ул көннәрне Яков Михайлович бөтенләй диярлек өйдә булмады, гадәттә кабинетында куна, кайткан хәлдә дә берничә сәгать кенә тора, соң чиккәчә арыган, талчыккан була иде. Иртән, аз гына йоклап алганнан соң, аның рухы тагын күтәрелә, энергиясе ташып тора иде.

— Бик кыен, Ильичтан башка әйтеп бетергесез кыен, — ди торган иде Яков Михайлович.

Берничә көн узганнан соң Ильичның көчле организмы авыр яра нәтиҗәләрен җиңде. Ильич сәламәтләнә башлады. Сентябрь уртасында ул эшкә чыкты. Ләкин озакламый сәламәтлеге яңадан начарланды. Врачлар аның Мәскәүдән, шәһәрдән читтә озак вакытка ялда булуын бик нык таләп иттеләр. Яков Михайлович Кремль коменданты Мальковка кыска вакыт эчендә Мәскәү тирәсендә Ильич өчен яраклы хәлгә китерерлек бина табарга кушты. Андый бина Горкида табылды һәм тиздән Ильич Надежда Константиновна белән бергәләп шунда күчте.

Яков Михайлович Горкига еш барып йөрде, үзе бара алмаганда кыска гына язулар аша аңа иң әһәмиятле мәсьәләләрне җиткереп, аеруча мөһим документларны җибәреп торды.

Яков Михайлович кайчакларда Ильич янына балаларны да, бигрәк тә Верушканы еш алып бара иде. Верушка белән ул Ильич янында Мәскәүдә дә булды, кызыбыз һәм Андрей белән Горкига да барды. Владимир Ильич Верушканы бигрәк тә яратты һәм аның белән бик теләп мәш килә иде. Бер көнне шулай кызыбыз белән Ильич яныннан кайтканнан соң Яков Михайлович миңа шунда булган бер кызыклы хәл турында көлә-көлә сөйләде. Ильич Верушканы җилкәсенә утыртып, үзе авызына бау капкан һәм идарә итү өчен аның очларын кызыбызга тоттырган. Шул рәвешчә Ильич бүлмә буйлап сикергәләп йөргәндә аңа бер иптәше килеп кергән.

— Ниһаять, мин Ильичны иярләгән һәм авызлыклаган кешене күрәм! — дигән ул елмаеп, аларга карап.

Яков Михайлович Владимир Ильич белән ифрат дус иде. Ул Владимир Ильичны чиксез ихтирам итә, аның өчен Владимир Ильичның абруе бәхәссез иде. .Яков Михайлович революцион эшчәнлегенең беренче адымнарыннан ук Ленинны бөек юлбашчы һәм остаз итеп таныды һәм аның Ильичка шундый карашы гомере буе дәвам итте.

1917 елның апреленнән, ягъни Яков Михайлович Владимир Ильич белән танышкан көннән башлап һәм шуннан соң аның белән тагын да якыная төшкәч, әлеге тойгыга Ильичны чын кеше итеп күрү, иптәшлек һәм дуслык мәхәббәте дә өстәлде. 1918 елның ноябренда Советларның VI съездында, узган бер ел эчендә башкарылган эшләргә йомгак ясап, Яков Михайлович болай диде: «Һәркайсыбызга аңлашыла ки, без барыбыз да, кем генә булсак та, үзебезнең бөтен революциябезне һәм революцион көрәшебезне юлбашчыбыз иптәш Ленин исеме белән бәйлибез».

Свердловның үсешен якыннан торып күзәткән Владимир Ильич та үз нәүбәтендә аңа торган саен югарырак бәя бирә барды, оештыру һәм практик эшләре турында инде әйтеп тә тормастан, аның политик сизгерлегенә нык ышанды. Мин Владимир Ильичны Яков Михайлович белән бергә еш күрә, кайчакта алар сөйләшкәндә шунда була идем, Яков Михайловичтан Владимир Ильич турында гел ишетеп тора һәм алар арасында нык бердәмлек булуга һаман саен ныграк ышана бара идем. Алар берсен-берсе искиткеч тиз, беренче сүздән үк аңлыйлар иде.

Владимир Ильичның һәрбер фикерен, һәрбер күрсәтмәсен Яков Михайлович шунда ук эләктереп ала һәм кабул итә иде. Ильичның зирәклегенә һәм алдан күрүчәнлегенә нык ышанганга күрә генә түгел, бәлки аның фикерләре Яков Михайловичның үз фикерләренә туры килгәнгә, үзе һәрвакыт Ильич белән бер үк юнәлештә фикер йөрткәнгә күрә дә кабул итә иде. Тик шунысы бар, Ильич бик күпкә ераккарак һәм яхшырак күрә иде.

Еш кына Владимир Ильич берәр иптәшне кабул иткәндә Яков Михайловичны чакырып ала һәм алар әңгәмәне бергә алып баралар иде. Теге яки бу иптәшне кабул итүне үзе урынына Владимир Ильичның Яков Михайловичка тапшырган чаклары да була иде. Җаваплы работниклардан берәрсе оештыру мәсьәләләре

белән Ильичка мөрәҗәгать иткәндә аның: «Свердлов белән сөйләшегез», «Яков Михайловичка мөрәҗәгать итегез», — дип җавап кайтарганын күп кенә иптәшләрдән ишеткәнем булды.

Кайвакыт Владимир Ильич Яков Михайловичка нинди дә булса практик күрсәтмә бирү өчен телефон трубкасын ала һәм шунда ул Свердловның тыныч тавыш белән: «Булды инде», — дигән җавабын ишетә. Бу — эшләнде инде, чара күрелде, кешеләр җибәрелде, дигәнне аңлата иде. Ленин линиясен бик яхшы аңлаганлыктан, аның искәрмәләрен, әйткәннәрен, фикерләренең агышын гел күзәтеп барганлыктан, Яков Михайлович Ильичның теге яки бу фикерен аңардан конкрет күрсәтмәләр алганчы ук тормышка ашырып куя иде.

1919 елның февраль ахырында Яков Михайлович Харьковка КП(б)Уның III съездына һәм Советларның III Бөтенукраина съездына китте.

Украина коммунистлар (большевиклар) партиясенең III съезды 1919 елның 2 мартында ачылды. Съезд ачылган көнне Яков Михайлович РКП(б) Үзәк Комитеты исеменнән котлау речe сөйләгән. Ул, Украина большевикларын бердәмлеккә, тупланганлыкка чакырып, КП(б)Уның III съездында дүрт мәртәбә чыгыш ясаган. Ул чорда Украина коммунистлар партиясендә эшләр бик үк шәптән тормаган. Партия эчендә каты көрәш барган һәм ул җитәрлек дәрәҗәдә принципиаль характерда булмаган. Аңа күп кенә шәхси, кирәкмәгән нәрсәләр көчләп тагылган.

Съездның беренче көннәрендәге дискуссиянең барышы да бик үк әйбәт булмаган. Яков Михайлович Харьковтан Аванесов белән безгә, съездда вакыт-вакыт артык кызып китәләр... азык-төлек оешмалары, хәрбиләр, совнархозлар арасындагы күп кенә низагларны җайга салам, дип телеграммалар җибәрде.

Яков Михайлович КП(б)У отчеты буенча тирән эчтәлекле речь сөйләгән. Ул Украина большевикларының бердәмлеген какшатырга маташучыларга кискен отпор биргән һәм Украина коммунистларыннан бөтен көчләрен Украинаның халык хуҗалыгын күтәрүгә, Украина Совет республикасын төзүгә туплауларын бик нык таләп иткән.

Партия съезды тәмамлану белән үк Советларның III Бөтенукраина съезды ачыла. Яков Михайлович аның эшендә катнашып, шуннан соң гына Мәскәүгә кайтты. Бу аның соңгы мәртәбә китеп йөрүе булды...

Яков Михайлович авыруының беренче өянәген инде Харьковта ук сизгән. Ләкин ул аңа бирешергә теләмәгән, элек патша төрмәләрендә һәм сөргеннәрендә берничә мәртәбәләр булганча, авыруны җиңәрмен дип ышанган. Мөһим һәм кичектергесез эшләре күп булганлыктан, ул бер генә сәгать вакытын да югалтырга үзен хаклы санамаган.

6 мартта, Советларның III Бөтенукраина съездында чыгыш ясаганнан соң, Яков Михайлович Харьковтан Мәскәүгә кайтырга чыга, әмма ул юлда да бик тырышып эшләвен дәвам иттерә. Белгородка, Курскига, Орелга, Тулага, Серпуховка телеграммалар китә:

БЕЛГОРОД. КОММУНИСТЛАР КОМИТЕТЫНА.

ХАРЬКОВТАН 6 МАРТТА 21 СӘГАТЬТӘ ЧЫГАМ. БЕЛГОРОДТА 23 СӘГАТЬТӘ БУЛАМ. БАШКАРМА КОМИТЕТ БЕЛӘН БЕРГӘЛӘП МИНЕМ ПОЕЗДГА КИЛҮЕГЕЗНЕ ҮТЕНӘМ.

Свердлов.

КУРСК. КОММУНИСТЛАР ГУБКОМЫНА

КУРСКИДАН УЗГАНДА КАЙБЕР ПАРТИЯ ҺӘМ СОВЕТ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ БУЕНЧА СӨЙЛӘШЕРГӘ КИРӘК ДИП ИСӘПЛИМ. ГУБЕРНА БАШКАРМА КОМИТЕТЫ ПРЕЗИДИУМЫ БЕЛӘН БЕРГӘЛӘП, МИНЕМ ПОЕЗДГА КИЛҮЕГЕЗНЕ ҮТЕНӘМ. КУРСКИДА ҖИДЕНЧЕ МАРТТА ИРТӘНГЕ СӘГАТЬ БИШТӘ БУЛАЧАКМЫН.

БҮБК Пред. Свердлов.

ОРЕЛ. КОММУНИСТЛАР ГУБКОМЫ. ГУБ. БАШКАРМА КОМИТЕТЫ

...ПРЕЗИДИУМНАРНЫҢ МИНЕМ ПОЕЗДГА КИЛҮЕН ҮТЕНӘМ...

БҮБК Пред. Свердлов.

ТУЛА. КОММУНИСТЛАР ГУБКОМЫ. ГУБ. БАШКАРМА КОМИТЕТЫ

...КИЛҮЕГЕЗНЕ ҮТЕНӘМ...

БҮБК Пред. Свердлов.

Губерналарга һәм армияләргә җитәкчелек иткәнуннарча кешеләр БҮБК Председателе поездына килеп, эшләренең торышы турында Свердловка сөйләп биргәннәр, күп кенә мәсьәләләр буенча киңәш алганнар. Ә Яков Михайловичның температурасы һаман күтәрелә барган...

Белгородта, Свердловның поезд белән узып китәчәген белеп, станциядә авыллардан килгән йөзләрчә крестьяннар җыелган. Яков Михайлович алар янына гел киеп йөри торган язгы-көзге пальтосы белән чыккан. Шул бердәнбер пальтосын ул 1909 елда Екатеринбургта төрмәдән чыкканнан соң алган иде. Әлеге

пальтоны аның иптәшләре шундагы бер либералдан юнәткән булганнар.

БҮБК Председателенә крестьяннарның сораулары бик күп булып, әңгәмә ике сәгатькә якын сузылган. Ә инде Яков Михайлович вагонга кергәч, хәле бик нык начарланган һәм аңа урынга ятарга туры килгән.

Әмма Курскида Яков Михайлович, хәлсезлеген җиңеп, билгеләнгән эшен башкарган, Курск крестьяннары җибәргән вәкилләр белән әңгәмә уздырган. Орелга җитәрәк хәле тагын да начарлана төшкән.

Орелда Свердловның килүе уңае белән тимер юл депосында меңгә якын эшче җыелган. Аны алкышлап каршы алганнар. Депода салкын булган, ватык тәрәзәләрдән җил ыжгырып торган.

Орел тимер юлчылары Яков Михайловичның сөйләгәнен зур игътибар белән тыңлаганнар. Бу Свердловның актык чыгышы, иптәш Андрейның соңгы рече була.

Өйгә кайтып кергәндә Яков Михайловичның бөтенләй төсе киткән иде инде. Температурасын үлчәп карадык: 39 градустан артык иде. Шулай да ул иртән торып, минем бик нык каршы килүемә дә карамастан, эшкә китте. Ул югында бик күп кичектергесез, ашыгыч эшләр җыелып торган иде. Аны партиянең VIII съездына әзерлекнең барышы аеруча борчыды.

Авыруына да карамастан, Яков Михайлович баштанаяк эшкә чумды, съезд алдыннан килеп туган мәсьәләләрне хәл итте. Шул көнне ул ХКС утырышында катнашты, БҮБК Президиумы утырышын уздырды, партия съездын әзерләү белән шөгыльләнүче иптәшләрне чакырып сөйләште, ә инде төнгә каршы аның хәле бөтенләй начарланды. 9 март иде бу. Ләкин ул шунда да бирешергә теләмәде. Яков Михайлович таләбе белән, мин шул ук төнне Ильичка ул кичекмәстән танышырга тиешле берничә документны җибәрдем.

Мин ул документларга, Яков Михайловичка сиздермичә генә, үземнән кыска гына язу теркәдем. Яков Михайловичның температурасы кичә 39 градус иде, ә бүген төнлә 40 градуска күтәрелде, дип яздым мин Ильичка.

Иртәгесен, Яков Михайловичтан сорап-нитеп тормастан, беренче мәртәбә врачлар чакырдык. Ике зур белгеч чакырылды, консилиум җыелды.

Диагноз бик кыска — испанка. Хәзерге йогышлы грипп шикеллерәк бу авыру ул заманда Россиядә, Европада котырынып, меңләгән кешеләрне кыра иде. Әмма

Яков Михайлович әле яшь, йөрәге әйбәт, шуңа күрә врачлар аның тереләчәгенә ышана иде. Ләкин аның хәле начарланганнан-начарлана барды.

Яков Михайлович янына бертуктаусыз кешеләр килеп торды. Үзәк Комитет членнары һәм партиянең Мәскәү оешмасы работниклары, БҮБК членнары, халык комиссарлары һәм җыела башлаган VIII партсъезд делегатлары килде. Алар арасында аның иптәшләре, сугышчан көрәштәшләре, дуслары күп иде. Һәммәсен бер нәрсә — Свердловның язмышы борчыды. Һәркайсы аның күңелен күтәрергә, җылы сүз әйтергә теләде, эшнең күңелсез бетәчәге турында беркем дә уйламады.

Әмма Яков Михайлович белән бөтен кешене дә күрештерергә бернинди мөмкинлек юк иде. Ул көннән-көн хәлсезләнә барды, авыру үпкәләренә дә күчте. Бүлмәгә, Свердлов янына тик ҮКның кайбер членнары, иң якын иптәшләре генә үтә, алар да берничәшәр генә минут булалар иде.

Дзержинский килде, шаян сүзләр әйтеп, Яков Михайловичның күңелен күтәрергә теләде, ләкин аның яныннан чыккач, кәефсезләнде һәм тирән уйга калды. Загорский, Ярославский, Смидович, Петровский, Владимирский, Стасова килделәр...

Свердловның куәтле, әмма төрмә һәм сөргеннәрдән, авыр эштән какшаган организмы аяусыз, газаплы көрәш алып барды. Ләкин бөтенесе дә юкка гына булды.

16 мартта, Украинадан кайтканның сигезенче көнендә, аның хәле кинәт начарланды. Бу турыдагы хәбәр бик тиз арада бөтен Кремльгә таралды. Барлык ҮК членнары, дистәләгән иң якын иптәшләре Свердлов мәрхәмәтсез үлем белән соңгы көрәшен алып барган бүлмә белән күрше бүлмәләргә җыелдылар. Без Яков Михайлович янына берәүне дә кертми идек инде. Яков Михайловичның кыз туганнары һәм без, Аванесов белән бергәләп, берничә тәүлек аның баш очыннан китмәдек...

Күрше бүлмәләрдә халык шыгрым тулы булуга карамастан, без бер генә тавыш та ишетми идек. Көндезге сәгать дүртләр тирәсендә стена артында кинәтниндидер тавыш ишетелде, әкрен генә ишек ачылып, аннан Ильич килеп керде. Владимир Ильич, берничә көнгә Питерга барып кайтканнан соң, инде ике тәүлек Яков Михайлович янына керергә тырышкан, ә аны кертмәгәннәр. Ул бит аңа барыбер берничек тә ярдәм итә алмый, ә авыру йоктыру куркынычы үтә зур була.

Лэкин 16 мартта, Яков Михайловичның хәле тагын да начарлана төшкәнен белгәч, ул барлык тыюларга кул селтәгән. Аны беркем дә туктатып кала алмаган һәм моңа батырчылык та итмәгән. Владимир Ильич, иптәшләре төркеме аша тиз-тиз атлап, Яков Михайлович янына узды. Шул моментта Яков Михайлович бик кыска гына вакытка аңына килде. Ул Ильичны таныды һәм ягымлы, әмма моңсу, балаларча гаҗизлек белән елмаеп куйды. Владимир Ильич аның хәлсезләнгән кулыннан тотты да иркәләп сыйпарга кереште.

Коточкыч авыр, газаплы тынлыкта ун, унбиш минутлар узды. Яков Михайловичның хәрәкәтсез кулы одеял өстенә салынып төште. Владимир Ильич тирән итеп көрсенде дә башын түбән иеп бүлмәдән чыкты. Аны урап алдылар. Ул дәшми-тынмый гына өстәл өстеннән кепкасын алып, тиз генә күзенә хәтле батырып киде һәм, берәүгә дә карамыйча, беркемгә бер сүз дәшмичә, элеккечә башын түбән игән килеш китеп тә барды.

Берничә минуттан Яков Михайлович дөнья куйды. «Күкрәгемдә йөрәгем типкәндә, кан тамырларымда каным йөргәндә, — дигән иде Яков Михайлович, — мин көрәшәчәкмен». Һәм ул гомеренең ахырына кадәр, соңгы сулышына кадәр көрәште, үзен бөтенләе белән партиягә, халыкка бирде...

Харьковтан һәм Уфадан, Кыргызстаннан, Питердан һәм Туладан, Уралдан, Киевтан, Польшадан, Германиядән, Венгриядән, коммунистлар һәм комсомоллар җыелышларыннан, фронтлардан, заводлардан һәм авыллардан Мәскәүгә исәпсез-хисапсыз телеграммалар яуды. Мәскәүдә, Петроградта, Киевта, Харьковта траур игълан ителде. Бөтен ил, чит илләрдәге миллионлаган хезмәт ияләре авыр югалту уңаеннан кайгы белдерделәр.

1919 елның 18 мартында Мәскәү Яков Михайлович Свердловны соңгы юлга озатты. Башкаланың уннарча мең пролетарийлары Кызыл мәйданга, аның тирәсендәге урам һәм тыкрыкларга җыелды. Табут янына почетлы каравылга ҮК членнары, БҮБК Президиумы членнары, халык комиссарлары басты. Кремль стенасы янында, нәкъ үзәктә, мемориаль такта астында тирән кабер казалып тора иде. Ленин алга атлады.

— Без эшчеләр сыйныфын оештыру өчен, аның җиңүе өчен барыннан да күбрәк эшләгән пролетариат юлбашчысын кабергә төшердек...— диде сагыш белән Ленин үзенең речендә.

С. М. Свердлова, С. М. Авербах-Свердлова, В. М. Свердлов

ТУГАНЫБЫЗ

Гаиләдә без алты бала: дүрт малай һәм ике кыз үстек.

Без Нижний Новгород шәһәрендә, Покровкада (хәзер Свердлов урамы) яши идек. Шунда әтиебезнең кечерәк кенә граверлау мастерское бар иде. Бай яшәмәсәк тә, артык мохтаҗлык күрмәдек.

Әтиебез бик оста гравер булып, бер караңгыдан икенче караңгыга хәтле мастерскойда эшли иде.

Ул бик йомшак күңелле, күндәм, ләкин кызу канлы кеше иде.

Гаиләдә чын башлык әниебез иде. Ул акыллы һәм нык ихтыярлы, шәфкатьле һәм тумыштан педагог сәләтенә ия хатын булып, бөтен өйне үз кулында тота иде. Аны барысы да — яшьләр дә, картлар да ихтирам итә. Тормышта килеп туган төрле хәлләр хакында киңәшү өчен аның янына күршеләр һәм хәтта бик үк таныш булмаган кешеләр дә килә иде. Әйтеп тә торасы юк, йорттагы бөтен хуҗалык эше аның җилкәсендә булды. Ул безнең барыбызга да кием-салым тегә, пешерә һәм, кирәк булганда, мастерскойда әтиебезне алыштыра иде. Эше үтә күп булуга да карамастан, ул һәр буш минутын балаларга бирә, безнең белән сөйләшергә һәрчак вакыт таба, гадел, кешелекле, нык холыклы булырга өйрәтә торган иде. Һәм, әйтергә кирәк, мондый тәрбия безгә уңай йогынты ясады.

Яков Михайлович 1885 елның 23 маенда (4 июнендә) туды. Гаиләдә ул өченче бала иде. Алты-җиде яшендә инде ул яшьтәшләре арасында гадәттән тыш активлыгы белән аерылып тора иде.

Ул кечкенә буйлы, таза гәүдәле, киң җилкәле, каракучкыл йөзле, кара бөдрә чәчле һәм шомырттай кара күзле булып, бәләкәй чегән малаена охшаган иде.

Тиктормас, шаян, һәрчак шат күңелле Яков балалар өчен төрле кызыклы яңа эшләр, уеннар уйлап табуы белән башкалардан аерылып торды. Күпчелек яшьтәшләре шикелле үк, Яков та лапта, кузна, бура кебек уеннарны бик ярата иде. Уеннарда ул һәрвакыт җи-

тәкче була, балаларның һәр башлангычына үзенең бөтен дәртен һәм малайлык каһарманлыгын куша иде.

Яков бик шәп йөзә, ишкәк ишә белә һәм җәй көннәрен дуслары белән бергә Иделдә уздыра иде. Аларга узып бара торган пароходлар дулкынында көймәдә чайкалу аеруча ошый иде. Ничектер шулай бервакыт, Яковка унике яшьләр тулып килгәндә, сеңелебез, үзенең дус кызы белән бергәләп, аңардан көймәдә йөртүен үтенә. Бу исә кызлар өчен зур сынау була. Узып баручы пароход күтәргән көчле дулкын тотрыксыз көймәне менә-менә аударып ташлар төсле тоела. Кызлар шүрлиләр, әмма Яковның: «Куркасыз икән — ярга чыгарып куям», — дигән сүзләрен истә тотып, шыңшымаска тырышалар. Абыйларының сүзендә торачагын беләләр алар.

Кыш көннәрендә Яков күп вакытын Кара буада боз өстендә уздыра. Ул көн саен гер белән күнегүләр ясый. Әмма Яков агач башына, өй түбәсенә, коймага менәргә бигрәк тә ярата һәм моны бик оста эшли иде. Әтиебез, шәһәрдә Яков менмәгән өй түбәсе юк, ди торган иде. Бала чакта тупланган осталык аңа соңынтын, шымчылар эзәрлекләвеннән котылырга кирәк булган чакларда ярап куйган.

Яковның башына җитә язган шундый бер вакыйга гаиләнең хәтеренә бик нык сеңеп калган. Бервакыт ул баскычтан күрше өйнең түбәсенә менеп бара икән. Баскычның уртасына җиткәч, малайларның:

— Яшка, әтиең килә, — дигән сүзләрен ишеткән.

Яков артына борылып караган, кабаланган, баскыч аратасына эләккән дә егылып төшкән. Аны һушсыз килеш диярлек өйгә кертеп салдылар. Бәхеткә каршы, ул бәрелү-сугылу белән генә котылып калды.

Шул заманда киң таралган Мюллер системасы белән гимнастика ясауны Яков озак еллар буена ташламый. Төрмә һәм сөргеннән җибәргән хатларында ул үзенең һәм тоткындагы иптәшләренең сәламәтлегенә әлеге гимнастиканың бик яхшы йогынты ясаганлыгын күп мәртәбәләр язды. Физкультураны да Яков самодержавиегә каршы көрәш коралы итеп файдаланырга тырышкан икән дигән тәэсир кала иде. Чынлыкта ул шулай булган да. Спорт күнегүләре аңа төрмәләрдә үзен сакларга, әллә ничә мәртәбә качарга булышлык иткән.

Яков балачакта да батыр, бернидән дә курыкмый, һичкайчан еламый иде. Никадәр генә авыртса да, тешен

кысып түзә иде. Уналты яшьләрендә чагында Яков егылып аягын каймыктырды. Аны өйгә алып кайтып, каймыккан буынны урынына утыртканда Яков бик каты сызланды. Ләкин аягы авыртуын оныту өчен кулына утлы папирос басты һәм эһ тә итмичә түзде.

Яков үтә гадел иде. Бервакыт әти-әниебез аны Саратовка, әби белән бабай янына җибәрде. Ул анда бер елга якын торды. Бабасы, ярсып китеп, оныгы гаепсез булуга карамастан, аңа җәза биргән. Шуннан соң Яков юкка чыккан. Картлар бик нык куркуга төшкәннәр. Ләкин көтмәгәндә аларның йорты янына Яковны утырткан олаучы килеп туктаган. Яков, әбисе һәм бабасы гаделсезлек күрсәткәнгә, алардан китәргә булган икән.

Яков гимназиягә керү имтиханнарын бик яхшы тапшырды. Элек тә, өч класслык халык мәктәбендә укыганда да, ул беренче укучылардан иде. Без барыбыз да укырга ярата идек һәм китапханәдәге китаплардан бик иртә файдалана башладык. Малайлар Жюль Верн һәм Майн Рид белән мавыгалар иде. Өлкәнәя төшкәч, Писарев, Белинский, Добролюбов, Шелгунов әсәрләрен укый башладылар. Монда да Яков күп укуы белән башкалардан аерылып торды.

Гимназиядә Яковның иптәшләре күп иде, әмма ул Владимир Любоцкий (Загорский) белән аеруча дус булды. Алар гимназист вакытларында нинди дә булса революцион эштә катнашканнармы-юкмы, анысын әйтүе кыен, әмма чарлакта корал саклаулары хәтеремдә. Яков шикелле үк, Володя да революцион хәрәкәткә бик яшьли кушылды, яшерен рәвештә партия эше алып барды, кулга алынды, сөргендә, эмиграциядә булды. Гомеренең соңгы елларында ул Мәскәү партия оешмасы җитәкчеләреннән берсе иде. 1919 елда һәлак булды: партиянең Мәскәү комитеты утырышында эсерлар бомбасы белән үтерелде.

Яков бала чакта үз яшенә караганда өлкәнрәк күренә иде. Вәгъдә бирдеме, үтәми калмый, үз алдына берәр төрле максат куйдымы, ничаклы гына көч түгәргә туры килмәсен, аңа барыбер ирешә. Яков бик кыю, тәвәккәл малай иде.

Яковның унике-унөч яшьлек чагын искә төшерсәң, аның никадәр зур көчкә ия булганлыгына, ныклыгына, ихтыяр көченә шаккатасың.

Аңарда байларга, артык иркә малайларга карата нәфрәт бик яшьтән туды. Ул заманда Нижнийда, гим-

назиядән тыш, тагын берничә уку йорты, шул җөмләдән кадетлар корпусы һәм дворяннар институты бар иде. Дворяннар институтына бары дворяннарны гына, ә кадетлар корпусына хәрбиләр һәм дворян балаларын гына кабул итәләр иде. Гимназистлар арасында халык бик чуар булып, анда башлыча врач, хезмәткәр, һөнәрче һәм укытучы балалары укый иде. Бер яктан гимназистлар, икенче яктан кадетлар һәм дворяннар институты студентлары арасында бертуктаусыз дошманлык яшәп, ул еш кына күп кеше катнашында йодрык сугышына, тәпәләшүгә кадәр барып җитә иде. Гимназистлар ныграк, мөстәкыйльрәк булалар һәм җиңү гадәттә алар ягында була торган иде.

Яков Свердлов шундый кул сугышларында икенче курста укыганда ук катнаша һәм бик зәһәр сугыша, батыр, тәвәккәл була иде. Тик торган кешегә кагылмый, әмма дошманы алдында, үзеннән гәүдәлерәк һәм көчлерәк булса да, чигенми иде.

Елгачылар һәм эшчеләр балалары укый торган елга училищесы укучылары арасында дуслары күп иде аның. Яковны алар белән тормышка карата булган мөнәсәбәт тә, Иделдә көймәдә йөрүләр дә якынлаштыра иде.

Гимназиянең дүртенче классында укыган чакта бугай, ул укытучылар белән бәхәскә керә башлады. Ә бишенче класстан, гимназияне бетермичә, китеп барды. Аның кысан казенный стеналары эчендә тынчу иде Яковка. Ул, гимназиядән китеп, Нижнийның эшчеләр бистәсе саналган Канавинодагы аптекага өйрәнчек булып керде. Яков моны революцион эшчеләр һәм студентлар арасында яңа дуслар табылганга күрә эшләде. Унбиш яшендә ул революционер иде инде, ә уналтыда партиягә керде.

Шул вакытта ул яңа мәнфәгатьләр белән яши башлады һәм яңа танышлар тапты. Ул ничектер кинәт олыгаеп китте, хәтта тышкы кыяфәте дә сизелерлек үзгәрде. Кыек якалы кара яки чуар күлмәк, күн итек һәм картуз кия башлады. Ул нык адымнар белән кызу-кызу атлап йөри торган булды. Ягымлы тембрдагы калын тавыш белән ачык итеп сөйли иде.

Яков артыннан, аның йогынтысы белән, ир һәм кыз туганнары да революцион эшкә кушылды. Сеңелесе Сара тиздән элемтәче булып китеп, абыйсының йомышларын үти башлады. 1901—1903 елларда ул күп мәртәбәләр язулар йөртте, прокламацияләр ташыды, гекто-

графта листовкалар басты һәм легаль булмаган эш буенча бүтән заданиеләрне үтәде.

Сара Яковтан алган язуларны мәгълүм социал-демократ Августа Павловна Невзоровага һәм башка иптәшләргә илтеп тапшыра. Шул эшне башкарганда Яков аңа һәрвакыт: «Әгәр ишек төбендә шикле кеше очратсаң, язуны йотып җибәр»,— дип үгет-нәсихәт бирә иде.

Ир һәм кыз туганнары өчен Яков авторитет булып, алар аңа охшарга һәм аның йомышларын төгәл үтәргә тырышалар иде. Яшерен эш алып баручы иптәшләр белән очрашканда һичкайчан артык сораулар бирергә кирәкми, бәлки үзеңә тапшырылган йомышны төгәл һәм пөхтә итеп үтәргә генә кирәк, дип әледән-әле кабатлый торган иде ул.

Яков гаять тәртипле булып, үзендә бик тырышып тотнаклылык, сабырлык тәрбияли һәм тавыш күтәрүне, бигрәк тә кычкырынуны көчсезлек билгесе дип исәпли иде.

Уналты яшендә Яков беренче мәртәбә кулга алынды.

Төрмәдән чыкканнан соң Нижнийда яшәвен, Канавинода эшләвен дәвам иттерде. Ул Нижегород партия комитеты һәм алдынгы эшчеләр белән тыгыз элемтә урнаштырган иде.

Ул заманда Нижнийда Горький яши, Короленко булгалый иде, берникадәр вакыт язучы-народоволец Коровин торды. Монда Петербург һәм Мәскәүдәге студентлар чуалышларыннан соң сөрелгән студентлар шактый күп иде.

Бу кешеләр күбесенчә кичәләрдә очрашалар, ә ул кичәләр, полицияне алдау өчен, кемнең дә булса туган көне шәрәфенә оештырыла иде. Андый кичәләрдә башта гадәттә шигырь укыйлар, аннары бәхәсләр кызып китә — иң әүвәл әдәбият хакында, аннары политик темаларга бәхәсләшәләр иде. Яков, бик яшь булуына карамастан, андый кичәләрдә якыннан катнаша торган иде.

Бу кичәләрдә А. М. Горький еш була. Алексей Максимович аралашучан кеше, яшьләрне бик ярата, яшьләр дә аны яраталар иде. Соңрак Горькийны Нижнийдан сөрделәр. Революцион яшьләр Горькийны озатуны протест демонстрациясенә әверелдерделәр: урамнардан революцион җырлар җырлап уздылар. Бу демонстрацияне оештыруда Яков Михайлович актив катнашты.

Ул Маркс, Энгельс, Плеханов һәм Ленин әсәрләрен

зур кызыксыну белән өйрәнде. Белем дәрәҗәсе көннән-көн күтәрелә барды, һәм ул тиздән массаларга җитәкчелек итәргә сәләтле революционер булып җитеште.

Яков аркасында безнең квартир Нижегород социал-демократларының очрашу урынына әйләнде, ә мастерскойда прокламацияләр басылды, партия работникларына ялган паспортлар әзерләү өчен пичәтләр ясалды. Болар хакында әтиебез белә иде. Башта ул бу эшләргә кырын карады, тавыш-гауга чыгара иде, әмма соңрак үзгәрде.

Бервакыт мондый хәл булды. Әтиебез, мастерскойга кереп, хәреф җыючы Ваня Сазонов янына бара да аның нинди текст җыйганын карап тора башлый. Әти, ерактан күрмәгәнлектән, җыелган хәрефләрне якын ук килеп карый һәм «Барлык илләрнең пролетарийлары, берләшегез! Россия социал-демократлар партиясе» дигән сүзләрне укый. Шуны укыганнан соң әтиебез әлеге хәреф җыючыга болай ди: «Мондый нәрсәләр баскан чакта син мине кисәтеп куй, чөнки полиция килеп керүе бар, сез монда булмасагыз, мин, һич югында, хәрефләрне таратырга өлгерермен. Шулай эшләмәсәм, без барыбыз да харап булачакбыз».

Полиция нидер сизгән булса кирәк, чөнки безнең квартирны күзәтә башлады. Йорт тирәсендә өзлексез шымчылар бөтерелде, һәм тиздән без аларның һәммәсен дә таный башладык. Шулай көннәрнең берендә безнең мастерскойга бер шымчы килеп керде. Күренеп тора, әле тәҗрибәсе аз. Заказ бирүчегә салынды бу. Заказны кабул итәргә Яков чыкты. Ул аның шымчы икәнлеген шундук сизеп алды һәм бәйләнә башлады: пичәт ясау өчен рөхсәт, акча, адресын, фамилиясен сорады. Шымчы алай итте, болай итте, акчасын бирде дә китеп тә барды. Без аны бүтән күрмәдек.

1901—1903 еллар дәвамында Яковны берничә мәртәбә кулга алдылар. Әмма, гаебен тапмау сәбәпле, тиз чыгардылар: туганыбыз үзенең революцион юлының башында ук инде оста конспиратор иде.

Бервакыт Яков кичкырын ашыгып кына өйгә кайтып керде. Ул гадәттәгечә киенмәгән: зур козыреклы картузын маңгаена ук төшергән, зәңгәр күзлек киеп алган, ә күзлек аны бөтенләй диярлек танымаслык иткән иде.

Килеп керә-керешкә үк ул: «Минем арттан шымчылар куып килә, яшеренергә кирәк»,— диде. Киемнәрен алыштырды дә бәдрәфкә узды, аның стенасында бүтән

такталарга охшаш, ләкин бик ансат шудырып була торган бер такта бар иде. Шул тактаны бер читкә шудырды да тар гына ярыктан янәшәдәге ювелир мастерскоена кереп китте.

Яков чыгып китү белән үк полиция килеп керде.

— Яков Свердлов кайда?

— Белмибез, монда юк ул.

— Ничек инде юк, без аның шушында кергәнен күрдек ләбаса!

Жандармнар аны шкафлардан, карават асларыннан, кар базыннан эзләделәр, ләкин таба алмадылар.

Яков Михайловичның сормовочылар белән элемтәсе 1902 елда башланды, ул аларның күбесен төрмәдә яткан вакыттан белә, ә кайберләре белән легаль булмаган эштә танышкан иде. Ул чакта Сеня Баранов һәм башка иптәшләр безнең өйдә еш булалар иде.

1903 елның маенда Яков өченче мәртәбә кулга алынды һәм бу юлы инде төрмәдә шактый озак утырды.

Сеңелебез Сара аның белән күп тапкырлар күреште. Төрмә ишеге алдына керергә, аннары проходной ишек янында прокурор биргән пропускны күрсәтеп, шуннан соң гына тоткын белән аның янына килүчене аерып тора торган рәшәткәгә якынлаштырга рөхсәт ителә иде. Рәшәткәләр арасында йөрүче төрмә надзирателе арырак киткәч, без бер-беребезгә кирәкле әйберләрне бирергә өлгерә идек.

1904 елның көзендә Яков Нижнийдан Костромага китте. 1905 елның җәендә Нижнийда булган чакта ул Острог мәйданында уздырылган митингта катнашты. Ул көннәрдә туганыбыз Яков чак кына карагруһчылар корбаны булмый калды, чөнки алар аны эзәрлеклиләр иде. 1905 елның июль көннәрендә, ягъни карагруһчылар котырынган бер вакытта безнең йортны Сормоводан килгән эшчеләр саклады.

1904 елда Нижнийдан китеп, Яков тәмам профессиональ революционер булды. Шул вакыттан башлап Яковның ир һәм кыз туганнары аның белән сирәк очраштылар. Әйтик, Вениамин аны 1905 елда Мәскәүдә күрде, аның «Аквариум»да речь сөйләгәнен тыңлады. Бер елдан соң этап бу туганнарны Пермь төрмәсендә очраштырды. Пермь төрмәсеннән Яков Уралдагы Николаев арестантлар ротасына күчерелгәннән соң Сара аның белән күрешергә барды.

Ул иң әүвәл: «Хатлар бармы?» — дип сорый торган иде. Хатлар бар иде. Сара аңа одеколон һәм балачак-

тан ук ул яраткан «кысла муены» конфетын алып барды. Бер бәйләм күгәрчен күзе чәчәкләре сузгач исә Яков аеруча куанган. Чәчәкләрне ул төрмә камераларындагыларга өләшеп чыккан.

Берничә ел узгач Сара Яков белән Петербургта очрашты. Яков яңадан төрмәдә, бу юлы «Кресты»да иде.

1913 елның февралендә Яков провокатор Малиновский әләге белән кулга алынды. Кечкенә улы Андрей белән хатыны Клавдия Тимофеевна Новгородцеваны да төрмәгә яптылар. Яков чиктән тыш борчылды, Сарадан нинди генә юллар белән булса да улы белән Клавдиягә булышуын үтенде.

Яковның борчылуы урынлы булып чыкты. Кырыс төрмә режимы Клавдия Тимофеевна һәм кечкенә Андрейның сәламәтлегенә бик начар йогынты ясады. Төрмәдән чыгуга Андрей дизентерия белән бик каты авырды, аны үлемнән көч-хәл белән генә алып калдылар.

Яков Михайлович белән Клавдия Тимофеевна ифрат әйбәт ата-ана иделәр. Ләкин алар һәрвакыт һәм иң әүвәл чын революционер-большевиклар булып калдылар. Революция эшенә ихлас күңелдән һәм ахыргача бирелгән бу ике кешенең корычтай нык рухын бернинди авырлыклар да, кайгы-хәсрәт һәм газаплар да сындыра алмады.

Сараның Яков белән кабат очрашуы истәлекле 1917 елда булды. Ул чакта Сара Петербургта, Хатын-кызлар медицина институтында укый, Широкая урамында тора иде. Көтмәгәндә иртүк звонок шалтырый. Сара ишекне ачса, бусагада Яков басып торганын күрә. Өстенә болан тиресеннән тегелгән куртка, аягына итек, башына йөнтәс бүрек кигән була ул. Яшь, киң җилкәле, битләре җилдән карала төшкән, үткен көләч күзле — әнә шундый була Яков.

Ул чакта Сара Елена Дмитриевна Стасова белән бергә Үзәк Комитет Секретариатында эшли, илдәге революцион вакыйгалар турында, партиянең эшчәнлеге турында шактый күп белә иде шикелле. Әмма абыйсы сораулар биргәндә, аның Турухан краенда да тышкы дөнья белән тыгыз элемтә тотканлыгына, аны кирәкле информация белән тәэмин итәргә һәм ул кызыксынган сорауларның һәммәсенә җавап бирергә көченнән килмәячәгенә ул янә бер мәртәбә ышана.

Сара аның белән Таврический сарайга юл тота. Ул вакытта большевиклар ҮК Секретариатының кечерәк кенә аппараты шунда урнашкан иде. Яков шундук баш-

танаяк эшкә чума. Аннары ул Уралга китте, яңадан Питерга әйләнеп кайтты, Апрель конференциясе, партиянең VI съезды, Октябрь революциясе булды. Яков партия ҮК Секретаре һәм БҮБК Председателе булып эшләде.

Безнең туганыбыз һәм искиткеч гүзәл кеше менә шундый иде...

В. В. Савина

ЯШҮСМЕР ЧАК...

Яшьлегемне мин Нижний Новгородта уздырдым. Яков Михайлович Свердлов белән дә шунда таныштым. Мин моның кайчан һәм ничек булганлыгын ачык кына хәтерләмим инде, 1901 яисә 1902 елда булгандыр дип уйлыйм. Без бик тиз дуслашып киттек.

Тиздән ул мине һәм туганнан туган сеңелем М. А. Щепетильникованы революцион эшкә тартты. Яков Михайлович аркасында бу эш безнең тормыш максатыбыз булып китте һәм, безгә яңа дөнья ачып, бөтен әйләнә-тирәбезне бүтән төсле итеп күрсәтте.

Әти-әнием көне буе өйдә булмый иде. Яков Михайлович моны белә һәм группабыз безнең квартирда ни теләсә шуны эшли иде. Яков Михайлович безнең өйгә гектограф [1] белән желатин алып килде. Кирәкле массаны ул бик тиз һәм оста ясый иде. Сеңелем белән без аңа бөтен эштә булыша идек. Яков шунда ук прокламацияләрнең текстын яза. Мин аларның эчтәлеген хәтерләмим, әлбәттә, ул аларны бик күп яза иде.

Кайчакта ул сеңелем белән миңа төнлә ашыгыч эш куша. Һәм без, өйдәгеләргә яктылык төшмәсен өчен ишек ярыгын мендәр белән томалап, иртәнгә хәтле эшли торган идек.

Бу листовкаларны тарату вазифасын баштарак ул безгә тапшырмады: тәҗрибә булмагач әләгербез дип курыкты. Соңрак бу эшне дә безгә куша башлады.

Бәйрәм көннәрендә эш аеруча күп булды. Урамнар-

[1] Гектограф һәм мимеограф — иң гади басу аппаратлары.

да халык күпләп җыела торган урыннардан Яков Михайлович оста файдалана иде — халык арасында революцион листовкаларны без җиңел тараттык.

Яков Михайлович бик җитез, шат күңелле һәм гадәттән тыш җор телле иде. Юморга бик тә бай иде ул. Бик акыллы һәм мавыктыргыч итеп сөйли белә иде. Сеңелем белән без Яков Михайловичтан өлкәнрәк булсак та, ул үзенең карашлары белән шул чакта ук инде бөтенләй олы яшьтәге кеше шикелле, ә без бөтенләй җитлекмәгән идек әле.

Безнең группада, сеңелем белән миннән башка, «Дус» кушаматлы Николай Растопчин һәм без «пан Ян» дип йөрткән Калиновский бар иде. Соңрак Растопчин урамда мимеограф күтәреп барганда кулга алынды. Тиздән Калиновский да шундый ук язмышка дучар булды.

Кулга алынулар турында белгәч, Яков Михайлович ул чакта мин эшләгән психиатрия больницасы врачы белән сөйләшеп, аны тоткыннарга аш бирергә күндерде. Миңа исә ул ашларны көн саен төрмәгә илтеп бирү бурычы йөкләнде.

Калиновский кулга алынгач, Яков Михайлович сеңелем белән миңа, Калиновскийның өенә барып, аның бүлмәсеннән полицейскийлар кулына эләкмәскә тиешле китапларны һәм язуларны алып китәргә кушты. Без икәүләп шушы кыен йомышны үтәү өчен киттек. Өй янында полиция засада оештырган иде. Безгә һөҗүм иттеләр. Мин полицейскийны бар көчемә төртеп җибәрдем дә торып йөгердем, ә сеңелемне кулга алып, аның өендә тентү ясадылар. Аны төрмәгә ябылудан әтисенең дини китаплары күп булу гына коткарып калды. Полиция революцион китапларны тапмаган, чөнки бөтенесе безнең өйдә яшерелгән иде. Шулай да полиция сеңелемне даими күзәтү астына алды, шуңа күрә ул эшкә урнаша алмады.

Яков Михайлович безнең өйдә еш була иде. Мин дә Покровкага аның янына бара идем. Аның гаиләсе шунда тора, әтисенең граверлау мастерское да шунда ук иде. Якты чырай белән чакыруларына да карамастан, үземнең оялчанлыгым аркасында, мин аларга сирәк бара идем. Аларның өендә һәрвакыт кеше күп һәм шау-шулы була иде.

Яков Михайлович күп эшли, ләкин шулай булуга да карамастан яшьлеген дә онытмый иде. Без кояш чыгуын каршылау өчен еш кына атаклы Нижегород «сөзәкле-

генә» йөри, ә яз көне Идел ташыганда бөтен компаниябез белән көймәдә йөрергә чыга идек. Шулай бервакыт Яков Михайлович, күн итекләрен суга батырып, аларның «яхшы итекләр икәнлеген» күрсәтмәкче булды. Ә инде итекләренең эченә су үткәне беленгәч, барыбыз да шаркылдап көлдек.

Ул һәрвакыт компаниянең җаны була иде. Бик гади киенә: кыек якалы кара сатин күлмәк, чалбар балакларын тышка чыгарып күн итек кия торган иде.

Без бергәләп Шаляпин уйнаган театрга йөрергә ярата идек. Билетсыз, «куян» булып йөри идек, әлбәттә. Шаляпин уйнаган соңгы спектакльләрнең берсендә без аңа граверланган язма белән үзенең көмеш рәсемен тапшырдык. Без бөек талантка соклануыбызны яздык һәм «Рәхмәт йөзеннән, куяннар» дип кул куйдык. Шаляпин моны укыды да көлеп җибәрде һәм күңелле генә итеп галерка ягына карап кул болгады.

Яков Михайлович белән танышканда мин әле бөтенләй тәҗрибәсез унсигез яшьлек бер кыз, революция армиясенең гап-гади бер солдаты идем. Әмма мине Яков Михайлович үзенең бөтен гомерен багышлаган бөек эшкә үз өлешемне кертүем куандыра.

Яков Михайлович белән кыска вакытлы, ләкин якын дуслык, ике ел дәвамында аның белән бергә эшләү күңелемдә гомерлеккә иң якты хатирә булып калыр. Үз эшенә, халыкка хезмәт итү эшенә иксез-чиксез бирелгән бу кешенең якты образы минем хәтеремдә һәрвакыт яши.

П. Н. Караваев

ЯКОВ МИХАЙЛОВИЧ СВЕРДЛОВ КОСТРОМАДА

1904 елның декабрь башында мин партия эшенә Костромага күчтем.

Ул вакытта Костромада партия профессионалы булып Яков Михайлович Свердлов эшли, партиянең Төньяк комитетына караган Кострома группасының эшчәнлегенә җитәкчелек итә иде.

Яков Михайлович килер алдыннан оешма жандарм-

нар тарафыннан бик нык тузгытылган булган. Исән калган партия членнары арасында ниндидер гаҗизлек сизелгән, эшчеләр түгәрәкләре белән элемтә өзелгән, эш бөтенләй диярлек туктаган.

Тәҗрибәле оештыручы Яков Михайлович Свердлов эшне фабрикалар белән өзелгән элемтәләрне торгызудан башлап җибәргән. Ул Кострома фабрикаларында эшчеләр түгәрәкләрен зур энергия, ныклык белән һәм армый-талмый кабат аякка бастырган, әдәбият алу һәм тарату турында кайгырткан, Костромада шул заманда яшәгән социал-демократ студентларны һәм укучыларны туплаган, аларны пропагандист һәм агитаторлар итеп әзерләгән. Бер үк вакытта ул прокламация һәм листовкалар чыгару өчен яшерен партия типографиясен җайга салырга керешкән. Аның эшчәнлеге нәтиҗәсендә 1904 ел ахырына партия оешмасы үз көчләрен сизелерлек туплый башлаган.

Беренче мәртәбә Свердлов белән мин якын иптәшем Н. Н. Соколов квартирында очраштым. Ул чакта Соколов Кострома партия оешмасының җитәкче үзәгенә кергән иде, Яков Михайлович аңарда еш була иде. Свердлов Костромага килгәннән соң озак та үтмәстән, Н. Н. Соколов партиянең Төньяк комитеты прокламацияләрен тараткан вакытта кулга алынган. Ләкин жандармнар ул торган квартирны белә алмаганнар, һәм без аны Яков Михайлович белән очрашулар өчен файдаландык.

Беренче очрашуыбыз вакытында ук Яков Михайлович үзе оештырган тукучы эшчеләр түгәрәкләренә җитәкчелекне өстебезгә алырга тәкъдим итте. Моңарчы безгә эшчеләр түгәрәкләрендә укулар алып барырга туры килгәне юк иде әле. Без әзерлегебез җитеп бетүенә шикләндек. Әмма Яков Михайлович безнең дәлилләребезне җиңел генә кире какты һәм, сез инде студентлар түгәрәкләрендә, аннан да элегрәк укучылар оешмасында эшләгәнсез һәм марксизм әдәбияты белән җитәрлек дәрәҗәдә таныш, диде. Безнең куркып калуыбыздан ул үзенә хас үткер юмор белән көлде дә, булышырга вәгъдә биреп, безне ике атнадан эшкә керешергә мәҗбүр итте.

Тиздән без Яков Михайловичтан әдәбият — партия программасын, В. И. Ленинның «Рус социал-демократларының бурычлары», «Авыл ярлыларына» дигән һәм башка хезмәтләрен алдык. Ул безгә шулай ук Влади-

мир Ильичның «Россиядә капитализмның үсеше» исемле китабын тырышып өйрәнергә кушты.

Берничә көннән соң Яков Михайлович партия пропагандистлары һәм агитаторлары булырга әзерләнүче биш-алты яшь работникны җыеп сөйләште. Без тагын берничә мәртәбә җыелдык. Яков Михайлович партия программасының төп мәсьәләләренә карата лекцияләр укыды. Шуннан соң ул безнең белән семинар шикелләрәк бер нәрсә уздырды һәм безнең үзебезгә тапшырылган эшне башкарырга әзер икәнлегебезгә ышанды, безне дәртләндереп җибәрде, үзенең пропагандистлык эше тәҗрибәсеннән берничә эпизод сөйләде.

Түгәрәкләрдә эш чыннан да канәгатьләнерлек барды. Дәресләрнең ничек үтүен фабрика оештыручыларыннан сорашып белгәннән соң Яков Михайлович безгә шулай диде. Баштарак без каушый идек, әлбәттә. Кайбер кимчелекләр дә булгалый иде. Әмма 1905 елның язына без түгәрәкләрдә укуларны үз-үзебезгә ышанып алып бара һәм кечерәк массовкаларда чыгышлар ясый идек инде.

Агитация-пропаганда эшеннән тыш, Яков Михайлович безгә яшерен подполье эшчәнлегенә һаман тирәнрәк алып керә торган башка йомышлар да куша иде. Аның кушуы буенча миңа партиянең Төньяк комитетына караган Кострома группасының листовкаларын бастыруда күп тапкырлар катнашырга туры килде.

Листовкалар бастыру безнең өчен изге эш иде. Аларны баса торган квартирга сиздермичә генә үтеп керергә кирәк. Гадәттә Яков Михайлович язган прокламация текстын шунда китерәләр. Һәм без эшкә керешә, шул текстларны гектографта яисә мимеографта баса идек.

Төн чыкканчы берничә йөз данә листовка басып өлгерә идек.

Аннары басылган листовкаларны төнлә яки таң алдыннан алып чыгарга, бөтен эзләрне югалтырга, карага яисә буяуга манылган кулларны юып чистартырга кирәк була торган иде. Эшебезнең сыйфатына Яков Михайлович биргән уңай бәя безнең өчен иң зур бүләк була иде.

Бервакыт Яков Михайлович ике иптәш белән миңа, вокзалга барып, Мәскәүдән килгән багажны — ике кәрзин яшерен партия әдәбиятын алырга кушты. Вокзалга килсәк, ни күзләребез белән күрик, гадәттә була торган бер жандарм урынына бу юлы бишәү җыелган.

Алар, кемнедер көткәндәй, узган-барган һәр кешене энә күзеннән үткәреп торалар. Бездә, багажның эчендә нәрсә булганын белмәделәрме икән, дигән шик туды. Һәрхәлдә аны хәзер алу куркыныч иде. Без төрле эскәмияләргә таралышып утырдык та, нәрсә булыр икән, дип көтә башладык.

Озак та үтмәстән Ярославльгә озатылачак поезд составын китереп куйдылар... Һәм жандармнарның күпләп җыелу сәбәбе ачыкланды. Берничә конвойчы безгә яхшы таныш булган Соня Загайнаяны поездга алып бара иде. Соня безнең оешманың актив һәм бик турылыклы работнигы иде. Партиянең Төньяк комитетына караган Кострома группасының прокламация һәм листовкаларын чыгара иде ул. Листовкаларны яхшы сыйфатлы итеп вакытында басып чыгару өчен төннәр буе утырып эшли иде.

Соняның роле охранкага мәгълүм иде. Шуңа күрә гадәттә 1 Май яки забастовка башланыр алдыннан, шул чордагы жандармерия формуласы нигезендә, «тентү нәтиҗәсе нинди булуга карамастан», аны кулга алалар иде. Болай эшләү, ниһаять, жандармнарны туйдырган һәм алар бу тынгысыз кешене сөрергә булганнар. Аны вагонга алып барганда юлдашларымнан берсе — студент кинәт алга ыргылды һәм Соня белән конвойчы арасына килеп керде. Аннары бүреген салды да бөтен платформага ишетелерлек итеп бик үк урынлы булмаган бер лозунг кычкырып җибәрде: «Яшәсен ирекле рус хатын-кызы!»

Ул арада халык җыелып өлгерде.

Жандармнар башта каушап-югалып калсалар да, тиздән аңнарына килделәр һәм, барысы бергә студентка ташланып, аны жандармерия бүлмәсенә алып кереп киттеләр. Без исә, шул тәртипсезлектән файдаланып, тиз генә багажны алдык һәм извозчик белән исән-имин шәһәргә кайтарып куйдык. Яков Михайлович бу вакыйгадан рәхәтләнеп көлде һәм тапкырлыгыбыз өчен безне мактап алды...

Земствочы-либераллар җыелышында Яков Михайлович оештырган демонстрация революцион көрәш күренешләреннән берсе булды. Бу күренеш шул заманда хөкүмәттән «ташламалар» һәм өтек кенә булса да конституция таләп иткән либераль буржуазиянең политик кампаниясе белән бәйләнгән иде. Кампания либераллар тарафыннан җыелышлар һәм банкетлар уздырылуга,

шунда конституцион реформалар турындагы кыюсыз ишарәләрдән һәм теләкләрдән торган речьләр сөйләүгә кайтып кала иде. Башка шәһәрләрнең либераль буржуазиясеннән калышырга теләмичә, 1904 елның декабрь ае башында Кострома земствочылары да ачык банкет оештырырга булалар. Оештыручылар җирле газетада чакыру игълан итәләр: «Катнашырга теләүче кешеләр язылырга яисә катнашырга теләүләре турында телефоннан хәбәр итәргә тиешләр»,— диелгән иде ул игъланда. РСДРПның Төньяк комитетында Я. М. Свердлов җитәкчелегендәге Кострома группасы революцион чыгыш ясау өчен әлеге легаль мөмкинлектән үзенчә файдаланырга булды. Шул җыелышка ул билетлар юнәтеп, аларны оешкан эшчеләр һәм укучы яшьләр арасында тарата алды.

Билгеләнгән вакытка барысы да «Мәскәү» гостиницасының ике зур залына җыелды. Банкетны оештыручы хуҗалар фраклар, крахмалланган манжет-күлмәкләре белән көязләнеп йөриләр, эшчеләр һәм студентлар исә гади пиджак һәм тужуркалардан килгән иде. Анда барысы өч йөзләп кеше булып, башта либераль эшлеклеләр речьләр сөйләделәр. Алар узган гасырның алтмышынчы елларында Александр II ясаган «бөек реформалар»ны мактаудан башладылар, әмма крепостниклар кулы белән үткәрелгән ул реформаларның бөтен властьны да, крестьяннарның иң яхшы җирләрен дә крепостник дворяннар карамагында калдырганлыгын әйтергә оныттылар.

Либераль ораторлар, бүгенге көнгә күчеп, Александр II нең азатлык реформаларын хәзер начар гына булса да конституция бүләк итеп тәмамларга кирәклегенә кыюсыз ишарәләр ясау белән чикләнделәр. Ләкин шушы кыюсыз теләкләр дә курка-өркә генә әйтелде, югыйсә куркытырлык кеше дә юк иде анда. Югарыгы администрация, банкет ясарга рөхсәт бирү белән, земство либераллары «оппозициясе»нә ышаныч белдергән һәм җыелышка жандармнар җибәрмәгән иде. Шулай булса да буржуаз лагерьдагы «азатлык өчен көрәшчеләр», ягъни земствочылар белән адвокатлар ярым-йорты томанлы ишарәләрдән ары китәргә җөрьәт итмәделәр.

Менә шул чагында Яков Михайловичның сигналы белән залның эшчеләр утырган башында безнең социал-демократ иптәш аягүрә басты да халык массаларын изә торган һәм илне саклауны тиешенчә оештыра алма-

ган, Маньчжурия кырларында[1] бер дә юкка меңләгән эшче-крестьянны корбан иткән патша хөкүмәтен тәнкыйтьләргә тотынды. Шушы беренче революцион речь үк инде һәммәсенең игътибарын җәлеп итте. Әлеге иптәш артыннан тагын бер социал-демократ шул ук рухта чыгып сөйләде. Аннан соң иптәш Свердлов сүз алды. Ул бик оста һәм ачык итеп сөйләгән речендә буржуаз либералларның куркаклыгын, хыянәтчеллеген тәнкыйтьләде, алар, үзләренең сыйнфый табигатьләре буенча, ахыр чиктә котылгысыз рәвештә революциягә хыянәт итәчәкләр һәм тик пролетариат кына, киң халык массаларын үз артыннан ияртеп, патша монархиясен җиңүне тәэмин итүгә ирешер, диде.

Булачак революциядә пролетариатның бурычларын — эшче һәм крестьяннар тарафыннан властьның яулап алынырга, сигез сәгатьлек эш көне кертелергә, алпавыт җирләренә конфискация ясалырга тиешлеген Яков Михайлович үзен тыңлап утыручы эшчеләр, партия членнары, студентлар алдында тулы һәм җанлы итеп ачып салды һәм җиңү юлын — партиябезнең җитәкчелегендә бөтен халыкның коралды восстаниесен оештырырга кирәклеген аермачык аңлатып бирде.

Без җитәкчебезнең һәр сүзен соклана-соклана йотылып тыңладык. Чөнки бу өндәмәләр, безнең ленинчыл лозунгларыбыз беренче мәртәбә легаль шартларда, урманда түгел, бәлки шәһәр үзәгендә, зур гостиницаның яп-якты залларында яңгырады бит!

Либералларның бер өлеше, котлары алынып, җыелыштан шылды. Без исә, либераллар арасындагы ыгы-зыгыдан файдаланып, бөтенләе белән җыелышның хуҗасына әйләндек һәм Я. М. Свердлов чыгышыннан соң революцион җырлар җырлый-җырлый урамга агылдык.

Гостиница ишеге төбенә жандармнар һәм полицейскийлар китереп өлгергәннәр иде инде. Алар безне этәкысрыклый башладылар, җитәкчеләребезне күреп һәм эләктереп алырга тырыштылар. Ләкин без тоташ бер стена булып урыннарыбызда басып тордык.

Жандарм-полицейскийларның көче артык күп түгел иде әле. Без жандармнарның арабызга ерып кереп, кулга алырга маташуларына ирек бирмәдек. Һәм, аларны кысрыклап чыгарып, югалтусыз-нисез генә китеп бардык.

---

[1] Сүз 1904—1905 еллардагы рус-япон сугышы турында бара.

Мәйданга җиткәч, без кечкенә төркемнәргә бүлендек һәм Яков Михайлович белән башка ораторларны чолганыштан чыгардык. Шулай итеп, жандармнар беркемне дә электерә алмадылар.

Озакламый илдә яңа, 1905 елгы либераль банкетларны ерак тарихта калдырган зур вакыйгалар башланып китте. Патша каршына петиция һәм иконалар күтәреп барган коралсыз эшчеләрне ату бөтен Россиядә революцион яңгырау тапты.

9 январь вакыйгалары турында Костромага килеп җиткән хәбәрләр эшчеләргә гаять нык тәэсир итте. Кострома комитеты, Петербургтагы вакыйгаларга карата партия оешмасының мөнәсәбәте нинди булырга тиеш, дигән мәсьәләне тикшерде. Зур фабрикаларның берсендә генә булса да баш күтәрүне яклап мөмкин кадәр киңрәк агитация алып бару һәм барыннан да элек 9 январь вакыйгалары турындагы хәбәрләрне киң эшчеләр массасына җиткерү хакында карар чыгарылды. Комитет типографиясендә патшага һәм аның хөкүмәтенә сугыш игълан иткән Петербург эшчеләренә булышлык күрсәтергә өндәгән листовкалар бастырылды. Шәһәрдән читтә берничә массовка оештырылды.

Шулардан берсен, фабрикалар артында таш чыгара торган урындагы массовканы хәтерлим. Аны Яков Михайлович уздырды. Аның белән бергә без дә бардык. Без дигәнебез җыелышларда әле яңа гына чыгышлар ясый башлаган яшь партия работниклары иде.

Безне массовка булачак урынга алып барырга тиешле патруль белән Богоявленский монастыре янында очрашканда бөтенләй караңгы төшкән иде инде. Монастырь янында безне көтеп торган, башын яулык белән бәйләгән кеше (башны бәйләү шартлы билге иде) барыбызны да җыелышка алып китте.

Шәһәрдән читтәрәк, Кострома елгасы буеннан ерак түгел бер урында без, әлеге озата баручы ярдәмендә, тау куышын таптык. Анда утыз биш-кырыклап эшче җыелган иде инде. Көн салкын булганлыктан, учак ягып җибәрдек.

Башта без, ягъни яшь партия работниклары, сөйләдек. Аннары Яков Михайлович сүз алды. Ул Петербург эшчеләренең патша каршына баруы һәм хөкүмәт оештырган канлы атыш турында сөйләп-аңлатып бирде.

9 январьдан соң үткән бу көннәрдә Я. М. Свердлов Кострома завод һәм фабрикалары эшчеләре арасында шундый берничә массовка үткәрде. Агитация эше үзе-

нең җимешләрен беркадәр соңрак — Костромада булган барлык фабрикалардагы җәйге зур стачкада бирде.

Яков Михайлович бер үк вакытта зур оештыру эше алып барды: партия интеллигенциясе һәм студентлар арасыннан агитаторлар һәм пропагандистлар сайлап алды, түгәрәкләрдәге аңлы эшчеләрдән оста һәм куркусыз оештыручылар тәрбияләде, партия әдәбияты таратуны җайга салды, яшерен типография эшен оештырды.

Ленинның көрәштәше, партиянең бик зур һәм сәләтле җитәкчесе Яков Михайлович үтә ярдәмчел һәм якын әңгәмәдәш-сердәш иде. Ул безгә үзенең Нижний Новгородтагы легаль булмаган эше турында, жандармнар һәм шымчыларны ничек төп башына утыртуы, үзе утырган Нижегород төрмәсе турында күп сөйләде. Шундый гади әңгәмәләр безне акрынлап партия подпольесы тормышына тарта, профессиональ революционерларның эш шартлары белән таныштыра, революцион көрәштә тәҗрибә һәм ныклык тупларга ярдәм итә, эштә күтәренкелек һәм дәрт тудыра иде.

Яков Михайлович ул чакта өй чормасына орынып торган кечкенә генә бер бүлмәдә яши иде. Хәтеремдә, бүлмә салкын һәм караңгы, һәрхәлдә, бик тә кысан иде. Әмма тормыш шартларының кыенлыгына аның артык исе китмәде.

Кызганычка каршы, миңа Яков Михайлович белән озак эшләргә туры килмәде. 9 январьдан соң күп тә үтми жандармнар аның Костромадагы эшчәнлеген сизеп алып, эзәрлекли башладылар. Шымчылар аның артыннан калмый йөри иде. Костромада калу үзенне дә, оешманы да куркыныч астына кую булганлыктан, Яков Михайлович китәргә мәҗбүр булды. Әмма ул башкарган эш Кострома партия оешмасында тирән эз калдырды.

Н. Н. Накоряков

КАЗАН — УРАЛ

Яков Михайлович Свердловны белгән һәм аның белән бергә эшләгән иптәшләрнең һәркайсының шушы гүзәл революционерның — подпольечы, конспиратор, партияне һәм Совет властен оештыручыларның иң күренеклеләреннән берсе булган бу кешенең әле тәмамланмаган портретын чак кына булса да тулыландырасы килә.

Мин Яков Михайлович белән 1905 елда таныштым. Ул чакта мин партиянең Казан комитеты члены идем. Безнең комитет Нижний Новгород белән элемтә тота иде. Без анда, Нижнийда, зур оештыручы һәм агитатор Яков Свердлов эшләгәнен белә идек.

Нәкъ менә шул чакта безнең партия оешмасы легаль рәвештә чыга торган «Волжский листок» газетасына хуҗа булып алды. Газетаның нәширы адвокат Степанов булып, акча белән ул тәэмин итеп торды. Ә легаль булмаган, ягъни факттагы редакциягә безнең иптәшләр — Адоратский, Дамперов, М. Хомяков, мин һәм башкалар кергән иде.

Газетада нижегородлылар, шул җөмләдән Яков Михайлович та хезмәттәшлек итте. Ул берничә мәкалә язды. Мәкаләләргә, әлбәттә, үз имзасын түгел, «Михайлович» дип куя иде. Ул мәкаләләрнең анык икәнлеген теленнән, мәсьәләләрне партиячә үткен куюыннан бик җиңел белеп була иде.

Безнең комитет апрель ахырында, якшәмбе көннәрнең берсендә маевка үткәрү турында карар чыгарды. Җыелу урыны итеп «Черек күл»не билгеләргә булдык. Ул җирдә элегрәк күл булган, аннары аны күмгәннәр дә җәмәгать бакчасы ясаганнар. Әмма ул бакчаны әле дә элеккечә «Черек күл» дип йөртәләр иде.

Без билгеләгән план буенча эшчеләр һәм революцион яшьләр төш вакытына «Черек күл»гә килергә, ә аннары шәһәрнең үзәк өлеше аша үтеп, Казанка елгасы аръягына чыгарга тиешләр иде. Ләкин иң соңгы минутта бу планны үзгәртергә туры килде. Безнең «Черек күл»гә җыелырга ниятләнүебезне кемдер полициягә җиткергән булган. «Черек күл» белән чиктәш урамнар-

да полиция патрульләре йөри, шул тирәдәге ишек алларында кораллы солдатлар отрядлары яшеренгән иде. Без моны белеп алдык һәм җыелу урынын Казанка аръягына күчердек, үз кешеләребезгә кечкенә-кечкенә төркемнәр булып шунда барырга әйттек. Нәкъ менә шул моментта Яков Михайлович килеп чыкты. Ул поезддан туп-туры безнең янга килгән иде. Аның белән бергәләп Казанка аръягына, болынга киттек. Ул анда оештырылган тантаналы митингта Нижегород эшчеләре исеменнән кайнар тәбрикләү сүзе белән чыкты.

Ягодный һәм Суконный бистәләреннән килгән демонстрациячеләрнең бер өлеше туп-туры Казанкадагы көймәләр пристанена үтеп, барлык көймәләрне кулга төшерде һәм революцион җырлар җырлап, елга буйлап югарыга күтәрелде. Икенче өлеше, шәһәрдән кечкенә-кечкенә төркемнәр булып, җәяүлеләр өчен салынган күперләр аша Казанка аръягына чыкты һәм таллыклар, каенлыклар арасына урнашты.

Маевка әйбәт узды. Без аннан кичен соң гына, тагын революцион җырлар җырлап, кызыл флаглар кадалган көймәләрдә кайттык. Полицейскийларның безне берни дә эшләтә алмыйча баткак, сазлыклы яр буенда ыгы-зыгы килеп йөрүләре безнең өчен аеруча кызыклы булды.

Без шәһәргә килеп кергәндә дружинникларыбыз полицейскийларга «пугачлар»дан залп бирделәр. «Голюа» системасындагы бу француз «пугач»лары атканда бик каты шартлый һәм ут чыгара иде. Полицейскийлар, куркуга төшеп, як-якка чәчелделәр, ә маевкада катнашучылар, уңайлы һәм куркынычсыз урыннар сайлап, яр буена чыкты.

Яков Михайлович көн буе безнең иптәшләр белән бергә булды, ә кунарга миңа кайтты. Мин Луговой урамында, яшерен квартирда тора идем.

Шул төннеме яисә башка төннеме, анысын ачык кына хәтерләмим, Яков Михайлович белән безнең арада бик зур, гомер буена онытылмаслык сөйләшү булды.

Бу сөйләшүдән мин Яков Михайловичның Казанга ни өчен килгәнлеген белдем. Ул большевиклардан, Уралга барып, шул гаять зур промышленностьлы районда эш җәелдереп җибәрердәй нык группа оештыру турында җирле иптәшләр белән сөйләшү өчен килгән икән. Бу — ерак максатны күздә тоткан зур план иде. Хәзер инде без ул планның В. И. Ленин күрсәтмәсе буенча төзелгәнлеген беләбез.

1906 елда мин партиянең VI съездында Владимир Ильич белән очраштым. Минем белән сөйләшкәндә Владимир Ильич, сүз арасында, мин, шактый көчле Идел партия оешмалары, Уралга барып, шунда станокта эшләүче эшчеләрдән ныклы кадрлар, алда торган революцион көрәш җитәкчеләре әзерләү максаты белән һәр эшчеләр үзәгендә көчле большевистик оешмалар төзү өчен нык партияче-большевиклар группалары бирергә тиеш, дигән мәсьәләне инде әллә ничә мәртәбә күтәрдем, диде.

Сүз уңаенда шунысын да әйтим: В. И. Ленин съездда Артемны (Сергеевны) бер төркем харьковлылар белән Уралга барырга үгетләде. Соңыннан, 1906 ел ахырында, ул шулай эшләнде дә.

Икенче мәртәбә Яков Михайлович 1905 елның июнь ахырындамы, июль башындамы килде. Бу юлы ул яшерен типография оештыру уңае белән килгән иде. Ул вакытта Алафузов фабрикасында зур стачка бара иде.

Стачка көтмәгәндә кабынып китте. Полиция фабрика капкасы төбендә эшчеләр каршында чыгыш ясаган агитаторны кулга алырга уйлаган. Эшчеләрнең моңа ачуы чыкты, алар полицейскийларны кыйнап ук ташладылар, кулга алынган агитаторны коткардылар һәм, эш хакын күтәрүне, хезмәт шартларын яхшыртуны таләп итеп, забастовка игълан иттеләр. Кешеләрнең гаять зур төркеме фабрика каршындагы болынга чыгып басты. Митинг башланып китте.

Свердлов, гәрчә башка эш белән килгән булса да, Алафузов эшчеләре көрәшендә катнашты. Ул забастовкачыларның митингларында берничә тапкыр чыгыш ясады. Казан эшчеләре (ә Алафузов фабрикасында руслар да, татарлар да, башкортлар да эшли иде) яшь Свердловның ялкынлы чыгышларын озак вакытка хәтерләрендә калдырдылар...

Аның бу килүендә Уралга күчү турында минем белән һәм башка кайбер иптәшләр белән ахырынача сөйләшенде.

1905 ел ахырында мин Уралга күчтем. Свердлов Уралда иде инде. Анда аны «иптәш Андрей» исеме белән беләләр иде. Ул башлангыч конкрет эш планын, ягъни Бөтенурал партия конференциясен чакыруны билгеләде. Моның өчен барлык заводларны йөреп чыгарга, кайбер заводларда полиция һөҗүменнән зарарланган партия оешмаларын ныгытырга кирәк иде.

Озак та үтмәстән Яков Михайлович Уфага килде һәм, партиянең Уфа комитетындагы иптәшләр белән очрашып, конференцияне әзерләү турында сүз алып барды.

Конференция февральнең икенче яртысында Екатеринбургта булды. Ул собордан ерак түгел, үзәк урамдагы йортта барды. Йорт кечкенәрәк ике яктан тора: бер ягы урамга, икенче ягы ишегалдына карый иде. Урын бик уңайлы булып, конференциягә килгән егерме биш делегат урамга бөтенләй чыкмыйча диярлек эш алып бара ала иде.

Яков Михайлович конференция өчен берничә доклад билгеләде. Без аларны алдан ук әзерләдек. «Агымдагы момент һәм партиянең төп бурычлары» дигән докладны ул үзе ясады. Конференция күп кенә практик карарлар кабул итте һәм ул карарлар Урал заводларында большевистик йогынтыны ныгытырга ярдәм иттеләр.

Партиягә бик күп яңа эшчеләр керде. Моны менә шундый факттан да ачык күрергә мөмкин: 1906 елда Урал партиянең IV съездына нибары дүрт делегат җибәргән булса, 1907 елда V партсъездга инде егерме бер делегат сайланды. Югары Кама заводларының большевиклары съездга Владимир Ильич Ленинны сайладылар.

Бу җиңүдә Яков Михайлович Свердлов гаять зур, күренекле роль уйнады. Россиядәге беренче революция елларында ул барыннан да күбрәк эшләгән Екатеринбург шәһәренә аның исеме бирелү тикмәгә генә түгел. Ленинның, Уралны большевизм цитаделенә әверелдерергә, дигән планын тормышка ашыру өчен Яков Михайлович Свердлов башка һәркемгә караганда да күбрәк эшләде.

1905 елның октябренда, карагруһлар патша портретларын күтәреп демонстрация оештырырга азапланганда, Яков Михайлович Свердловның кораллы эшче-дружинниклар белән бергәләп ул ниятне өзгәнлеген, аның митинглардагы кайнар чыгышларын, ялкынлы сүзләренең көчле яңгыравын күп кенә Урал эшчеләре әле бүген дә хәтерлиләр.

Эшчеләр сыйныфының җиңүе хакына көчен һәм тормышын кызганмаган эшлекле, кыю, тәвәккәл җитәкче Яков Михайлович Свердловның якты образы хәтеребездә мәңге сакланыр.

С. А. Глухих

ҺӘРВАКЫТ МАССАЛАР БЕЛӘН

Яков Михайлович Свердловны мин беренче мәртәбә 1905 елның октябренда Екатеринбургта күрдем. Без Главный проспектта Куренщиковның китап кибетендә очраштык.

Мин кибеткә кергәндә Свердлов прилавка янында китап сайлап тора иде. Аягына күн итек, өстенә кара драп пальто, башына да кара эшләпә кигән иде. «Ниндирәк кеше икән бу?» — дигән сыман, миңа карап алды.

Игътибарлы, сынаулы иде аның карашы. Күңелгә үтеп керерлек итеп карады, шул ук вакытта сизелер-сизелмәс кенә елмаеп та куйды.

Аны икенче мәртәбә күрүем тимер юлчылар забастовкасы вакытында булды.

Башта эшчеләрнең кәефе бик тә күтәренке иде. Әмма жандармнар забастовка комитетының иң төп җитәкчеләрен кулга алдылар. Эшчеләрнең кәефе кырыла башлады. Аларны җыеп, забастовка комитетына яңа кешеләр сайларга һәм забастовканы дәвам иттерергә өндәргә кирәк иде.

Менә без Югары Исет Халык йортына җыелдык.

Җыелышка, тимер юлчылардан тыш, Югары Исет заводы, капиталист Ятес заводы һәм телеграф эшчеләре килде. Йорт тирәсенә каравыл куелды.

Җыелышка Яков Михайлович председательлек итте. Екатеринбург эшчеләре аны «иптәш Андрей» дип йөртәләр иде. Ул безнең көрәшнең әһәмияте хакында, забастовка комитетының яртысы төрмәдә булуга да карамастан, забастовканы дәвам иттерергә кирәклеге хакында сөйләде.

Ул сүзен тәмамлаганнан соң, эшчеләр сөйли башлады. Күпчелек аның фикерләренә кушылды. Губернаторга телеграмма язып, анда безнең иптәшләрне 48 сәгать эчендә азат итү таләбе куелды.

Озакламый иптәш Андрейны мин Екатеринбург тирәсендәге Таш палаткалар янында массовкада очраттым. Без анда берәм-берәм бардык. Һәркемгә пароль җиткерелде. Постта торучы кеше янына киләсең дә: «Иптәш, сәгать ничә?» — дип сорыйсың.

Ул: «Әнә теге юлдан бар»,— дип җавап кайтара.

Карана-карана барасың — ә анда тагын бер кеше басып тора. Аңа икенче бер пароль әйтәсең, һәм ул сине алга таба уздырып җибәрә. Шул рәвешчә барып, билгеләнгән урынга килеп җитәсең.

Ул көнне Таш палаткалар янына ике йөзләп кеше җыелды. Әлеге массовкада Андрей (Яков Михайлович), Федич (Ф. Ф. Сыромолотов), Лука (С. Черепанов) һәм башка иптәшләр катнашты.

Әйләнә-тирәдә урман. Яков Михайлович таш өстенә басып сөйләде. Безгә ул бик яхшы күренде һәм сүзләре ачык ишетелде.

Иптәш Андрей белән без кабат Бөтенроссия партия конференциясенә делегат сайланган яшерен җыелышта күрештек.

Ул җыелышка без турыдан-туры бармадык, башта бер иптәштә очраштык.

— Кемне сайлыйбыз? — дип сорады арадан берсе.

— Сорап та торасы юк! Әлбәттә, иптәш Андрейны. Ул бөтен партия эшенә җитәкчелек итә, митингларда аны һәрчак председатель итеп сайлыйлар, эшчеләр арасында абруе әйтеп бетергесез зур. Ә эсерларны, меньшевикларны һәм башка кабахәтләрне ничек шәп ботарлап ташлый ул!

Әле дә хәтеремдә, җыелган кешеләр әнә шулай гәпләште.

— Әйдәгез, киттек. Мәсьәлә ачык: иптәш Андрейга тавыш бирәбез.

Өйдән чыккач, без әкрен генә җырлап җибәрдек:

Атлагыз алга, иптәшләр!
Дауда чыныксын йөрәк...

— Онытып җибәрмәгез, иптәшләр! — диде арадан беребез, пышылдап кына диярлек.— Без урамда ич, димәк, шәйләп, уңны-сулны алны-артны карап барырга кирәк.

Без, шыгыр-шыгыр килеп торган баскычтан караңгы һәм салкын өйалдына күтәрелеп, керосин лампасы белән яктыртылган бүлмәгә кердек, Андрей, Федич һәм башка иптәшләрне күрдек.

Иптәш Андрей безне булачак конференциянең көн тәртибе белән таныштырды, аннары кәгазьдән сайлау бюллетеньнәре әзерләп, безгә өләшеп чыкты. Без делегатның исемен яздык та, бюллетеньнәрне бөкләп, аларны бүреккә салдык.

Барыбыз да аның кулын каты итеп кысып котладык һәм большевистик Уралны нык торып якларга наказ бирдек.

Партия комитеты членнары торып калды, ә заводлар һәм тимер юл вәкилләре әкренләп таралыштылар. Капкадан чыкканда без, шикле кеше юкмы икән дип, як-ягыбызга каранып чыктык.

Андрейның җыелыш һәм митинглар уздырганын миңа әллә ничә мәртәбә күрергә туры килде. Аның речь һәм чыгышлары ачык, яхшылап уйланылган, ялкынлы була иде. Ул эшчеләрнең сөекле кешесе иде.

Меньшевиклар һәм эсерлар сөйләгәндә эшчеләр:

— Җитте, тузга язмаганны лыгырдыйсыз, артык тыңларга теләмибез! Андрей сөйләсен! — дип кычкыралар иде.

Ничектер шулай эсерлар шәһәр театрында митинг ясадылар. Председатель сайларга тәкъдим кергәч, эшчеләр Андрей кандидатурасын күрсәттеләр. Эсерлар, митингны большевиклар түгел, без, ягъни эсерлар, җыйдык, шуңа күрә председатель эсер булырга тиеш, диделәр.

Эшчеләр риза булмадылар.

— Чәнчелеп китегез! Без Андрейның сөйләгәнен тыңларга килдек!.. — дип кычкырдылар алар.

Митинг Андрей сәхнәгә чыккач кына ачылды. Шулай итеп, эсерларны берәүнең дә тыңларга исәбе юк иде.

1906 елда мине кулга алдылар. Шул чакны мин Пермь төрмәсендә Андрей белән бер үк вакытта утырдым. Без анда бик күп укыдык. Башта Маркс һәм Энгельсның «Коммунистлар манифесты»н, аннары партиябез программасын һәм бүтән партияләр программаларын өйрәндек.

Төрмәдә безнең көн тәртибе мондый иде: иртәнге чәйдән соң ике сәгатьләп укыйбыз, аннары ял итәбез. Төшке аштан соң тагын укыйбыз. Кичләрен дә укып-өйрәнә идек. Укый-яза белмәүчеләр (андыйлар да бар иде) укырга-язарга өйрәнә иде.

Я. М. Свердлов Уралга 1917 елда гына кайтты. Ул Поклевский йортына, партия өлкә комитеты урнашкан бүлмәгә килеп кергәч, иптәшләр аны күтәреп алдылар һәм һавага чөя башладылар.

— Имгәтә күрмәгез! — диде ул, көлеп.

Большевикларның өлкә конференциясендә Яков Михайлович Бөтенроссия партия конференциясенә делегат

итеп сайланды һәм 1917 елның апрелендә Уралдан китте.

Яков Михайлович Урал эшчеләренең сөекле кешесе иде. Күптән узган шул чорда партия оешмасында эшләгән һәркайсыбыз партия Үзәк Комитеты һәм иптәш Ленин тарафыннан Свердловка йөкләнгән бурычларны үтәүдә катнашуы белән үзен чиксез бәхетле саный.

П. З. Ермаков

ЦЕХТАГЫ МИТИНГ

Яков Михайлович Свердловны мин беренче мәртәбә 1905 елның октябренда Югары Исет заводында очраттым. Ул чакта без аның фамилиясен белми идек, тик иптәш Андрей чыгыш ясаячагын гына белә идек.

Митинг табаклы калай цехында уздырылып, анда ике йөздән артык кеше катнашты.

Ул вакытта мин сугышчан дружина башлыгы идем.

Бинаның озынлыгы җитмеш сажинлап булыр. Бөтен завод эшчесе сыярлык.

Анда бернинди механизмнар да юк, бары тик зурзур тимер өемнәре генә ята.

Эшчеләр туп-туры эштән соң җыелдылар. Берәүләр әлеге тимер-томырлар өстенә утырды, күпчелеге басып торды. Митингны мин ачтым. Килгән кешегә — иптәш Андрейга сүз бирдем.

Аны күп кенә эшчеләр театрда ясаган чыгышлары буенча беләләр иде. Ул тәбәнәгрәк буйлы, көчле, яңгыравык тавышлы иде.

Иптәш Анрей эшчеләр хәленең авырлыгы, забастовкалар, Россиядәге революцион хәрәкәт турында сөйләде, эшчеләрне көрәшкә өндәде.

Аны зур игътибар белән тыңладылар. Иптәш Андрейны бик тә ихтирам итәләр иде.

Полиция алдында көтелмәгән хәлдә калмас өчен мин үтеп-сүтеп йөри торган барлык урыннарга алдан ук патрульләр куйдым. Эшчеләр коралландылар: кайсы тимер кисәге, кайсы ташлар белән, кем ничек булдыра алса, шулай коралланды. Дружина членнарының кай-

берләрендә браунинг бар иде. Берничә эшче кинәт йөгереп керде дә:

— Полиция! — дип кычкырды.

Шундук ыгы-зыгы башланды. Берәүләр тәрәзәдән сикереп төште, кайсыберләре ишектән йөгереп чыгып суга сикерде: завод буа буенда иде.

Ә мин туганым Алексей Захаровичка пышылдап кына:

— Коткар! — дидем.

Ул эш киемен, бүреген кулына алды, Андрейны бераз буяштырды да казаннар арасыннан, арткы ишегалды һәм арткы будка аша Кытай тавына алып чыкты. Андрей исән-имин качып китте.

Туганым арткы юллар белән Андрейны озаткан арада без завод капкаларын бикләдек. Полиция килеп җиткәч, ташларны ходка җибәрдек. Полицейскийлар коймага менмәкче булалар, ә без аларга руда яудырабыз...

Шуннан соң күп тә үтмәстән мин Клавдия Тимофеевна Новгородцева янына кердем (ул безнең заводта пропаганда алып бара һәм түгәрәкләргә җитәкчелек итә иде) һәм шунда Андрейны очраттым. Ул икенче бүлмәдән чыкты. Клавдия Тимофеевна, безне таныштырып:

— Бу иптәш безнең Югары Исет заводыннан,— диде.

Яков Михайлович сораштыра башлады:

— Ничек эшлисез? Заводта ни хәлләр бар? Эшчеләрнең настроениесе ничегрәк?

Ул заманда без эш хакының бөтенесен дә алмый идек, бер өлешен тотып калалар иде.

Мин шул турыда сөйләп бирдем. Сөйләшә киттек. Яков Михайлович игътибар белән тыңлап утырды.

Ул мине группа оештырырга өйрәтте, кешеләрне өйрәнергә һәм тикшерергә кирәк, кеше азрак, әмма, әйбәтрәк булсын, диде.

Яков Михайлович белән мин өченче мәртәбә инде Екатеринбург төрмәсендә очраштым.

Безнең камерада унике тоткын иде.

Яков Михайлович, староста булганлыктан, безнең камерага еш керә. Безнең белән бергә тагын анархист-максималистлар утыра һәм Яков Михайлович алар белән диспутлар оештыра иде. Анархистлар укымышлы, теоретик яктан әзерлекле кешеләр булсалар да, ул аларны пыр туздырып ташлый торган иде.

Яков Михайлович безгә, ягъни политик тоткыннарга

лекцияләр укый, нинди китаплар укырга кирәклеге турында киңәшләр бирә иде.

Ул өстенә кара блуза, аягына күн итек кия, һәрвакыт шат күңелле була иде.

К. И. Кирсанова

МАЕВКАДА

Аксыл чәч толымы биленә тикле салынып төшкән кыз белән шундый ук озын коңгырт чәчле икенче бер кыз әкрен генә җыр суза:

Давыллар, шау-шу артында
Бар дөньяда гүзәл ил.
Изге, зур көрәш соңында
Тын алырга шунда кил!..

(Бикә Рәхимова тәрҗемәсе)

Түгәрәккә җыелган яшь егетләр һәм җитди кыяфәтле олы кешеләр җырга колак сала.

Кызлар, тыңлап торучыларны дәртләндереп җибәрергә теләгәндәй, кычкырыбрак җырлый башладылар:

Тик кыю, батырлар гына
Чыгар ул давылларга!
Әйдә, туганнар...

(Бикә Рәхимова тәрҗемәсе)

— Конспирация кушканча түгел бу, иптәшләр, — дигән кырыс, әмма үтә ягымлы, көчле тавыш яңгырады.

Кызлар җырны туктаттылар, көтелмәгән бу сүзләрдән һәм оялуларыннан кызарып киттеләр.

— Кем ул? — дип сорадылар алар иптәшләреннән, пышылдап кына.

Менә шулай итеп мин, әлеге кызларның берсе, «Михалыч» кушаматы белән Пермьда эшләгән Яков Михайлович Свердловны беренче мәртәбә күрдем. Бу хәл 1906 елның язында Уралда булды.

Без Кама аръягында, урманда уздырылган массовкага җыелган идек.

Яз бик матур килгән иде. Урманда җир кипкән иде инде. Нарат агачлары исерткеч хуш ис аңкытып утыра, шомырт чәчәк ата. Аның ботакларын вак кына ап-ак

сәйләннәр сырып алган. Әйләнә-тирәдә — Мотовилиха заводы эшчеләре һәм партиябезнең Пермь оешмасы членнары. Барысы да дулкынланган һәм сагая төшкән.

— Иптәшләр, Мотовилиха эшчеләре һәм сугышчан дружина членнары! Массовкабызны башлыйбыз! — диде безнең оештыручыбыз, Мотовилиха эшчесе Вася Фролов. — Турыдан-туры эшкә керешик. Иптәш Михалыч безгә декабрь восстаниесе сабаклары һәм агымдагы момент турында доклад ясар.

Михалычның безне конспирация сакламауда гаепләгән иптәш икәнлеген күргәч, мин кып-кызыл булдым.

Җирдә түгәрәкләнеп утырган иптәшләр каршында тезләнгән килеш Свердлов Мәскәү, Кавказ, Себер, Урал һәм Латвия баррикадаларында эшчеләрнең героик көрәше турында сөйләде.

— Без самодержавиегә һөҗүмне дәвам иттерәбез! — диде Свердлов. — Хәрби оешмалар төзиячәкбез. Иптәшләр, сугышчан дружина членнары! Коралларыгызны саклагыз һәм ишәйтегез. Без гаскәриләр арасында эшләргә барырбыз, армияне халык ягына аударырбыз. Палачларның революционерлардан үч алуы безне куркытмас. Иптәшләребезнең каны өчен, аналарыбыз, хатыннарыбыз һәм балаларыбыз түккән яшь өчен үч алырбыз. Без самодержавиене бәреп төшерербез! Бетсен патша! Яшәсен революция! Яшәсен кораллы восстание!

Шушы лозунгларны барысы да кабатлады. Фролов массовканы япты. Мин, Михалыч янына барып, партиянең иң сугышчан, иң хәвефле эшендә катнашу турында хыялланам, дип әйтмәкче идем, әмма ул күздән югалган иде инде.

Шәһәргә без берәм-берәм кайттык. Күңелдә: «Безгә армияне яулап алырга, солдатларны халык ягына аударырга кирәк... Безгә нык хәрби оешмалар кирәк» дигән сүзләр яңгырап торды.

Урман аша чыкканда мин үзем башкара торган эш турында уйладым. Әйе, мин сугышчан дружинада торам. Әмма шунысы: санитария отрядында гына бит... Әйе, коралллы восстание башлангач яралыларны карарга кирәк булачак. Ләкин кайчан булыр әле ул? Ә хәзер? Миңа хәзер нишләргә? Көтеп утырыргамы? Юк, мин риза түгел. Мин гаскәри частьларда, солдатлар арасында эшләргә телим. Партиягә хәрби оешмалар кирәк.

Әнә шундый карарга килеп һәм мине берни дә тук-

татып кала алмаячагына нык ышанып, кызу-кызу атлый бирдем. Төн якынлашып килү мине куркытмады. Кычкырып җырлап җибәрәсе килде:

Тик кыю, батырлар гына
Чыгар ул давылларга!
Әйдә, туганнар!
Җилкәнем, алга,
Бирешмә дулкыннарга!

(Бикә Рәхимова тәрҗемәсе)

«Конспирация кушканча түгел, иптәшләр, җырларга ярамый», — дигән сүзләр кинәт хәтеремә төште... Их, ничек кенә Михалычны күреп, мин солдатлар арасында эшләргә телим! Булдырырмын, җитез мин, дип әйтәсе икән. Михалыч белән очрашу ысулларын уйлыйуйлый Кама аша чыктым да Костя янына йөгердем. Ул сугышчан дружинада минем өлкән иптәш иде.

Минем ярсый-ярсый, буташтыра-буташтыра сөйләгәнемне тыңлаганда Костя елмайды, соры күзләре белән миңа текәп карап торды.

— Сөйләшеп кара! — диде ул. — Михалыч — хәрби оештыручы, аның белән сөйләшергә кирәк тә. Ләкин хәтереңдә тот: бу хакта синең беркемгә дә әйтергә хакың юк. Ишетәсеңме?

— Әлбәттә! Белмимме әллә мин?

Телемне тыярга кирәклеге турында бик каты кисәтүе белән Костя хаклы иде.

Берничә көннән мин бер ахмаклык эшләдем. Безнең сугышчан группа җыелышында моны партия конспирациясе кагыйдәләренә каршы җинаять эшләү дип тануլары бик гадел иде.

Болай булды ул. Урамнан барган чагымда мин кинәт Михалычны күреп алдым. Ул кечкенә генә бер кибет янында апельсин өчен акча түләп тора иде. Михалыч янына килеп, гәрчә әкрен генә булса да:

— Иптәш Михалыч! — диюемә аның гаҗәпләнүе дә, әлеге апельсин да хәзергедәй күз алдымда тора.

Ул кинәт борылды... Шул ук секундта апельсин минем кулда булып чыкты.

— Ашагыз... Әлбәттә, ашагыз, — диде Михалыч кычкырып һәм, апельсинлы кулымнан тотып, мине кибет яныннан читкә әйдәде.

Ялгышымны шундук аңладым. Көн буе үземә урын таба алмый йөрдем. Имтиханнарга әзерләнергә кирәк иде, ләкин башыма берни кермәде. Үземнең бернигә дә ярамый торган конспиратор булып чыгуым һәм легаль

булмаган партия эшенә беркайчан да куймаячаклары турында уйлап, өметсезлеккә төштем.

Әмма берничә көннән соң миңа, Костя сине күрергә тели, диделәр. Без очраштык.

— Иртәгә өйдә бул, — диде ул. — Йомыш белән сиңа бер иптәш килер, аның эшен башкарырсың.

— Нинди эш соң ул?

— Анысын үзе әйтер... Ул килер дә: «Мине Костя җибәрде», — дияр, ә син аңа: «Беләм. Сез — Ольга», — дип җавап кайтарырсың.

«Ольга» дип Яков Михайлович Свердловның хатыны һәм дусты Клавдия Тимофеевна Новгородцеваны йөртәләр иде. Әмма мин аның турында берни дә белми идем, ул Стокгольмда булган партия съездыннан әле генә кайткан һәм безгә беренче мәртәбә килүе иде.

Менә минем янга йомшак йонлы кофта кигән бер хатын-кыз килеп керде һәм парольне әйтте: «Мине Костя җибәрде». Үз нәүбәтемдә мин Костя кушканча җавап кайтардым. Ольга тәрәзәдән ераграк урынны сайлап утырды да:

— Әйдәгез, сөйләшик, — диде.

Без чын күңелдән сөйләштек.

— Сез укыйсызмы? — дип сорады ул. — Революцион эш алып барасызмы? Ул турыда ата-анагыз беләме?.. Шул сорауларга җавапларым аңа минем турыда тулы мәгълүмат бирделәр.

Әлеге очрашудан соң мин Хәрби оешмада эшли башладым.

Н. М. Давыдов

МЕНӘ НИНДИ ИКӘН УЛ!

Уралда, бөтен Россиядәге кебек үк, 1905 елгы давыллы революцион вакыйгалардан соң кара көннәр башланды. Эшчеләргә һәм большевиклар партиясенә бер-бер артлы каты һөҗүмнәр булып торды. Подпольеда эш алып барган бөтен-бөтен комитетларны кулга алулар һәм тар-мар китерүләр көн саен диярлек кабатланды. Революциянең очраклы юлаучылары читкә шылды һәм кабат мещаннар иминлеге сазлыгына таба юл тотты.

Провокаторлар, шымчылар, жандармнарга эш күбәйде.

Яшерен типографияләр, прокламацияләрне басып чыгарырга да өлгермичә, ябылдылар, кабат оештылар һәм кабат ябылдылар.Төрмәләр көн саен яңа кешеләр белән тула торды. Екатеринбургта самодержавиегә каршы чыккан кешеләрне хөкем итә торган суд палатасы берөзлексез диярлек утырышлар уздырып, каторгага озату турында карар артыннан карар чыгарды.

Әмма безнең партия яшәүдән дә, эшләүдән дә туктамады.

Иректә калган большевикларны бернинди эзәрлекләүләр белән дә, дар агачлары белән дә куркытып булырлык түгел иде.

Большевиклар подпольега тирәнрәк яшеренделәр, конспирация көчәйтелде һәм яхшырак уйланылды.

1909 елны Уралда, шул җөмләдән Екатеринбургта, күп санлы кулга алуларга һәм уңышсызлыкларга очрауларга да карамастан, нык тупланган большевистик оешма калды һәм эшен дәвам иттерде. Ул элеккеге кебек үк ныклык, тырышлык белән эшчеләрне самодержавиегә каршы көрәшкә оештырды.

Тик шунысы, Урал өлкәсен берләштерүче партия үзәге булган Екатеринбург, Пермь, Златоуст һәм Уралның башка шәһәрләрендәге таркау партия оешмаларын бергә туплый ала торган большевистик өлкә партия комитеты гына юк иде.

Партиябез Үзәк Комитеты 1909 елның март ахырында Екатеринбургта өлкә партия конференциясен чакырып, шунда өлкә партия комитетын сайларга булды.

Кызу әзерлек эше — шәһәрләр белән хатлар алышу, сайлау алды яшерен җыелышлары башланды. «Менә хәзер инде эшне бөтен колачка җәелдерәчәкбез», — дип уйладык без.

Иртәгә конференция ачыла дип торганда, төн уртасында минем квартир ишеген шакыдылар.

— Кем бар анда? — дип сорады әнием.

— Ачыгыз! Сезгә телеграмма.

Әнием, аны-моны уйлап тормыйча келәне күтәрсә, каршында мыеклы жандарм басып торганын күрә. Аның артыннан өерләре белән жандармнар, стражниклар, штатский киемдәге нindидер бәндәләр бәреп керә.

— Улыгыз кайда? Күрсәтегез!..

— Кайсысы? Алар минем дүртәү.

— Җыелышларда буталып йөри торганы. Кыланмагыз, безгә кем кирәклеген яхшы беләсез!

Мин икенче бүлмәдә йоклап ята идем. Урынымнан торырга да өлгермәдем, таза гәүдәле жандармнар кулында булып чыктым.

Бик каты тентү башланды. Легаль булмаган әдәбият эзләделәр, чардакка менделәр, кар базында актарындылар, ишегалдын казыдылар. Сөргеннән качучылар өчен әзерләнгән берничә паспорттан башка берни дә тапмадылар.

— Ә хәзер киенегез дә безнең арттан атлагыз. Сез кулга алынасыз! — диделәр.

Алар артыннан барудан башка чарам калмады...

Өйдәгеләр белән каты итеп үбештем һәм, кулга алына-нитә калсам, дип әзерләп куйган бер пар эчке кием төрелгән төенчекне култык астына кыстырып, унлап атлы һәм җәяүле стражниклар сагы астында полиция идарәсенә таба юл тоттым.

Көн бик иртә, Екатеринбург әле йоклый иде. Башка: «Бөтенебезне дә кулга алдылар микәнни?» — дигән уй килде.

Менә килеп тә җиттек. Өскә, икенче катка алып менеп киттеләр. Озын коридор буйлап уздык. Үтешли, ачык ишекләр аша мин күп кенә таныш кешеләрне күрдем. Әнә, мине танымаганга салышып, стражник сагы астында Леонид Вайнер утыра. Арырак — подполье буенча якын дустым Петр Ермаков.

Алай, бөтен конференция шушында җыелган икән ләбаса! Президиум сайлап, эшкә башлыйсы гына калган.

Уралның барлык почмакларыннан килгән һәм кулга алынган яңадан-яңа делегатлар минут саен өстәлеп торды. Димәк, тәмам уңышсызлыкка очраганбыз булып чыга. Ә кем саткан икән соң?

Ул төнне барысы утыз алты кеше кулга алынган иде. Жандармнар тоткыннарны төрле шәһәрләрдәге төрмәләргә урнаштырырга булганнар.

Шәһәрләргә аеру кичкә бетте. Екатеринбургта калдырылганнарны атлы стражникларның көчле сагы астында шундагы төрмәгә алып киттеләр. Покровский проспекты (хәзерге Малышев урамы) халык белән тулган иде. Урамда, полиция идарәсе тирәсендә, безнең язмышның хәл ителүен көтеп торган туганнарыбыз халыкның игътибарын үзенә җәлеп иткән, күрәсең.

Без төрмәгә таба юл тоттык, ә халык безне озата барды. Алда биек таш койма күренде. Туганнарыбыз һәм танышларыбыз белән саубуллаштык та, конвойчыларның тупас тавышлары астында, тимер белән тышланган капкадан кереп киттек.

Хуш, ирек! Озак вакытка хуш!..

Алда озакка сузылган төрмә айлары, жандармнарның сорау алуы — я каторга, яисә ерак сөргенгә хөкем ителү...

Төрмә конторасында җентекләп тентү ясаганнан соң. безне төрмә залына алып киттеләр. Анда ике рәткә тезделәр дә анадан тума чишенергә боердылар.

Чишендек. Басып торабыз. Тагын нәрсә буласын көтәбез...

Төрмә надзирательләре каршыбызда басып торалар һәм безнең исемгә тупас сүзләр яудыралар.

Бер урында басып торырга салкын, калтырана башладык... Ә төрмәчеләр ашыкмый. Политик тоткыннарны мыскыл итү аларның системасына кергән. Тоткыннарның күбесе протест белдерә башлады. Аларны сафтан тартып чыгаралар да салкын карцерга илтеп ябалар.

Ниһаять, цейхгауздан эчке киемнәр һәм бушлатлар китерделәр.

Нинди хәл бу? Безне шундый начар, пычрак һәм бетле сәләмәләргә киендерергә теләмиләрдер бит? Соңыннан белдек: ул сәләмәләр торф чыгаруда эшләгән уголовный җинаятьчеләр киярлек түгел дип ташланган булган икән.

Тупас киндердән тегелгән бу эчке киемнәр тузып, керләнеп, баштагы соры төсен тәмам югалткан һәм ерткаланып беткән кап-кара чүпрәккә әйләнгән иде. Бик каты һәм кискен төстә каршы килүебезгә дә карамастан, шуларны көчләп кияргә мәҗбүр иттеләр.

Кемгә охшап калуыбызны әйтүе дә кыен!..

Хәлебезнең шундый аяныч булуына карамастан, без бер-беребезгә көлмичә карый алмадык. Бер аягыбыз балак эчендә, ә икенчесе тезгә хәтле генә капланган иде. Җиңнәр белән дә шундый ук хәл. «Костюмнар», кагыйдә буларак, төймәсез, төймә урынына очына агач кисәге бәйләгән бау тегеп куелган иде.

Кыскасы, менә дигән маскарад килеп чыкты. Төрмә администрациясе безнең кешелек дәрәҗәбезне мөмкин кадәр түбәнрәк төшерүне максат итеп куйган иде булса кирәк.

Без йокларга тиешле сәкеләрдә салам түшәк тә, мендәрләр дә юк иде.

Шау-шу күтәрдек һәм коры сәкеләргә ятмаячакбыз, дип белдердек. Камерага политик тоткыннар старостасын чакыруны таләп иттек.

Берникадәр вакыттан ишек ачылды. Аннан пенсне кигән тәбәнәгрәк кенә буйлы бер кеше килеп керде. Партия кушаматы белән иптәш Андрей дип йөртелүче Яков Михайлович Свердлов иде ул.

Иптәшләремнән күп тапкырлар ишеткән атаклы оратор-большевик шул үзе икән инде!

Мең тугыз йөз бишенче елда Екатеринбургның күп меңнәрчә хезмәт ияләре аның куәтле тавышына колак салганнар, массаларның игътибарын ул үзенә җәлеп иткән һәм аларны җитәкләп алып барган! Менә нинди икән ул!

Буйга зур түгел, ә мин аны таза, мәһабәт гәүдәле бер кеше итеп күз алдыма китерә идем. Кешеләрне мавыктыра һәм көрәшкә ашкындыра торган көч каян килгән соң аңа?

Минем, иптәш Андрей янына барып, аның белән тизрәк танышасым килде, әмма моңа ниндидер кыюсызлык, оялу комачаулады. Әлеге тоткыннар арасында мин иң яше идем шул, миңа унтугыз да тулмаган иде әле...

Шуңа күрә кыюлыгым җитмәве бер дә гаҗәп түгел.

Менә иптәшләр белән танышып, сөйләшкәннән соң иптәш Андрей минем янга килде.

— Ә син кем буласың, егет? Төрмәгә ничек эләктең? Ничә яшьтә соң син? — дип сорады ул, очкынланып торган күзләрен пенсне пыялалары аша күңелле ялтыратып.

Дөресен әйткәндә, ничә яшьтә син дигән сорау мине барыннан да ныграк уңайсыз хәлдә калдырды... Иптәш Андрей каршында чынында булганга караганда җитлеккәнрәк һәм олырак булып күренәсе, мин егерме яшьтә инде, дип әйтәсе килде. Ләкин, туларга әле берничә ай калган булса да, унтугыз яшьтә, дидем.

Яков Михайлович шаркылдап көлде.

— Унтугыз икәнлеге мыегыңнан ук күренеп тора! Я ярый, кайгырма, үсәрсең! Иректә чакта нәрсә белән шөгыльләндең, нинди партия эше алып бардың?

— Шәһәр партия оештыручысы булып эшләдем, большевикларның шәһәр комитеты члены идем. Әнә иптәш Вайнердан сорагыз, аның белән без 1907 елдан бирле бергә эшлибез.

— Алай, дары исен иснәгәнсең икән инде! Ә кайсы якныкы үзең?

— Нижний Новгородта туганмын, Екатеринбургка килгәнче шунда тордым.

— Бәй, якташ та икәнсең ич әле! Екатеринбург төрмәсендә якташымны очратырмын дип башыма да килмәгән иде!

Партия оешмасында эшләвем, эшчеләрнең настроениеләре турында Свердлов миннән озаклап сораштырды.

Шул арада төрмә начальнигы килеп керде.

Свердлов төрмә администрациясеннән безгә матраслар, мендәрләр һәм безнең әлеге «киемнәр» урынына башка кием-салым бирүне таләп итте. Аның таләпләре кискен һәм катгый иде. Ул аларны, политик тоткыннарга карата эшләнә торган мәсхәрәләүләрне тикшерү өчен прокурор чакырачакмын, дигән янау белән ныгытып куйды. Төрмә начальнигы артык эчкәре кергәнлеген аңлап алды булса кирәк, бөтенесен дә рәтләргә сүз бирде.

Шулай да безгә бер төн коры сәкеләрдә йокларга туры килде, чөнки матрас-мендәрләргә салам тутырырга соң иде инде.

Иртәгесен безгә салам түшәкләр, мендәрләр һәм бер дә киелмәгән өр-яңа бушлатлар, чалбар һәм бүрекләр бирделәр. Бу киемнәрнең һәммәсе арестантлар өчен тукылган тупас сукнодан һәм зур запас белән тегелгән булып, безгә аларны сүтеп яңабаштан тегәргә куры килде. Шул чакта кулларына гомерләрендә бер мәртәбә дә кайчы белән энә тотмаган иптәшләр бер көн эчендә менә дигән кием кисүче һәм тегүчеләргә әйләнеп киттеләр.

Мәзәк кенә хәлләр дә булып алды. Кайбер «кисүчеләр» ул чорда Екатеринбургтагы үтә тар чалбарлар модасы белән артык мавыгып киттеләр һәм аларның чалбарлары беренче киюдә үк барлык җөйләреннән дә сүтелеп чыкты.

Яков Михайлович, политик тоткыннар старостасы хокукларыннан файдаланып, көн саен диярлек безнең камерага керә һәм төрмәдәге көнкүрешебез, настроениебез турында кайгырта иде.

Күбебезнең, шул җөмләдән минем дә, төрмәгә беренче мәртәбә эләгүебез иде. Шундый иптәшләргә Яков Михайлович аеруча игътибар итте. Без аның камерага керүен түземсезлек белән көтә идек. Һәрвакыт шат, көр күңелле булганлыктан, ул һәр сүзе белән кайгылы, авыр уйларны тарата, күңелне күтәрә, ышанычны арттыра торган иде. Соңгы яңалыкларны: башка камералардагы хәлләрне, кемнәрнең иреккә чыгарылуын, кемнәрнең

кабат кулга алынуын аңардан белә идек. Киңәш сорап аңа мөрәҗәгать итә торган идек, кичерешләребезне бүлешә идек. Ул үзе утыра торган камерадагы төрмә китапханәсеннән аның аша китаплар ала идек.

Безнең эш буенча сорау алулар башланды.

Тоткыннарны жандармнар һәм атлы стражникларның көчле сагы астында бер-бер артлы жандарм ротмистры Ральцевич янына алып китә тордылар.

Яков Михайловичны төрмәгә беренче тапкыр эләккән кешеләр сорау алу вакытында үзләрен дөрес тота алырлармы дигән уй борчыды.

Тентү вакытында нәрсәләр табып алуларын, тикшерүченең фәлән соравына ничек дип җавап бирәчәгебезне ул һәркайсыбыздан бәйнә-бәйнә сорашты, җавапларны төзәтте, ничегрәк җавап бирергә кирәклеген өйрәтте һәм киңәшләр бирде.

Бу яктан аның практикасы зур икәнлеге сизелеп тора иде. Жандармнар кулында тикмәгә генә күп тапкырлар булмаган шул!

Ротмистр Ральцевич иң тәҗрибәле жандармнардан санала иде, һәм мин моның шулай икәнлегенә беренче сорау алу вакытында ук ышандым.

Менә шунда инде Яков Михайловичның киңәшләре ярап куйды... Ральцевич, әле каторга эшләренә җибәрү белән куркытып, әле гаебеңне тулысынча танысаң һәм партия серләрен ачсаң, хәзер үк ирекка чыгарам, дип вәгъдә итеп, нихәтле генә боргаласа һәм өркетсә дә, миннән берни дә белә алмады.

Айлар узды. Сорау алулар теңкәгә тиеп бетте, ләкин ротмистр Ральцевичның портфеле, шымчы һәм провокаторлардан алынган мәгълүматлардан тыш, берни белән дә тулыланмады.

Ротмистр ачуыннан шартлар дәрәҗәгә җитте. Сорау алу вакытында ул үзеңне ничек тотарга икәнен кайсы тоткын өйрәткәнлеген белергә тырышып чокчына башлады. Әмма без серне ачмадык һәм Яков Михайловичның киңәшләрен кайнар рәхмәт хисләре белән искә алдык.

Төрмәдә утыруыбызның беренче көннәреннән үк Яков Михайлович безнең барыбызны да үзе яткан камерада оештырылган «коммуна»га кертте. Төрмәдәге коммуна менә нәрсәдән гыйбарәт иде: тоткыннар үзара килешеп, туганнары китергән барлык акча һәм продуктларны гомуми казанга, коммунага тапшыралар. Аларны коммуна, тоткыннарның иректән акча һәм продукт алу-ал-

мавына карамастан, барлык коммуна членнары арасында туганнарча, тигез итеп бүлә. Революцион Кызыл Хачтан да азык һәм акча шул ук коммунага кертелә иде.

Безнең камерада башка шәһәрләрдә кулга алынган тоткыннар күп булып, коммунасыз алар, әлбәттә, ачтан интегерләр иде, чөнки төрмә ризыгы он суыннан һәм «динамит» дип аталган кара икмәктән генә гыйбарәт иде.

Ничектер шулай бер көнне Яков Михайлович миңа гомуми камерадан бүтән камерадагы бушаган урынга күчәргә тәкъдим итте. Ул камерада каторга эшләренә яки гомерлеккә Себергә сөрелергә хөкем ителгән большевиклар утыра иде. Камера зур түгел, сигез-ун кешелек кенә. Анда «конституция»нең барлык параграфларына буйсынырга һәм аларны үтәргә тантаналы рәвештә вәгъдә биргән кешеләрне генә кабул итәләр иде.

«Конституция» дип шушы камера тарафыннан эшләнгән эчке тәртип кагыйдәләрен атыйлар иде. Анда утыручыларның һәммәсе дә үзләрен киләчәктә партия эшенә әзерләү өчен мәгълүм сәгатьләрдә марксизм әдәбиятын өйрәнергә тиешләр. Ул сәгатьләрдә камерада тулы тынлык саклана иде.

Бу камера төрмәдә үз вакытларын кырын-ярын ятып уздырырга гадәтләнгән тоткыннар арасында зур популярлык белән файдалана иде дип әйтеп булмый, әлбәттә.

Яков Михайлович Петр Ермаков белән миңа да шул камерага күчәргә бик нык киңәш итте.

— Сез яшь әле. Сезгә кимендә бер ел утырырга туры килер. Уңайлы очрактан файдаланып, үзегезне чын большевик итеп чыныктырыгыз, — дип үгетләде безне Яков Михайлович.

Без күчәргә ризалык бирдек. Дөресен әйтергә кирәк, беренче атналарда безгә бик авыр булды. Без акыл хезмәтенә, китапка күнекмәгән идек. Заводта ун сәгать буена слесарь чүкече белән эшләү безгә сигез сәгать китап өйрәнеп утыруга, өстәвенә тагын конспект төзүгә караганда бик күп җиңелрәк төсле тоелды.

Монда да безне Яков Михайлович игътибарсыз калдырмады. Ул безнең нәрсәләр укуыбызны, укыганны ничек үзләштерүебезне күзәтеп барды, безгә китаплар сайлап бирде.

Яков Михайлович безнең хакта гына түгел, бәлки төрмәдә үзенә очрашырга туры килгән барлык большевиклар турында да әнә шулай кайгыртты.

— Хәтерегездә тотыгыз, иптәшләр, большевиклар

өчен төрмә университет булырга тиеш, — диде ул. — Җитди марксистик белемне сез бүтән беркайда да ала алмаячаксыз. Сезнең буш вакытыгыз бетәсе түгел, сөрхәнтәйләнеп ятмагыз.

Яков Михайлович һәм суд хөкеме карары нигезендә утыручы башка тоткыннар ята торган күрше камерада шартлар безнекенә караганда беркадәр рәтлерәк иде. Алар казна биргән арестантлар киемен түгел, бәлки үз киемнәрен киялэр, сәкедә түгел, койкада йоклыйлар иде, үзләрендә китаплар саклый алалар, берничә керосин лампасы тота һәм хәтта үз вакытлары белән шул лампаларда чәй кайнатып, кичләрен чәй эчә алалар иде.

Монда да Яков Михайлович безгә ярдәм итте, без дә кичләрен кайнар чәй эчеп рәхәтләнә идек.

Төрмә надзирательләре сизмәсен өчен, без бик сакланып кына Яков Михайловичлар камерасы белән үз камерабыз арасында почмакта кечкенә генә тишек тиштек. Көндезләрен без ул тишекне ипи белән сылап «известьләп» куя идек. Кичләрен, лампалар өстендә чәйнек кайнап чыккач, күрше камерадан шартлы шаку тавышы ишетелә иде. Беребез ишек төбенә сакка баса, ә башкаларыбыз тишекне ачарга керешә. Яков Михайлович тишеккә калай көпшә тыга да шуның аша зарыгып көтелгән чәйне безнең кружкаларга агыза иде.

Ничектер шулай бер көнне Яков Михайловичка кулга алынмый калган иптәштән яшерен юл белән иректән хат алуымны әйттем. Яков Михайлович шунда ук, ничек булдыра алдың син аны, дип сорады. Күрешү вакытында, кәрзингә салып әйберләр тапшырганда, әнием миңа пышылдап кына, бер планка астында нидер барлыгын әйтергә өлгерде, дип сөйләп бирдем.

— Ә син шундый ук юл белән җавап җибәрә аласыңмы? — дип сорады Яков Михайлович.

— Җибәреп карыйм, — дидем.

— Әйдә, җибәреп кара әле. Бу безнең өчен бик мөһим.

Мин папирос кәгазенә язу яздым да кәрзиндәге планка астына тыктым. Күрешү вакытында аны күз карашым белән әниемә күрсәттем. Ул мине аңлады. Әлеге язуны ул адресатка илтеп биргән. Тәҗрибә барып чыкты.

Шуннан соң Яков Михайлович миннән шул ук юл белән иреккә берничә мәртәбә хатлар җибәртте. «Почта», бик төгәл эшләде, без бер тапкыр да тотылмадык.

Вакыт үтә торды. Бер-бер артлы айлар узды. Безнең эш буенча тикшерү срогы бетеп килә иде инде.

Ниһаять, эчке эшләр министрыннан карар килде. Анда мине, Архангельск губернасына өч елга сөргенгә җибәрергә, диелгән иде. Башкаларны Вологда, Тобол губерналарына һәм Туруханкраена сөрделәр.

Җыена, этапка әзерләнә башладык. Мин беренче мөмкинлек чыгу белән качарга ният иттем. Легаль булмаган хәлдә яшәү һәм эшләү кыенлыклары турында уйламадым, дөресен әйткәндә, мин аларны күз алдына да китерми идем әле.

Мин качу турында уйланып утырганда, безнең камерага Яков Михайлович килеп керде.

— Я, егетләр, димәк, тиздән аерылышабыз? — дип мөрәҗәгать итте ул безгә. — Анда сез нишләргә уйлыйсыз инде, нинди планнар корасыз?

Мин аңа үземнең ниятемне әйттем.

— Ә син бу турыда яхшылап уйладыңмы, легаль булмаган хәлдә ничек яшәргә туры киләчәген ачык итеп күз алдына китерәсеңме? Бигрәк тә хәзер, полиция котырынган вакытта һәм подпольедагы оешмаларның күпчелеге тар-мар ителгәч?

Әмма мин һаман бер үк сүзләрне кабатладым.

— Минемчә, сиңа сөргеннән качу турында түгел, бәлки үзеңне киләчәк эшкә ничек итеп яхшырак әзерләү турында уйларга кирәк. Аңлашыламы? — диде Яков Михайлович.

Сөргенгә китәргә җыеныр вакыт җитте.

Төрмәдә авыр иде, әмма ияләшкән иптәшләр белән аерылышу тагын да авыррак булды.

«Кайчан булса да очрашырбызмы?» дигән сорау килде башка.

Һәм без очраштык!

1917 елның октябре якынлашып килә. Эшчеләр сыйныфы капитализм белән соңгы бәрелешкә әзерләнә иде.

Эшче һәм солдат депутатларының Екатеринбург Советы большевиклар фракциясе мине Советларның II съезды делегаты итеп сайлады. Уралның башка делегатлары белән бергә мин дә Петроградка юл тоттым.

Менә без Октябрь революциясенең цитаделе Смольныйда.

Смольный умарта күче шикелле гөжли. Өзлексез эшчеләр, матрослар, солдатлар кереп-чыгып тора.

Киң коридорларны ерып үтүе дә кыен иде. Тәрәзә төпләрендә мылтык тоткан солдатлар, кызылгвардиячеләр утыра. Матрослар, козырексыз фуражкаларын кыңгыр салып, пулеметлар тәгәрәтәләр һәм кораблардан алынган тупларны Смольный ишеге төбенә китереп куялар.

Мин коридор буйлап әкрен генә бара идем, кинәт халык арасыннан Яков Михайловичның таныш гәүдәсе күзгә чалынып китте. Күздән югалтудан курка-курка мин аңа таба атладым. Аны бөтен яктан сырып алдылар. Ул үзенә яуган сорауларга җавап бирергә чак-чак кына өлгерә иде.

Һич тә көтмәгәндә ул миңа таба карады да шундук танып та алды.

— Исәнме, якташ! Син дә монда икәнсең?! Каян килдең? Уралданмы? — дигән сораулар яудырды миңа Яков Михайлович.

Аның белән без бүлмәгә кердек.

— Я, сөйлә тизрәк, безнең Уралда хәлләр ничек, ниләр эшләнә? Синең белән бергә тагын кемнәр килде?

Мин Уралдагы хәл, безнең делегациянең составы турында кыскача гына сөйләп бирдем.

— Ярый, туган, хәзер бар, урнаш, минем эшләр тау хәтле...

Бу очрашу Октябрь переворотына бер-ике көн кала Смольныйда булды.

Аннары мин Яков Михайловичны большевиклар фракциясе киңәшмәләрендә, съезд утырышлары вакытында күп мәртәбәләр күрдем, ләкин аның белән бүтән сөйләшә алмадым.

Гражданнар сугышы вакытында, мин фронтта чакта, телеграф: «Яков Михайлович Свердлов вафат булды», дигән кайгылы хәбәрне китерде.

Без бу хәсрәтле хәбәрне башыбызны түбән иеп тыңладык һәм иптәш Свердлов көрәшкән бөек эшнең җиңүе хакына көчебезне дә, тормышыбызны да кызганмаска ант иттек.

И. Д. Чугурин

ТӨРМӘЛӘР ҺӘМ СӨРГЕННӘР БУЙЛАП

Яков Михайлович белән минем беренче очрашуым 1903 елда Нижегород төрмәсендә булды. Безне провокатор — Сормово заводы эшчесе Василий Беляев тотып биргән булып чыкты. Мине һәм башка иптәшләрне Нижний Новгород провокаторы тегүче Пятницкийны үтерүдә гаеплиләр иде.

Шул чакта ук инде охранка Свердловны самодержавие өчен куркынычлы кеше итеп безне гаепләгән нәрсәдә ук гаепләргә азапланды. Ләкин ул моны булдыра алмады, һәм Свердловны азат иттеләр.

Мин төрмәдән 1904 елда чыктым, ә Яков Михайловичны 1905 елның апрелендә, Сормовода «ирекле көннәр» башлангач күрдем. Без больница янында берничә ачык митинг оештырдык. Ул көннәрдә полиция безне бик үк эзәрлекләми иде, шулай булса да җыелу урынын тиздән елга буена күчердек. Алдан билгеләп куелган берәр урынга көймәләр туплана һәм без шул көймәләрдә митинглар уздыра, революцион җырлар җырлый идек.

1905 елның 29 апрелендә тимер юл читендә митинг уздырырга булдык, чөнки анда эшчеләр күп килә иде.

Көймәләрдә җыелдык та, сигнал белән барыбыз бергә яр буена килеп, митингны ачып җибәрдек. Меңгә якын кеше җыелган иде. Анда Яков Михайлович партиянең Нижегород комитеты исеменнән речь сөйләде. Речьенең эчтәлеген яхшы хәтерләмим. Бары тик Япония белән сугыш алып барган өчен патша хөкүмәтен каһәрләгәне, бу сугыш капиталистлар белән алпавытлардан башка беркемгә дә кирәкми, дигәне генә хәтеремдә калган. Свердлов үзенең речендә сугышны туктатырга һәм самодержавиене бәреп төшерергә өндәде...

Аның тавышы бик көчле иде. Ачу һәм нәфрәт тулы аермачык сүзләр белән ул патша строеның явызлыкларын фаш итте.

Свердлов чыгышын тыңлагач, без эштән соң эшчеләр җыела торган Большая урамына киттек. Анда безне полиция каршылады. Очрашу ике арада сугышуга

кадәр барып җитте. Шул чакта алты иптәшебез яраланды. Бу сугышта Яков Михайлович та катнашты. Шуннан соң аңа Нижнийдан китәргә туры килде.

Аннары мин инде аны 1906 елның гыйнваренда Мотовилихада күрдем. Сормоводагы баррикада сугышларыннан соң мин шунда күчеп килгән идем. Кулга алулар барганлыктан, безгә Мотовилиха оешмасы белән элемтә урнаштыру кыенрак булды. Иптәшләр, полициядән яшеренеп, бүтән җирләргә күчеп китәләр иде. Оешма таралды. Эшне тизрәк җайга салырга кирәк иде. Җыелыш җыярга булдык. Әнә шул җыелышта мин Яков Михайлович белән очраштым. Ул Екатеринбургтан килгән иде.

Берничә оештыру мәсьәләсен хәл иткәннән соң без оешмабызны тагын да таралудан ничек саклап калу мәсьәләсен тикшерә башладык. Хәлебез авыр, чөнки күп кенә иптәшләр эшләргә курка иде.

Мине һәм Сормоводан минем белән бергә килгән иптәш Савиновны шунда ук партиянең Пермь комитеты составына керттеләр. Бездән тыш аңа Яков Свердлов, Клавдия Новгородцева һәм эшче-дружина члены Потапыч кергән иде.

Мотовилиха бөтен Уралга тон биреп торганлыктан, Яков Михайлович көн саен Пермьнан шунда килә һәм барлык мәсьәләләрне вагына-төягенә тикле безнең белән бергә тикшерә, теге яки бу партия члены турында даими сораштырып тора иде. Берәрсенең сүлпәнләнүен белсә, ул иптәшкә барып сөйләшергә һәм аның рухын күтәрергә куша иде...

Көннәрдән бер көнне партия комитетына берничә иптәшнең төрмәдән качарга карар кылуы һәм шул эштә булышлык итүне соравы турында хәбәр килде. Бу вакытка инде безнең Пермь гарнизоны солдатлары белән элемтәбез җайга салынган иде. Без Потапычка солдатлар вәкиле белән сөйләшергә, иптәшләребезне төрмәдән чыгарып җибәрерлек һәм шулар белән бергә үзе дә качарлык кеше табарга куштык.

Эш тиз оештырылды: чит илгә китәргә хыялланып йөргән партиясез бер солдат, әгәр безнең оешма аны Америкага озатса, моны эшләргә булды. 7 мартта качу оештырылды: иптәшләр, рәшәткәне кисеп чыгып, бау баскычтан аска төшәләр дә сакчы белән бергә качып китәләр. Сакчы мылтыгы белән шинелен төрмә стенасы буена ташлап калдыра. Без солдатка чит илгә китәргә

булыштык, ә иптәшләребезне төрле шәһәрләргә озаттык.

Шушы качудан соң озак та үтмәстән, бездә бик күп кешене кулга алдылар. Провокатор булып чыккан Мотовилиха эшчесе Вотинов үз квартирындагы бомбалар һәм кораллар складын безнең башка урынга күчерергә теләвебезне полициягә хәбәр иткән.

Пермь комитеты төрмәгә утыртылды.

Бу вакытта Яков Михайлович Пермьда түгел иде. Ул соңрак, майдамы, июньдәме кулга алынды. Шуннан соң да без өч ел ярым вакытны аның белән бер үк төрмәләрдә, ләкин төрле камераларда бергә уздырдык.

Ниһаять, безне төрмәдән азат иткәч очраштык та кайсыбызга кая барырга икәнлеген сөйләшә башладык. Мин көньякка китәргә булдым. Яков Михайлович, мин Мәскәүгә китәм, диде. Без, әлбәттә, очрашу һәм үзара хат алышуны оештыру турында сөйләштек. Яков Михайлович Нижний аша Мәскәүгә китте, ә миңа гомерлек сөргенгә һәм каторгага хөкем ителгән иптәшләрнең Себердән качуы өчен акча юнәтергә Екатеринбург белән Уфага керергә кушылды.

Яков Михайлович белән без яңадан 1912 елда Нарым сөргенендә очраштык. Ул чакта мин аның Колпашеводан качуын оештыруда катнаштым. Шул вакытта ул пароходка утырып качып китү өчен Обь елгасы буйлап Парабельгә чаклы булган йөз егерме чакрым араны кечкенә генә көймәдә уза.

Каршы алырга дип сөйләшенгән көнне иптәш Кучменко белән без Яков Михайловичны яр буенда, ул килеп туктарга тиешле урында көттек. Озак көттек, әмма көймә һаман юк иде. Безнең янда крестьяннар бар иде, сөйләшеп утырдык. Кинәт каршы яр янында, бездән өч чакрымнар ераклыкта кечкенә генә бер көймәнең безгә таба килгәне күзгә чалынды. Ул көнне җил бик куәтле булып, Обьта дулкын көчле иде. Крестьяннарның күзләре үткен. Алар көймәне шунда ук күреп алдылар һәм игътибар белән күзәтеп тордылар. Ә без, гамьсез булып күренергә тырышып, утырып тордык.

Кинәт крестьяннарның берсе:

— Кая китте соң көймә, егетләр? — дип куйды.

Көймә күздән югалды. Без аны, мөгаен, утрауга килеп туктагандыр, дип уйладык. Әмма шул чакны ярдәм сорап кычкырган тавыш ишеттек һәм шунда ук аның Яков Михайлович тавышы икәнен таныдык. Коткару өчен безнең берниебез дә юк иде. Крестьяннар-

ның ясалып бетмәгән ике көймәсе булып, алар тиз генә шуларның берсенә утырдылар һәм батучылар янына барып та җиттеләр.

Хәл коточкыч иде. Көймә йөзтүбән капланган. Свердлов һәм аның иптәше — берсе койрыкта, икенчесе көймә борынында асылынып тора. Бу хәл сентябрь ахырында булганлыктан, алар күшеккәннәр һәм, йөзеп чыгарларына ышанмыча, көймәдән аерылырга курыкканнар: юеш киемнәре бик нык аска тарта иде.

Көймәгә дулкын бәреп торганлыктан, крестьяннар аны тиз генә тартып китерә алмадылар. Көймәне алар яр кырыена бик зур кыенлык белән генә китерделәр. Безнең иптәшләр тәмам хәлдән тайганнар иде, чыгу белән җиргә аудылар. Крестьяннар ут ягып җибәрделәр һәм аларны җылытырга керештеләр.

Коткарылган иптәшләрне бераз җылытканнан соң крестьяннар аларны безнең якка алып чыктылар, тәмам җылыткач, Кучменко квартирына илтеп куйдылар. Шунда ук полиция килеп җитте. Полицейскийлардан бу төнгә иптәшләрне бездә калдыруларын сорадык. Иртәгесен, икесен дә алып, көймә белән Нарымга юл тоттылар.

Ике көннән соң Яков Михайлович яңадан килеп чыкты. Ул тагын качкан иде. Безнең вазифабыз аны пароходка утыртудан гыйбарәт иде. Шактый кыен эш булды бу, чөнки Свердловны барысы да таный иде.

Анда пароходлар атнага ике мәртәбә була. Берсе — полиция утырып йөри торган «Копашевец» исемлесе Нарымга хәтле, ә икенчесе Төмән белән Барнаулга тикле йөри иде. Барнаулга бара торган пароход инде киткәнлектән, Свердловны «Колпашевец»ка утыртырга туры килде. Әлбәттә, аның кулга алыну куркынычы бар, әмма монда калырга да ярамый иде.

Пароход төнлә килде. Тануы кыен булсын өчен, Свердлов пенснесын салды. Мин аны сакланып кына күперчектән пароходка алып кердем. Шунда каршыга ук волость писаре очрады. Ул Яков Михайлович артыннан карап калды да, минем янга килеп:

— Свердлов узып китте шикелле, — диде.

Мин эшнең барып чыкмаганлыгын шундук аңлап алдым. Әмма шулай да, бернинди Свердловны да күрмәдем, дидем.

— Сез аның качканлыгын белмисезмени?

— Юк, белмим.

Писарь аны күргәнлеген барып әйткән һәм Колпа-

шевода Свердловны эзләп тапканнар. Ул кабат кулга алынган һәм аны Томскига алып киткәннәр. Яңадан Максимкин Ярга сөрелү куркынычы туган.

Шул вакытта Нарымга кечкенә улы белән Свердловның хатыны иптәш Новгородцева килде. Яков Михайлович ике айга якын Парабельдә сөргендә алар белән бергә торды һәм яңадан качарга җыенды. Качуны оештыруда мин ярдәм иттем.

Моны ничек эшләргә икәнен башка иптәшләр белән киңәшкәч, мин кичен соң гына сөргендәге крестьян Семен ага өенә кердем, аны һәм хатынын аракы белән сыйладым һәм бер кешене илтеп куярга кирәклеге турында сүз кузгаттым.

Семен ага хәтта кемне илтергә икәнлеге белән дә кызыксынып тормады, бары тик:

— Кайчан? Бүгенме? — дип кенә сорады.

Мин, әйе, бүген, дип җавап кайтардым.

Ул иртәнге сәгать өчтә фонарь кабызды да атын әзерләргә чыгып китте. Эш барып чыкты.

Мин Яков Михайлович янына йөгердем һәм, бөтенесе дә әзер, дидем. Ул хатыны һәм улы белән саубуллашты да без Семен агаларга киттек. Ат җигелгән иде инде.

Семен ага кинәт куркуга төште, белә калсалар, яман булыр, дип шүрләде. Эшнең катлауланганын сизеп алдым һәм, бер шешә аракы чыгарып, Семен аганың куенына тыктым. Семен ага тамак кырып куйды, чукынып алды, аннары ишегалдына чыкты, без дә аның артыннан чыктык. Яков Михайлович чыбык кәрзингә кереп ятты да толыпка төренде. Тиз генә кузгалып киттеләр.

Хәзер инде төп бурыч полициягә бу турыда мөмкин хәтле озаграк сиздерми торудан гыйбарәт иде. Җиңел эш түгел иде бу, чөнки һәр иртәне полицейскийлар, сөргендәгеләрнең квартирларын йөреп чыгып, берәрсе качмадымы икән, дип тикшерәләр иде. Иртән полиция килгәч нишләргә?

Без болай эшләдек. Сөргендәге карт Петр ага белән сөйләштек: полиция аңа килгәч, ул аны кыстап утырта да аракы белән сайлый. Ә инде полицейскийга эчкән килеш Яков Михайлович квартирына баруы уңайсыз була. Шул рәвешчә Петр ага полицейскийны өч көн рәттән топкарлый. Әмма тегесе тиздән төшенеп ала: нәрсәдер бар монда.

Полицейский Яков Михайлович квартирына килә

дә: «Свердлов кайда?» — дип сорый. Ә Свердловның инде эзе дә суынган.

Берникадәр вакыттан без Свердловның Томскида, ә аннары Петербургта икәнлеге турында хәбәр алдык. Көтмәгәндә тагын кулга алынган. Бу юлы инде аны Енисей сөргененә озатканнар...

Б. И. Краевский

НАРЫМНАН КАЧУ

1910 елда патша охранкасы Яков Михайлович Свердловны меңнәрчә революционерлар, царизм әсирләре газап чиккән салкын, ерак Себергә сөрде. Сөрген шартлары үтә начар булып, анда эләккән кешеләр еш кына киләчәккә һәртөрле ышанычны югалта һәм өметсезлеккә төшә иде.

Яков Михайлович белән алай булмады. Себергә озатып охранка аның революцион энтузиазмын үтерергә һәм шуның белән аны куркынычсыз итәргә теләде. Ләкин охранканы зур көнелсезлекләр көтә иде. Яков Михайлович Нарым краена килү белән үзлегеннән белем алу буенча түгәрәкләр оештырырга һәм сөргендәгеләрне тупларга керешә. Ә берничә айдан соң, 1910 елның җәе ахырында, Петербургка кача һәм яңадан яшерен эш алып бара башлый.

Ләкин «яшерен иректә» озак йөрергә туры килми, тиздән аны тагын кулга алалар. 1911 елның язында без аның кабат төрмәдә икәнен белдек; берничә атнадан янә Нарым краена сөргәннәр дигән хәбәр алдык.

Этап белән сөргенгә озаткан вакытта без аның турында даими рәвештә төгәл мәгълүматлар алып тордык. Ул Томск төрмәсенә килеп җитү белән үк без бу турыда белдек һәм аның сөрген урыныбыз Колпашево авылына килүен түземсезлек белән көтә башладык.

Колпашевода сөргендә яшәүчеләр, тиздән пароход киләсен белеп, сөекле иптәшен каршы алу өчен яр буена чыкты. Шушы пароходта сөргенгә килгән иптәшләрдән Томскида Андрейның пароходтан ычкына алганлыгын ишеткәч, без бер үк вакытта шатландык та, көендек тә.

Свердловны тоту өчен Томск жандарм идарәсе бөтенесен аякка бастырган. Әмма бу тырышлык юкка гына булды. Ул аны тота алмады. Ләкин Яков Михайлович төрмәгә үзе кире кайтты.

Ул чорда Томск сөргенендә яшәүчеләр оешмасында меньшевиклар күпчелек булып, алар, Яков Михайловичның качып китүе сөргендәгеләрнең хәленә начар йогынты ясар, дип шүрләп, аны кире кайтырга тиеш дип табалар. Яков Михайлович ризалашырга мәҗбүр була. Ул үзен эзләүче полициягә барып, минем югалып торуымның сәбәбе шунда: ашарга сатып алу өчен пароходтан чыккан идем, адашып йөреп соңга калганмын, дип аңлатма бирә. Аны икенче пароход белән ике стражник сагы астында Колпашево авылына озатып җибәрәләр.

Яков Михайлович кешеләрне бик оста туплый, берләштерә белә иде. Ул килү белән безнең квартир сөргендәгеләрнең җыелу урынына әверелде.

Бөтен Нарым крае буйлап таралган сөргендә яшәүчеләрне берләштерү буенча аның инициативасы һәм җитәкчелеге астында зур эш үткәрелә башлады. Бер-берләреннән йөзләрчә чакрым ераклыктагы колонияләр белән элемтәләр урнаштырылды. Һәр аерым пунктта бюро оештырылып, алар «Нарым крае сөргенендәгеләр бюросы»на берләштеләр.

Яков Михайлович сөргендәгеләрнең үзлегеннән белем алуына һәм политик үсеш дәрәҗәсен күтәрүгә зур игътибар бирде. Ул тулы бер түгәрәкләр челтәрен оештырып җибәрде, аларда лекция һәм рефератлар укылды, актив революцион эш алып бару өчен пропагандистлар һәм агитаторлар әзерләнде. Лекция-рефератларның күбесен Яков Михайлович үзе укый иде.

Россиянең барлык почмакларыннан хатлар күп ала иде Яков Михайлович. Ул Россия белән элемтәне яхшы оештырды. Моңарчы исә аның белән элемтәбез бик йомшак иде.

Ләкин Колпашевога алып килү белән үк Яков Михайловичны ерак Максимкин Ярга озату өчен «каталажка»га утырттылар.

Көтмәгәндә Нарымда, иптәшләре Андрейны коткарырга җыеналар икән, дигән хәбәр таралды. Бу хәбәрне ишеткән пристав Овсянников, Нарым сөргенендәгеләрнең вәкилләрен чакырды да, мондый омтылыш сөргенчеләрнең, шулай ук Яков Михайловичның үзенең дә хәлен начарлатудан башка бернинди нәтиҗә дә бирмәячәк, дип белдерде. Колония вәкилләре, андый нәрсәне

ишеткәнебез юк, диделәр. Чынлыкта исә утсыз төтен чыкмый: безнең колония «каталажка»га һөҗүм оештырырга җыена иде...

Яков Михайлович «каталажка»да яткан вакытта иптәшләр белән без көн саен аның янына керә һәм көннәр буе шунда утыра идек. Без аңа «каталажка»га һөҗүм итү планыбызны сөйләп бирдек. Ул безне игътибар белән тыңлап торды, ә без сөйләп бетергәч, йокыдан уянгандай, тузгак башын селкеп куйды, аннары пенснесын алып киде дә безне кочаклап алды һәм, ишек артында торучы стражник ягына ымлап, ышылдап кына әйтте:

— Күп кан коеп та бернигә ирешә алмаячакбыз, өстәвенә башкаларга да зыяны тиячәк,— диде.

Шулай итеп, планны тормышка ашырмаска булдык.

Яков Михайлович «каталажка»да утырган дүрт-биш көн эчендә аның белән без күп нәрсәләр турында сөйләшергә өлгердек. Ул безгә Россия белән булган күп санлы элемтәләрен тапшырды һәм ул элемтәләрне туктатмауны, аз гына мөмкинлек булганда да яңалыклар турында белдереп торуны таләп итте.

Шунда ук ул, аның фикеренчә, подпольеда эшләү өчен озатырга кирәкле иптәшләрне билгеләде. Шуның белән бергә, ул кемне кая җибәрергә, качуларны оештыру өчен акчаны кемнән алырга икәнен һәм башка шундый нәрсәләрне әйтте.

Яков Михайловичның хәтере искиткеч яхшы иде. Россиянең төрле почмакларына таралган иптәшләрнең исем-фамилияләрен, кушаматларын һәм адресларын әйтеп, безне таң калдырганы хәтеремдә. Андый мәгълүматларны ул беркайчан да язмый иде.

Яков Михайлович белән сөйләшкән чакта без киләчәктә аның качуы турындагы мәсьәләне күп мәртәбәләр кузгаттык. Әмма ул сөргендә яшәгән Максимкин Ярдагы шартлар безгә мәгълүм булмаганлыктан, билгеле бер карарга килүе кыен иде.

Аның белән без бер китап буенча шифр билгеләдек, химия ысулы белән язу өчен төрле кислоталар белән тәэмин иттек һәм акрынлап аның качуын әзерләячәкбез, дип килештек. Ә ул, Максимкин Ярга баргач, план төзеп, аны безгә җибәрергә тиеш иде. Китапханәбезнең дә бер өлешен аңа бирдек.

Себердәге бик матур көзге көннәрнең берсендә без аның белән саубуллаштык. Ул әллә кая, билгесез якларга йөзеп китте. Максимкин Ярга озатылган экспе-

диция җилкәнле ике зур көймәдән тора иде. Берсендә Яков Михайловичны озата баручы стражникларның хатыннары бара, икенчесендә Яков Михайловичның үзен алып баралар. Аның янәшесендә бик нык коралланган өч стражник утыра. Болардан тыш һәр көймәдә икешәр пар ишкәкче бар иде.

Экспедиция кузгалып китәр алдыннан Андрей белән саубуллашу өчен сөргендәге бөтен кеше яр буена килде. Озатучыларның чырайлары караңгы, борчулы иде. Яков Михайлович исә, гадәте буенча, тыныч булып, әледәнәле көлде һәм «тантаналы экспедиция»гә карата шаян сүзләр әйтте.

Без аңардан хатны берничә айдан соң гына алдык. Ул аны экспедициядә катнашкан көймәчеләр артыннан җибәргән иде. Ә алар этләр җигеп кышкы юл белән кайттылар.

Аның эзеннән безнең «экспедиция» барырга тиешле юл белән таныштыру өчен бу хатында ул үзенең Максимкин Ярга сәяхәтен бәйнә-бәйнә сурәтләгән иде. Хатка карап хөкем йөрткәндә, Максимкин Ярның бөтен халкы ике-өч дистә остяк һәм самоедлардан, җәнлек тиреләре сатып алучы ике рус сәүдәгәреннән, бер карт поп белән хатыныннан һәм аларның күп санлы балаларыннан тора иде. Хатны лампа кызуында тоткач, без булачак качу турында бәйнә-бәйнә язылган фикерләрне укыдык.

Яков Михайловичның язуынча, кыш көне качуга исәп тотып булмый, чөнки, беренчедән, өч стражникның берсе көне-төне аның янында урала, икенчедән, кышын чаңгыда гына качарга мөмкин, ә юл озын, берничә йөз чакрым, һәм осталыгы булмаган кешенең тайгада катып үлүе яисә үтерелүе ихтимал. Шуңа күрә ул җәен көймә белән качуга әзерләнергә тәкъдим иткән иде.

Бу план буенча без сигез-ун кешелек көймә табарга, юлда зур ерткыч хайван очрау ихтималы булганлыктан, корал, патрон-мазар юнәтергә, болардан тыш, җитәрлек кадәр сохари булдырырга тиеш идек.

Шуннан соңгы хатларында Яков Михайлович безгә бәйнә-бәйнә эшләнгән план һәм хәтта бормаланып ага торган Кеть елгасының үзе ясаган картасын, шулай ук Максимкин Ярның планын да җибәрде. Квартирын һәм үзенең кайсы тәрәзә буенда йоклаганын аерым күрсәткән иде.

Барып җитәргә җиде-сигез чакрым кала без көймәдән төшеп тайгада яшеренергә, сиздермичә генә Яков

Михайлович белән элемтәгә керергә һәм төннең алдан билгеләнгән бер вакытында качарга, әгәр йоклап ятучы стражниклар сизенеп, арттан куа чыксалар, коралга тотынырга тиеш идек.

Иң әүвәл безгә акча кирәк булды, акча, билгеле, безнең беребездә дә юк иде. Аны табу чарасына керешергә кирәк иде. Шуңа күрә качуда катнашырга тиешле иптәшләр (Аборин, Медведьков, Бошвинов, мин һәм тагын ике кеше — аларның фамилияләрен хәтерләмим) тайгага кара тирәк кайрысы җыярга киттек. Аны җылымга тагу өчен шакмак ясарга җыялар иде. Җыелган кайрыны без шундагы кулакларга сата идек.

Бик тә авыр эш иде бу һәм, кирәк кадәр акча туплау өчен, безгә ат урынына эшләргә туры килде. Эшләп алган акчага без качу өчен Яков Михайлович планында каралган бөтен кирәк-яракны юнәттек.

Безнең өйдә юклыкка стражникларны алдан ук күнектерү өчен атналар буена тайгада югалып тора торган булдык. Үз исәбебез буенча Максимкин Ярдан кире көймәдә кайтырга, моның өчен агым буйлап түбән таба сәгатенә уналты-унсигез чакрым йөзеп, көне-төне барырга тиеш идек. Көймә белән Колпашево авылына барып җитәргә, ә аннары инде юлыбызны пароходта дәвам иттерергә уйлаган идек.

Кышкы юлның бөтен кыенлыкларына да карамастан, без Яков Михайлович белән элемтә тота алдык. Россиядән аңа һәм аңардан Россиягә күп кенә хатлар безнең аша йөри һәм шунлыктан без аның барлык эшләре белән таныш идек.

1911 ел ахырында без Яков Михайловичтан кыска гына язу алдык. Ул анда безнең килүебезне үтенгән, авырып киттем һәм хәлсезләндем, дип язган иде. Медицина ярдәме күрсәтерлек кеше табылмаган, чөнки Максимкин Ярда хәтта фельдшер да юк иде. Шуңа күрә ул, качып китәргә хәлем булмас, дип курыккан иде.

Шул хатны алганнан соң Нарымдагы иптәшләр, Яков Михайловичка Нарымга кайтырга рөхсәт итсен өчен, пристав Овсянниковны кыса башладылар. Бу хакта сөйләшүләр күптәннән бара, әмма пристав Овсянников аның күчеп килүенә берничек тә ризалык бирми иде.

Шулай да бу юлы Нарым сөргенендәгеләрнең нык торуы аркасында Овсянников бирелде, һәм 1912 елның гыйнварендамы, февралендәме Яков Михайловичны Нарымга китереп куйдылар.

Сөргендәгеләр Свердловны бик шатланып каршы ал-

ды. Ул күренекле революционер һәм менә дигән оештыручы гына түгел, эштә булсын, шәхси тормышта булсын, искиткеч әйбәт иптәш тә иде.

Яков Михайлович спорт белән мавыга һәм бик шәп спортчы иде. Ул атка атланып йөрү, чаңгыда һәм тимераякта шуу буенча ярышырга аеруча ярата иде. Хәтеремдә, без башлаган уеннарның барысында да ул безне ота торган иде.

Берникадәр вакыттан соң мин үзем качтым. Ләкин, Самара оешмасы туздырылгач, сөргенгә кире кайтардылар. Безнең элеккеге коммунадан Аборин белән мин генә калдык. Косарев Нарымда торды, башка иптәшләр дә төрлесе төрле җиргә таралышты. Яков Михайловичны әле Колпашевода, әле Нарымда, әле Томск төрмәсендә тоттылар.

Ул вакытта Колпашевода Ольга Данилевская тирәсендә безнең иң яхшы иптәшләребездән тулы бер түгәрәк җыйналды (Ольга Данилевскаяны соңыннан Колчак атып үтерде). Колпашевода булган чагында Яков Михайлович безнең белән озын-озын әңгәмәләр уздыра иде.

Яков Михайловичта качуны җайга салу буенча махсус оешма төзү фикере туды, чөнки качу гадәттә оешкан төстә үткәрелми һәм шуңа күрә күбесенчә уңышсыз чыга иде. Яков Михайлович тәкъдиме буенча мин кышкы юл белән дә, җәйге юл белән дә качуны оештыручы итеп сайландым. Яңа оешма күп кенә иптәшләргә качарга ярдәм итте.

Без шул чакта ук Яков Михайловичны яңадан качыру турында да уйлый башлаган идек. Ләкин, әле кышкы юлны җитәрлек кадәр тикшермәгәнлектән, аның качуын җәй ахырына кадәр кичектереп торырга булдык.

Җәйге юл белән берничә иптәш качканнан соң, сөргендәгеләр һәм, аерым алганда, Яков Михайлович өстеннән күзәтү тагын да көчәйде.

Хәтеремдә, мин бер план тәкъдим иттем. Аны И. Аборин да хуплады. Яков Михайлович кечкенә көймә белән Колпашеводан егерме сигез-утыз чакрымнарда урнашкан Новалинск авылына кадәр күтәрелергә һәм шунда «Тюмень» пароходына утырырга тиеш иде. Ул пароходның машина командасында ышанычлы кешеләр бар иде. Безнең исәп белән «Тюмень» август ахырында узарга тиеш иде. Көймәне бик оста ишкәкче иптәш Капитон (Каплатадзе) идарә итәргә тиеш булды.

Хәлбуки сөргенчеләр өстеннән күзәтү көннән-көн кө-

чәя, качуны оештыру һаман катлаулырак һәм куркынычрак була барды. Өстәвенә һава шартлары ифрат начарланды. Ләкин Яков Михайлович түзмәде, ул ireккә, эш кочагына ыргыла, аны тотып калу мөмкин түгел иде. Һәм ул хаклы да иде: «Тюмень» быел ышанычлы элемтәләребез булган соңгы пароход иде. Әгәр аннан файдаланмасак, тагын көзге юл өзеген уздырырга, айлар буена почтасыз һәм газеталарсыз утырырга, революцион хәрәкәттән аерылып яшәргә туры киләчәк иде.

Без аның белән, аның түземсез таләпләре белән ризалаштык та төннәрнең берендә И. Аборин белән мин алдан сөйләшенгән урынга кечкенә көймә сөйрәп китердек. Анда безне Яков Михайлович белән Капитон көтеп торалар иде инде.

Төн бик тә шыксыз — җилле һәм күзгә төртсәң күренмәслек караңгы иде. Көймәдә бару турында әйткән дә юк, яр буенда басып торуы да кыен иде. Мондый төндә, мөгаен, хәтта иң чая спортчы да көймәдә чыгарга риза булмас иде.

Шуңа да карамастан, Яков Михайлович качуны барыбер кичектермәде.

Ул, безнең белән саубуллашып, Капитон белән көймәгә кереп утырды, без көймәне суга этеп төшердек. Бераздан ул караңгылык эченә кереп югалды.

Яков Михайлович утырып качарга тиешле «Тюмень» пароходы өч көннән соң Колпашевога килеп җитте. Мин шунда ук машина бүлегенә кереп киттем, һәм, Яков Михайлович пароходта юк, дигән хәбәрне ишеткәч, котым алынды. «Юк» дигән сүзне ишетү коточкыч нәрсә иде. Көймәнең авриягә очравы көн кебек ачык иде.

Берничә көн газапланып көткәннән соң гына без Парабель авылындагы иптәшләрдән Свердловның исән икәнлеген ишеттек: аны Парабельдән өч чакрым ераклыкта баткан чакта табып алганнар.

Көймә ярдан кузгалып китүгә Свердлов белән Капитонга агымга каршы барырга мөмкин түгеллеге ачыкланган һәм алар маршрутны үзгәртергә булганнар, без утырасы пароход арттан куып җитәр дип исәпләп, агым уңаена киткәннәр. Шул рәвешчә Парабельгә барып җитә язганнар. Ләкин шунда бәхетсезлеккә очраганнар: көчле дулкын бәреп көймәне капландырган, һәм аларга көймә кырыена ябышкан хәлдә өч чакрымлап йөзеп барырга туры килгән. Шул вакытта аларны балыкчылар күреп алып, ярга чыгарганнар.

Безгә тагын шунысы мәгълүм булды: Яков Михай-

лович, Парабельгә килү белән үк, стражниклардан яшеренеп, Томскига барышлый Колпашеводан узучы пароходның беренче классы каютасына кереп утырган. Пароход Колпашевога килеп туктагач, аны бер төркем стражниклар каршы алдылар һәм пароход капитаны белән нәрсә хакындадыр сөйләшә башладылар. Мин шунда ук, нидер булган икән, дип уйлап куйдым.

Пароходны тентергә керештеләр. Яр буендагыларны пароходка кертмәделәр, әмма Ольга Данилевская белән мин нәкъ беренче класс каюталарын тенти башлаган вакытка үтеп керә алдык. Беренче ике каютада эзләү нәтиҗәсез бетте, әмма өченче каютада Яков Михайловичны таптылар.

Каютадан чыгуы булды, ул шунда ук безне күреп алды һәм, яныбызга килеп исәнләште дә, бөтен кешегә ишетелерлек итеп: «Карагыз инде, йоклый торгач, Колпашевоны чак кына узып китмәгәнмен!» — диде. Анары, берни дә булмагандай, безнең белән бергә яр буена чыкты. Ләкин башта аптырабрак калган стражниклар, аны тиздән кулга алып, Томск төрмәсенә юл тоттылар.

Яков Михайловичны Парабельгә яңадан көз ахырында гына кире кайтардылар.

Нәкъ шул вакытта аның янына, кечкенә улын алып, хатыны Клавдия Тимофеевна Новгородцева килде. Без аларның улын бәләкәй Андрей дип йөртә идек.

Аларның килүе бик вакытлы булды, чөнки уңышсыз чыккан качудан соң полиция Свердлов өстеннән күзәтүне бик нык көчәйтте, ә гаиләсенең килүе полицияне бераз тынычландырды.

Шул арада без кышкы качуны әзерли башладык. Парабель кешеләре белән алдан ук сөйләшеп куйдык. Чана юлы төшү белән алар Свердловны Колпашевога китерергә сүз бирделәр, ә без аны Томскига озатып җибәрергә булдык.

Берникадәр вакыттан соң Парабельдән безгә, качу өчен бөтенесе дә әзер, дип хәбәр иттеләр. Ямчылар бөтен Колпашево — Томск юлына алмаш атлар әзерләсен өчен без аларны бик ашыгыч кисәтеп куйдык. Качу өчен почта ташый торган казна ямчыларыннан файдаландык.

Бераз вакыт узгач, Яков Михайлович та Колпашевога килде. Шул чакта бер мәзәк хәл килеп чыкты. Соңынтын искә төшкәндә көлке булып тоелган бу мәзәк ул чагында бер дә көлке түгел иде, әлбәттә.

Яков Михайлович белән без Данилевскаяларда бик күңелле генә итеп сөйләшеп утырганда кинәт ишек ачы-

лып китте һәм безнең дозорный йөгереп керде дә, полиция килә, дип кисәтте. Квартирдан чыгып качарлык түгел, чөнки төн бик якты, янәшә-тирәне калын көрт баскан, ә полиция инде өйгә якынлашып килә иде. Мондый чакта нишләргә иде соң безгә?

Әмма без югалып калмадык. Зур агач караваттагы салам матрасны тиз генә күтәрдек тә Яков Михайловичны шуның астына яткырдык. Ә Ольга Данилевская җәһәт кенә чишенде дә караватка менеп өстенә одеял ябынып ятты. Башкаларыбыз — Ольганың әнисе, Иван Аборин, Косарев һәм мин — өстәл янында утырган килеш чәй эчүебезне дәвам иттердек.

Берничә минуттан стражниклар килеп керде. Без өстәл артыннан сикерешеп тордык та тавыш күтәрдек: «Бу нинди тәртипсезлек инде — хәтта төнлә дә тынгылык бирмиләр! Өйдә авыру кеше бар, һич югында аның белән исәпләшсәләр икән!» Жандармнар квартирны һәм базны өстән-өстән генә карап чыгу белән чикләнделәр һәм китеп тә бардылар.

Яков Михайловичны Колпашево авылыннан Томскига ямчы Алеша илтергә булды.

Качу уңышлы чыкты, Яков Михайловичның Петербургка мажараларсыз барып җиткәнлеген белдек.

Ул качып киткәннән соң күп тә үтмәде, мине, авыру сәбәпле, Томскига озаттылар. Кечкенә Андрей белән Клавдия Тимофеевна да шунда ук килде. Ул Питерга китәргә булды. Мин аны озатканда вокзалда шымчылар мыжгып тора иде.

Клавдия Тимофеевна китеп озак та үтмәстән, без Яков Михайловичның тагын кулга алынганлыгын ишеттек. Бу юлы ул Г. И. Петровский квартирында эләккән иде. Соңынтын беленгәнчә, аны провокатор Малиновский тоттырган булып чыкты.

Яков Михайлович белән мин кабат 1917 елның июнендә очраштым.

Кадерле иптәшебез Яков Михайлович Свердлов тормышыннан кечкенә генә сәхифә менә шуннан гыйбарәт.

Г. И. Окулова (Теодорович)

ПЕТЕРБУРГТА ЯШЕРЕН ЭШТӘ

Свердлов белән башта ирем Иван Адольфович Теодорович танышкан.

Екатеринбург төрмәсендә булган бу танышу. Ирем анда каторга эшләрендә иде.

1908 елда Яков Михайлович Свердловны шул төрмәгә китергәннәр. Ул, Перьмда кулга алынып, ике елга крепостька ябылуга хөкем ителгән булган.

Минем ирем белән алар бер камерада утырганнар. Озаклап-озаклап сөйләшкәннәр, төрле планнар корганнар, «ирек»кә чыккач ничек эшләячәкләре турында хыялланганнар. Яков Михайлович Петербургка кайтырга теләгәч, ирем аңа минем адресны биргән.

Ләкин, Яков Михайлович азат ителгәч, партия Үзәк Комитеты аны Мәскәүгә җибәргән, чөнки анда полиция бик күп кешене кулга алган һәм партия оешмасы туздырылган булган. Яков Михайловичка Мәскәүдә нибары өч ай эшләргә туры килгән. 1909 елның декабренда ул тагын кулга алынган һәм төрмәдә утырганнан соң Нарым краена сөргенгә озатылган.

Беренче мөмкинлек туу белән, ул Нарымнан качкан. 1910 елның җәендә ул инде Петербургта булып, минем янга килде. Менә шулай итеп без аның белән таныштык.

Ул вакытта Яков Михайловичның хатыны Клавдия Тимофеевна Новгородцева Петербургта тора иде. Аларның бер җирдә торасылары килә. Тик шунысы, моны ничек эшләргә? Клавдия Тимофеевнаның паспорты үз фамилиясендә, ә Яков Михайловичныкы Михаил Григорьевич Пермяков исемендә иде. Чит кешеләргә фатирга керү куркыныч, аларның, сизенеп, полициягә тотып бирүләре ихтимал иде. Шуңа күрә Яков Михайлович белән Клавдия Тимофеевна миндә урнаштылар.

Мин моңа бик шатландым. Ул чакта тормышым авыр иде. Ирем каторгада, үзем ике кечкенә бала белән калдым — берсе — биш, икенчесе өч яшьтә иде. Яшәү чыганагы булмаганлыктан, көн күрүе бик кыен иде. Гаиләне алып бару өчен мин ике җирдә — иртәнге сәгать уннан кичке сәгать унга хәтле эшли идем. Актив партия

эше алып бара алмадым. Шуңа күрә иптәшләргә нәрсә белән булса да булышлык итү мине чиксез сөендерә иде.

Яков Михайлович өйдән гадәттә иртүк чыгып китә, кич кенә кайта иде. Ул күп төрле җитди партия заданиеләре үти, шуларның берсе большевистик газета[1] чыгару иде.

Без, гадәттә, озын эш көненнән соң кичләрен очраша идек. Яков Михайлович белән Клавдия Тимофеевна үз эшләре турында сөйләшәләр, ә мин сүзнең ни хакында барганлыгын сорашмый идем. Ул чорда шулай куелган: һәркем үз эше өчен кирәк булганны гына белергә тиеш иде. Әмма бу безне борчыган политик темаларга әңгәмәләр ясап булмый дигән сүз түгел иде.

Яков Михайлович «ирек»тә бик аз, дүрт айдан да кимрәк булды. 1910 елның ноябрендә ул Васильевский утравында күп кеше катнашкан эшчеләр җыелышында чыгыш ясады. Аның тәкъдиме белән җыелыш эшчеләрне баш күтәрергә чакырды һәм үлем җәзасын бетерүне таләп итте.

Шул җыелыштан соң ук Яков Михайлович үз артыннан күзәтүләрен сизде. Ул, шымчыларны юл яздырып, берничә мәртәбә качып китте. Ләкин аны барыбер эзләп таптылар һәм Яков Михайлович белән Клавдия Тимофеевнаны кулга алу өчен ордер белән полиция минем квартирга килеп керде.

Клавдия Тимофеевнаны озакламый азат иттеләр, ә Яков Михайловичны тикшерүгә кадәр яба торган төрмәнең бер кешелек камерасына утырттылар. Мин аның турында аз булса да кайгырттым, китаплар илтеп бирә идем, хатлар алыша идек.

Ул вакытта Яков Михайлович турында миндә нинди тәэсир калды соң? Иң әүвәл ул кеше хәленә керүчән бик әйбәт иптәш буларак исемдә калды.

Инде әйтеп үткәнемчә, минем ике кечкенә балам бар иде. Миңа аларны озын көн буена яшь кенә бер бала караучыга калдырып китәргә туры килә иде. Һәр кичне эштән, балаларыма ул-бу булмадымы икән, дип борчыла-борчыла кайта идем.

Әгәр Яков Михайлович өйгә миннән иртәрәк кайтса, балаларны ул карый — аларга ботка пешерә, икесен дә йокларга яткыра торган иде. Баштанаяк зур революцион эшкә чумган кешенең тормыштагы гади мәшәкать-

---

[1] Сүз «Звезда» газетасы турында бара.

ләргә шундый игътибарлы була алуы мине таң калдыра һәм күңелемне нечкәртә иде.

Яков Михайловичның төрмәдән язган хатлары миңа аның турында өстәмә мәгълүматлар бирде. Төрмәгә эләккәч, ул укуга бирелде, китаплар җибәрүемне үтенде, киләчәккә планнар корды. Аны Себернең караңгы почмакларына сөргенгә озатырга җыеналар иде. Ул миңа, Себернең киң һәм матур елгалары турында хыяллана, дип язды. Әмма аның табигать хозурлыклары һәм матурлыклары турындагы хыяллары Себер киңлекләрен һәм зур елгаларны Себердән тизрәк качып китү өчен файдалану турындагы хыялларына килеп тоташа, ә инде качып китәргә дигәндә Яков Михайлович бик тә оста иде.

Клавдия Тимофеевнага һәм миңа җибәргән хатларында Яков Михайлович, төрмәдә күп эшлим, дип яза иде. Көн саен ул кимендә ун сәгать укыган, китап сатып алырга акча җыю өчен ашавын кыскан, чит телләрне бик тырышып өйрәнгән, гимнастика ясаган, салкын су белән тәнен ышкыган һәм шуның аркасында төрмәдәге авыр шартларда да хәлсезләнмәгән генә түгел, хәтта, киресенчә, көч-җегәре арта да төшкән.

Яз җитте. Ирекә чыгарга омтылыш тагын да көчәйде, ә сөргенгә озату һаман тоткарланды. «Берни дә эшләр хәл юк, көтәм, хәзергә азмы-күпме тыныч, һәм бу яхшы, борчылырга теләмим, чөнки ул миңа хас түгел, өстәвенә зарарлы да»,— дип язды ул.

Май ахырында Яков Михайловичны дүрт елга Нарым краена сөргенгә озаттылар.

Сөргеннән ул тагын качкан, ләкин тотылган. Петроградка Февраль революциясеннән соң гына кайтты.

Яков Михайлович белән мин кабат 1918 елның февралендә генә Петроградта очраштым.

Бу очрашу Брест солыхы турындагы мәсьәләне тикшергән вакытта булды. Яков Михайлович берсүзсез Ленин фикерен яклады. Ул провинциядән килгән һәр кешене Ленин позициясенең дөреслегенә ышандырырга тырышты: солых төзергә кирәк, диде.

Октябрь революциясеннән соң Яков Михайлович Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе итеп сайланды.

Ул чорда Совет власте алдында колач җитмәслек зур бурычлар тора иде. Бу бурычларның үтәлүендә

Яков Михайлович Свердловның хезмәте әйтеп бетергесез зур булды.

Бөтен искене ватарга, әмма пролетариат революциясе өчен файдалы нәрсәләр сакланып калырлык итеп ватарга кирәк иде.

Яңаны, моңарчы әле беркайчан да булмаган яңаны төзисе бар иде.

Һәр авылдан алып башкалага кадәр яңа власть төзергә, анда партиянең җитәкчелек ролен тәэмин итәргә кирәк иде.

Илебездәге күп санлы милләтләр арасында дөрес мөнәсәбәтләр урнаштыру таләп ителә иде.

1918 елның мартында Совет хөкүмәте Мәскәүгә күчте. Ул чакта мин Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты члены идем һәм сигез ай буена Яков Михайлович янында аның иң якын ярдәмчеләреннән берсе булып эшләдем.

Аңа бик күп мәсьәләләрне хәл итәргә туры килә, алар берсеннән-берсе кыенрак була иде. Җимереклек, ачлык, контрреволюцион фетнәләр, гражданнар сугышы, сыйнфый дошманнарга каршы көрәш... Авылда эшләү кыенлыклары... Политик мәгариф эшен киң җәелдерү кирәклеге... Яңа бурычларны үтәү өчен әзерлекле кешеләрнең җитмәве... Меңнәрчә һәм күп меңнәрчә башка мәсьәләләр...

1918 елгы кайнап торган эш барышында күп нәрсә күзгә күренмәде. Тик хәзер, шул заманның бөтен давыллы тормышын һәм Яков Михайлович башкарган эшнең бөтен катлаулылыгын күз алдына китерсәң генә аңа хас булган сыйфатларга таң каласың.

Иң катлаулы бурычларны хәл иткәндә дә, алар никадәр генә ашыгыч хәл ителергә тиеш булмасын, Яков Михайлович һичкайчан каушап калмады, аның тирәсендә бервакытта да ыгы-зыгы һәм тәртипсезлек булмады.

Иң катлаулы шартларда да ул тыныч һәм нык була торган иде. Аның тавышы һәрчак көр һәм кискен иде. Минем аның кычкырганын, җикеренгәнен һичбер вакытта да ишеткәнем булмады. Кайчакта теге яки бу иптәш белән әңгәмә кырыс була, әмма гел иптәшләрчә алып барыла иде.

Яков Михайловичның эш практикасында бюрократизмның эзе дә юк иде. Аңа һәркем мөрәҗәгать итә ала, йомышы төшкән бөтен кеше аның янына керә алсын өчен Советларның икенче йортында («Метрополь» гости-

ницасында) махсус бүлмә билгеләнгән булып, Яков Михайлович кешеләрне шунда кабул итә иде.

Корырак табигатьле булуына карамастан, Яков Михайловичны барлык иптәшләр дә ярата иде.

Җитәкчегә карата булган бу мәхәббәт безнең гомуми эшебездә гаять зур хәрәкәтләндерүче көч иде. Яков Михайлович шул чордагы бик зур бурычларны тормышка ашыруга кешеләрне ифрат оста туплый белә иде.

Яков Михайлович истәлегенә багышланган речендә Владимир Ильич Ленин болай диде:

«Легаль булмаган түгәрәк һәм подпольедагы эш мәктәбеннән, эзәрлекләнүче кечкенә генә партия һәм Турухан төрмәсе мәктәбеннән үзенә һич бәхәссез авторитет яулап алган шундый оештыручы, Россиядә бөтен Совет властен оештыручы һәм бу Советларны төзегән һәм хәзер барлык халыкларга, бөтен дөнья илләренә үзенең авыр, газаплы, канга баткан, әмма җиңүле барышын дәвам итүче Совет властен практикада тормышка ашырган партия эшен үз белемнәре буенча бердәнбер оештыручы килеп чыга алуына беркем дә ышанмаган булыр иде...»

Ф. Н. Самойлов

ЭШЧЕ ДЕПУТАТ ИСТӘЛЕКЛӘРЕ

Яков Михайлович Свердлов белән мин беренче мәртәбә Петербургта, IV Дәүләт думасы члены булган чагымда очраштым.

Болай булды ул очрашуыбыз. 1913 елның гыйнварында Яков Михайлович Шпалерный урамындагы 44 «Б» номерлы йортта миндә урнашты.

Петербургта ул, Нарым краеннан сөргеннән качып кайткан кеше булганлыктан, яшерен рәвештә яшәде һәм бүлмәдән беркая да чыкмады. Шул вакытта ул «Правда»ның фактагы редакторы вазифаларын башкарды һәм көннәр буена газета кулъязмалары белән мәшгуль булды.

Без аңардан тулысынча файдалана идек. Ул безнең киңәшмәләрдә катнаша, партия һәм Дума эшенең барлык мәсьәләләренә карата киңәшләр бирә, социал-демо-

кратлар фракциясе җыелышларында була һәм безгә бик нык ярдәм итә иде.

Яков Михайлович безнең тормышның иң четерекле мәсьәләләрен хәл итүдә чын иптәш иде.

Шулай бервакыт (бу шул ук 1913 елның январь ахырындамы, февраль башындамы булды шикелле) безнең йортның дворнигы миңа килеп керде. Ул мине коридорга чакырып чыгарды да, синең бүлмәңдә пропискасыз кеше тора, ишегалдыбызда яшерен полиция агентлары бар, алар сезнең иптәш артыннан күзәтү алып баралар, әгәр кулга ала-нитә калсалар, аны пропискасыз торгызган өчен җавап бирергә туры килмәгәе, диде. Мин аңа, миндә кемнең торуында синең эшең юк, дип җавап бирдем. Ә үзем ул чыгып китү белән тиз генә большевик депутатларны җыйдым һәм без, Яков Михайловичның үзе алдында сөйләшеп, аны Малиновский квартирына күчерергә булдык.

Кичен, караңгы төшкәч, без төркемебез белән ишегалдына чыктык. Гәүдәләребез белән Яков Михайловичны бөтен яктан каплап алдык та барыбыз бергә Нева елгасы буендагы агач койма янына үттек. Алдан сөйләшенгәнчә, анда безне извозчик белән Малиновский көтә иде.

Без Яков Михайловичка койма аша сикереп чыгарга булыштык, һәм ул Малиновский белән бергә аның квартирына китте. Шуннан соң шымчылар күздән югалдылар.

Яков Михайлович берничә көн Малиновскийда торды да 9 февральдә Григорий Иванович Петровский квартирына күчте. Шул вакытта аның хатыны К. Т. Новгородцева да баласы белән шунда ук килде. Төнлә Петровский квартирына полиция килеп өчесен дә кулга алганлыгын белдек. Мәгълүм булганча, Малиновский провокатор иде, бөтен шушы вакыйганы ул үзе оештырган һәм Свердловны охранкага тотып биргән булып чыкты.

Полиция Григорий Ивановичның протест белдерүенә, мин Дума депутаты, дип каршы төшүенә бөтенләй игътибар итмәде. Григорий Иванович тиешле урынга шалтыратып, полициянең законсыз эш кылуы турында хәбәр итәргә теләде, ләкин аны телефонга якын да җибәрмәделәр.

Иртәгесен үк без Дәүләт думасында шушы мәсьәлә буенча зур тавыш күтәрдек. Тагын берничә көннән соң безнең фракция Петровскийның шәхес һәм торак иминлеген бозулары турында запрос кертте.

Бу мәсьәләне Думада тикшергәндә бик зур гауга килеп чыкты.

Большевик депутат Шагов, речь сөйләгән вакытта, сүз уңаенда, мин Петровский белән бер квартирда яшим, дигәч, Пуришкевич: «Шулай икәнлеге кыяфәтеннән үк күренеп тора!» — дип кычкырды.

Карагруһчылар башлыгының шундый хулиганлык чыгышыннан соң без бик каты тавыш күтәрергә мәҗбүр булдык, безгә башка депутатлар да кушылды. Пуришкевич адресына карата төрле яктан: «Ычкынсын биредән хулиган-погромчы!.. Куыгыз аны моннан, юкса без аны үзебез чыгарып ыргытачакбыз!.. Шымчы! Ялчы!» — дигән тавышлар ишетелде.

Шау-шу һәм тавышлар көчәйгәннән-көчәя барды, председательнең берөзлексез звонок шалтыратып торуы да ярдәм итмәде. Залда атмосфера кызганнан-кызды. Инде якалашуга да ерак түгел иде. Шул вакытта председатель чакырып китергән зур гәүдәле алты Дума приставы, җәһәт кенә залга килеп кереп, талашучы яклар арасына басты һәм зәһәрләнеп китүчеләрне тынычландырырга кереште...

Депутатның шәхес иминлеге турында патша властьлары үзләре үк чыгарган законнарны бозу уңае белән дворян-алпавытлар Думасында без тавыш күтәрүгә дә карамастан, Яков Михайловичның язмышы хәл ителгән иде инде. Озак та үтмәде, ул биш елга ерак Турухан краена сөрелде.

Патша охранкасы Дәүләт думасындагы безнең эшчеләр фракциясе өстеннән бик каты күзәтү алып барды, һәм без Яков Михайлович белән элемтәбезне бөтенләй диярлек югалттык. Аның белән ике елдан соң, безне, ягъни IV Дәүләт думасының эшчеләр фракциясе членнары булган большевикларны, патша хөкүмәте кулга алып, җиде ай төрмәдә утыртканнан соң патша судьялары гомерлеккә Себергә сөргенгә хөкем иткәч һәм Турухан краена барып төшкәч кенә очраштык.

Бу очрашу 1915 елның 5 июлендә булды. Этап белән Петербургтан Туруханга башта поездда, аннары Енисей буйлап пароходта бик озак сәяхәт кылганнан соң, кичкә таба, Себер кояшы инде көнбатышка авышкач, безнең пароход текә ярга якынлаша башлады. Яр өстендә Монастырское исемле аулак Себер авылы урнашкан, анда кечерәк кенә ак чиркәү, мәктәп, полиция идарәсе, больница, төрмә, дистәләрчә шыксыз агач өй-

ләр һәм остяклар яши торган берничә чум (юрта) бар иде.

Безнең пароход якорь салганчы ук ярдан бер көймә кузгалып китеп каршыбызга килә башлады. Көймәгә бер кеше утырган һәм ул җәһәт-җәһәт ишә иде. Без ул кешенең Яков Михайлович икәнлеген танып алдык һәм аңа арестант бүрекләребезне болгарга керештек.

Бер минут та үтмәгәндер, көймә пароход янына килеп тә җитте. Яков Михайлович тиз генә пароходка күтәрелде. Без аның белән берәм-берәм кочаклаштык, ә ул безгә:

— Ярый, революция файдасына эшегезне яхшы, бик яхшы тәмамладыгыз. Хәзер инде көймәгә утырыгыз да яңа тору урынына китәбез,— диде.

Яр кырыена җыелган иптәшләр безне тәбрикләү сүзләре белән каршы алдылар. Без алар белән күрештек тә, тауга күтәрелеп, Яков Михайлович торагына юнәлдек. Ул дүрт тәрәзәле, бер бүлмә һәм кухнядан торган тәбәнәк кенә агач өй иде. Яков Михайлович анда хатыны Клавдия Тимофеевна һәм ике кечкенә баласы белән яши иде.

Безнең арттан квартирга күп кенә сөргендәге иптәшләр керде. Алар безнең суд процессы турында сораулар яудырдылар. Үз нәүбәтебездә без сөргендәге тормыш һәм таныш иптәшләребез хакында сораштырдык. Аннары сөйләшү иң әһәмиятле темаларга күчте һәм бик озакка сузылды.

Мин вакытлыча Яков Михайловичта урнаштым, калганнарыбыз сөргендәге бүтән иптәшләрдә туктады. Шуннан алып безнең сөрген тормышы башланып китте.

Монастырское авылында торган чакта Яков Михайлович белән гел бергә булдык. Ул үзенең һәрчак көр күңелле булуы белән революциянең якын киләчәктә җиңәчәгенә бездә нык ышаныч беркетеп килде.

Коелар булмаганлыктан, Яков Михайлович үзләре өчен суны Енисейдан күрше атлары белән үзе ташый һәм, К. Т. Новгородцева белән бергәләп, метеорология станциясенә хезмәт күрсәтә иде. Июль коры һәм җылы торды, без көннәр буе һавада була идек. Бик озак төрмәдә ятканнан һәм этап белән ялыктыргыч сәяхәттән соң рәхәтләнеп ял иттек һәм үзебезне шактый әйбәт хис итә башладык. Тик якынлашып килә торган һәм ун айга сузылачак алтмыш, ә кайчакта аннан да артыграк градуслы салкын Турухан кышы гына куркыта иде. Әмма яныбызда Яков Михайловичның булуы курку ди-

гән нәрсәне бик тиз оныттырды. Ахырга таба мин инде салкын кышның килүе һәм кыргый төньяк Себер тайгасындагы тормышның бөтен авыр шартлары белән килештем һәм кышка әзерләнә башладым.

Җылырак бина эзләп табу чарасын күрдек. Без тора торган квартирлар тузган иде һәм җирле халык безгә, кышын аларда суык була, диде. Әмма август ахырында безне, ягъни депутатларны, безнең процесс карары нигезендә сөрелгән Линде, Яковлев һәм Воронин белән бергә, Туруханнан мең чакрымнан артык көньяккарак, Енисейск шәһәреннән 35 чакрымдагы Яланское авылына күчерү турында боерык килде, һәм без Яков Михайлович белән аерылышырга мәҗбүр булдык.

Аерылышуы, әлбәттә, бик авыр булды. Әмма Яков Михайлович безне озатканда, һәрвакыттагыча, үзен гел егетләрчә тотты һәм Россиядә бик күпкә яхшырак шартларда очрашуыбызга тулы ышаныч белдерде.

Мәгълүм булганча, шуннан соңгы вакыйгалар Яков Михайловичның хаклы булганлыгын күрсәтте: ике елдан да кимрәк вакыттан соң без барыбыз да Россиядә идек инде.

...Вафат булуыннан чак кына элегрәк Яков Михайлович мине Украинага эшкә җибәрде. Китәр алдыннан мин Кремльгә, аның кабинетына кердем. Миңа тиешле документларны тапшырганда Яков Михайлович болай диде: «Украинага барыгыз, хәзер анда эшнең иге-чиге юк. Безнекеләр инде Белгородта. Петлюрачылар белән уңышлы көрәш алып баралар. Мөгаен, аларны тиздән җиңәрләр».

Мин Белгородка китәргә җыендым. Ә китәсе көнне кичен безнең гаскәрләрнең Харьковны алганлыгы мәгълүм булды. Ике көннән соң мин петлюрачы гайдамаклардан әле генә чистартылган Харьковта идем инде.

1919 елның мартында Яков Михайлович Свердлов Харьковта җыелган Украина партия съездына килде, һәм мин аны утырышларның берсендә очраттым. Гадәттәгечә, политик хәл турында бераз гына гәпләшеп алдык. Яков Михайлович, һәрвакыттагыча, көр күңелле һәм җитез иде. Ләкин ул миңа ифрат арыган кебек тоелды һәм бик үк шат кыяфәтле күренмәде.

Съездның көн тәртибен һәм фикер алышуларның ничек барганлыгын хәтерләмим. Тик шунысы хәтеремдә, съездның эшләрен тәртипкә салучы буларак, анда

Яков Михайловичның катнашуы үзен сиздереп торды һәм съезд, гомумән алганда, яхшы үтте.

Кышкы салкын көннәр иде әле, ә Яков Михайлович тездән чак кына югары кыска тужурка һәм озын куныч-лы күн итек кигән иде.

Яков Михайлович белән бу соңгы очрашуым булды: озак та үтмәде, Мәскәүдән аның вафат булуы турында кайгылы хәбәр килеп төште...

Г. И. Петровский

Я. М. СВЕРДЛОВ «ПРАВДА»да

IV Дәүләт думасына сайлаулар 1912 елның көзендә, Россиядә революцион күтәрелешнең үсүе, бөтен илдә партия эшенең җанлануы шартларында үтте.

Дәүләт думасындагы большевиклар фракциясе Россиядәге большевистик эш үзәкләренең берсе булды.

Думаның большевик депутатлары, партия Үзәк Комитеты һәм вакытлыча чит илдә яшәгән В. И. Ленин белән җанлы элемтә тотып, партиябез эшчәнлегенең төп мәсьәләләре буенча Үзәк Комитет һәм Ленин күрсәтмәләрен еш кына беренче булып алалар иде. Без «Правда» редакциясе белән иң тыгыз бәйләнештә идек һәм аның эшенә турыдан-туры булыштык, Үзәк Комитетның Россия бюросы һәм большевикларның Петербург комитеты эшчәнлегендә актив катнаштык, илдәге күренекле партия работникларының күпчелеге белән җанлы элемтәдә тордык, аларның ул чакта Петербургта булганнары яки кыска гына вакытка Питерга килгәннәре белән дә иң тыгыз элемтәдә эшләдек. Табигый ки, 1912 елның декабрендә Яков Михайлович, Нарым сөргененнән уңышлы качканнан соң башкалага кайткач, шунда ук безнең белән элемтәгә керде һәм 1913 елның февралендә кабат кулга алынганга кадәр иң тыгыз багланышта торды.

Бу чорда Яков Михайлович белән минем, Муранов, Самойлов һәм Бадаевның мөнәсәбәтләре аеруча якын булды. Яков Михайлович Питерга кайткач башта Самойловта яшәде, ә аннары миңа күчте һәм Малинов-

скийның, хыянәт кылып, аны охранкага тотып бирүе аркасында минем квартирда кулга алынды.

Ул вакытта Яков Михайлович партия Үзәк Комитеты члены һәм Үзәк Комитетның Россия бюросы составында иде. Россия бюросы Үзәк Комитетның эшче органы булып, ул Россиядәге партия оешмаларының практик эшенә турыдан-туры җитәкчелек итте.

Самойловта урнашу белән, Яков Михайлович тиз арада партия эшенә чумды. Ул безгә Дума фракциясе эшендә булышты, «Правда» газетасын чыгару белән шөгыльләнде, Үзәк Комитет бюросында эшләде, Петербург комитетын җитәкләде.

Күп кенә иптәшләр, шул җөмләдән Үзәк Комитет членнары да төрле вакытларда Питерда эшләделәр, әмма без аларның берсеннән дә Яков Михайлович Свердловтан алган кадәр ярдәм ала алмадык. Ул барлык мәсьәләләрне тикшерүдә актив катнаша, киңәш һәм күрсәтмәләре белән булышырга һәрвакыт әзер тора иде. Ул чорда мин аңардан бик күп, башка һәркемнән алганга караганда да күбрәк ярдәм алдым.

Яков Михайловичның «Правда»да эшләгәнен бик яхшы хәтерлим. Ул газетага җитәкчелек иткән Еремеев, Ольминский һәм башкалардан Ленин мәкаләләренә, Үзәк Комитет күрсәтмәләренә игътибар белән карауны таләп итте. Яков Михайлович «Правда» работникларына Ильич мәкаләләрен һичбер тоткарлыксыз, тиз арада басып чыгарырга куша иде.

Яков Михайлович үзе беркайда да диярлек булмый иде. Шымчылар күзенә күренмәс өчен, ул өйдән сирәгрәк чыгарга тырыша, әмма кешеләрне үзенә гел чакырып тора иде. Иптәшләр Самойлов квартирына, Яков Михайлович торган җиргә киләләр, кайчакта кешеләрне ул минем квартирыма да чакыра һәм андый чакларда үзе дә шунда килә иде.

Минем квартирда Свердлов «Правда» работникларын берничә мәртәбә җыйды, Үзәк Комитет бюросы киңәшмәләрен уздырды, пекистларны[1] чакырды. Мин ул киңәшмәләрдә сирәк катнаша идем. Яков Михайлович гадәттә иптәшләрне мин өйдә юкта җыя иде. Моның сәбәбе гади иде. Гәрчә мин Дәүләт думасы депутаты, әйтергә кирәк, шәхес иминлеге белән файдалана торган кеше булсам да, шымчылар бер дә артымнан кал-

---

[1] Пекистлар — партиянең Петербург комитеты работниклары.

мыйча йөриләр, мин өйдә чакта гел квартирым тирәсендә тулганалар иде. Мин өйдән чыгып киткәндә шымчылар да артымнан иярә, ә Яков Михайлович, шуннан файдаланып, киңәшмәләр үткәрә торган иде.

Дөрес, мин аеруча җаваплы берничә киңәшмәдә катнаштым, кайчакта исә мин өйгә кайтып кергәндә киңәшмә бетмәгән, иптәшләр әле таралышырга өлгермәгән була һәм мин аларны шунда күрә идем. Яков Михайлович янында булган кешеләрнең һәммәсен дә хәтерләмим, эмма хәтеремдә: Еремеевны, Ольминскийны очратканым булды, ничектер шулай бер мәртәбә М. И. Калининны һәм Яков Михайловичка килгән башка пекистларны очраттым.

Яков Михайлович һәм ул чакырып китергән иптәшләр минем кабинет дип йөртелә торган бүлмәдә урнашалар иде. Мин өйгә кайтып кергәндә, кайчакта кабинет тулы халык була торган иде. Мондый очракларда бүлмә һәрвакыт тәмәке төтене белән тулган, шау-шулы була иде. Хатыным Доминика Федотовна чәй һәм ашамлыклар әзерли иде.

Яков Михайлович тирәсендә һәрчак җанлылык хөкем сөрә иде. Ул гел шаярта, күтәренке күңелле, шат һәм үтә аралашучан иде. Һәркемнең сөйләгәнен тыңлый белә, иптәшләрнең фикере белән исәпләшә, һәрвакыт акыллы киңәшләр бирә иде.

1913 елның февраль башында Яков Михайловичның квартир хуҗасы Самойловка аның өен күзәтүнең көчәйгәнлеге һәм шымчыларның Яков Михайловичның эзенә төшкәнлеге мәгълүм була. Без, Свердловка хәзер үк кая да булса күчәргә кирәк, дип таптык һәм шул ук кичне аның Малиновскийга күчүе оештырылды. Ул чакта без Малиновскийның провокатор икәнлеген белми идек, әлбәттә. Яков Михайловичны нәкъ менә ул тотып бирде дә.

Яков Михайлович аңарда бик аз, нибары бер-ике генә көн булды һәм 9 февральдә миңа күчеп килде. Ә аннан бер генә көн элегрәк Себердән кечкенә улы белән Яков Михайловичның хатыны Клавдия Тимофеевна Новгородцева кайтып, миндә урнашкан иде. Безнең квартирда ул Яков Михайлович белән очрашты. Квартирыбыз зур, биш бүлмәле иде. Икесендә Шагов яши, икесендә гаиләм белән үзем тора идем, ә кечерәк бер бүлмәсен Яков Михайлович белән Клавдия Тимофеевнага бирдек. Ләкин аларга бездә торырга насыйп булмады. Яков Михайлович безнең квартирга күчкән көн-

не үк, минем депутатлык иминлегемә карамастан, жандармнар бәреп керделәр һәм Яков Михайловичны да, кечкенә улы белән Клавдия Тимофеевнаны да кулга алып төрмәгә озаттылар.

Берничә айдан Свердлов Турухан краена сөрелде. Аның белән без, Дума фракциясе эше буенча хөкем ителеп Себергә озатылгач, ягъни 1915 елның җәендә генә очраштык.

К. А. Эгон-Бессер

ЯШӘҮГӘ, КӨРӘШКӘ ИХТЫЯР

Яков Михайлович белән без 1905 елда, мин әле бала вакытта таныштык. Ул чакны без эти-әнием белән Уралда, Екатеринбург шәһәрендә яши идек. Әтием вакытлыча файдаланууга кечерәк кенә ике катлы өй алган иде. Аның бакчасы һәм каралтылары, өске катта йокы бүлмәсе, аш һәм кунак бүлмәләре, аста еш кына буш тора торган ике бүлмә бар иде. Кайчакта ул бүлмәләргә көтмәгәндә ниндидер кешеләр киләләр дә көне буе утыралар, нәрсәләрдер хакында сөйләшәләр, ә кайвакытларда берничә көн торып та китәләр иде. Әтием партия члены, һәм аның өе большевиклар өчен серләшү, яшерен очрашу урыны булып хезмәт итә иде.

Балалыгым белән мин аскы катка килүче кешеләрне үзенә бер төрле серле кешеләр дип уйлый идем. Алар килгәч, мин шауламаска, җырламаска тырышам һәм, аларга комачауламас өчен, аскы катка сирәгрәк төшә торган идем.

Яков Михайловичны мин беренче тапкыр Екатеринбургтагы шул өебездә күрдем. Ул очрашулар хәтеремдә бик тонык кына булып калган. Аннары, беркадәр вакыт узганнан соң, әтиемнән 1905 елгы эшчеләр демонстрацияләре, шәһәрдән читтәге, урмандагы маевкалар турында, аларда иптәш Андрейның чыгышлары ясавы турында ишеттем.

Уралдан киткәннән соң да Яков Михайлович минем эти-әнием белән элемтәсен өзмәде һәм безнең гаилә белән дуслык мөнәсәбәтләрен гомере буена саклады. Ул безгә, күбесенчә әниебезгә, еш язып торды. Кызганыч-

ка каршы, конспирация максатларында Яков Михайлович талэбе белән хатларның барысы да юк ителгән. Миңа язылган хатлар гына исән калган.

Берничә елдан соң без Петербургка күчтек.

1912 елның ахырында кышкы караңгы көнне безгә ниндидер серле бер кеше килеп керде. Бик оялчан булганлыктан, мине аш бүлмәсенә көч-хәл белән генә чакыра алдылар. Анда мин Яков Михайловичны күрдем, ул тагын сөргеннән качкан иде. Кулымны бик каты селки-селки күреште. Шул көннән алып без дуслашып киттек. Яков Михайлович искиткеч гади, кешеләр белән дуслаша белә һәм үзенә бик тиз җәлеп итә иде.

Питерга бу кайтуында Яков Михайлович безгә берничә мәртәбә килде. Кинәт кенә килеп кереп берничә көн тора да шулай ук кинәт кенә юкка да чыга иде. Гомумән алганда, Яков Михайлович бездә шактый күп торды, бу минем хәтеремә яхшы кереп калган.

Ул кечерәк кенә буйлы, нык, җитез һәм шул ук вакытта җыйнак, артык хәрәкәтләр ясамый иде. Бите тонык, бөректәй кап-кара чәче һәм еш кия торган кыек якалы кара күлмәге чыраен кара-кучкыл итеп күрсәтә иде. Кичләрен ул әтием белән сирәк-мирәк шахмат уйный һәм оттырса бер дә исе китми иде.

Ул чакта мин еш авырый идем. Яков Михайлович караватым кырына урындык китереп куеп, минем яныма килеп утыра да безнең арада озакка сузылган әңгәмә башлана иде. Минем күңелсез уйларым шунда ук бик каты тәнкыйтьләнә һәм каядыр китеп югала иде. Тормышка һәм кешеләргә карата ышанычны аның кебек бирәү дә шулай оста уята алмагандыр. «Их, әйбәт тә нәрсә соң бу тормыш дигәннәре!» — ди торган иде ул еш кына. Хәлем әйбәтрәк булган чакларда без мич янына утыра идек. Ул аны «камелек» дип атый иде. Куерып килүче кышкы эңгер-меңгерне, Яков Михайловичның кара силуэтын, күзлек пыялалары ялтыравын һәм папиросыннан төтен чыгып торуын ачык хәтерлим. Папиросын кабызыр алдыннан ул аны озаклап баш бармагының тырнагына суккалап тора иде.

Ул миңа үзенең күп мәртәбәләр качуы турында сөйли, ә мин тын да алмыйча тыңлый идем. Качуларының һәммәсе дә уңышлы чыкмаган чыгуын, әмма алар кыюлыклары белән мине таң калдыралар иде.

Бервакыт Яков Михайлович, иптәше белән икәүләп, Обь елгасында тотрыксыз кечкенә көймәдә көчле салкын җил һәм куәтле дулкыннар белән ике тәүлек буена

көрәшә-көрәшә күшегеп, хәлдән таеп беткән. Аннары көймәләре капланган. Һәлакәт котылгысыз булган. Бәхетләренә каршы, бу хәл авылдан ерак булмаган, һәм аларны җирле крестьяннар коткарып калган. Бата язганын хәтеренә төшереп, Яков Михайлович: «Шул минутта нәрсә уйлаганымны төгәл хәтерләмим, ләкин моннан да авыррак үлем килүе ихтимал иде, дип уйладым шикелле»,— диде.

Боларның барысы турында да Яков Михайлович фаҗигале итеп түгел, бәлки беркадәр юмор белән сөйли иде. Җандармнарның югалып, аптырап калуларыннан көлә, шуннан файдаланып үзенең алар кулыннан серле һәм сиздермичә генә ычкынуларын хәтеренә төшерә иде.

1913 елның башында Яков Михайлович Широкая урамында тагын бездә булды. Китәр алдыннан ул миннән, тәрәзә янына басып, урамда шымчылар юкмы икәнен каравымны үтенде. Шундый йомыш кушудан горурланып, мин тәрәзәгә сарылдым. Урам буп-буш иде. Яков Михайлович чыгып китте, ә мин тәрәзә буенда тора бирдем. Аның китеп барганын ачык хәтерлим: кулларын кыршылып беткән пальто кесәсенә тыккан, гәүдәсен беркадәр алга таба ия төшеп, зур адымнар белән тиз-тиз атлап бара иде. Мин аның артыннан игътибар белән карап калдым һәм бүтән беркемне дә күрмәдем. Шул хакта әниемә әйттем, һәм без тынычландык. Әмма Яков Михайлович ул көнне дә, иртәгесен дә кайтмады. Ул кабат кулга алынган булып чыкты. Аны провокатор Малиновский тотып биргән иде.

Ике айдан соң без аның төрмәдән язган хатын алдык. «Кадерле дуслар! Калын стеналар эченнән кайнар сәламемне җибәрәм...» — дип язган иде ул хатында.

Хат көр күңел, зур оптимизм белән язылган иде. «Шушы шартларда мөмкин булган кадәр яхшы яшим,— дип язды Яков Михайлович безнең гаиләгә.— Француз теле белән шөгыльләнәм, хәзер азмы-күпме укыйм, сүзлек белән, әлбәттә. Минем французча, немецча китапларым бар. Ләкин тулы мәгънәсендә уку белән генә шөгыльләнмим, гомуми белемемне дә тулыландырам. Бу яктан эшләр бик шәптән түгел: материал аз, әмма шулай да кайбер нәрсәләр табыла. Поэзиягә дә вакыт бирәм... Проза белән язучыларны исәпләмәгәндә, мин Шелли, Верхарн, Верлен, Эдгар По, Бодлер, Кальдерон әсәрләрен укыдым. Еш кына Гейнены кабат укыйм, миндә аның төп нөсхәсе бар, мин аны шактый яратам. Күрәсез, минем тормыш ярыйсы гына бай. Боларның

бөтенесенә теләсә кайсы моментта диярлек җир шарының үзен теләгәнрәк урынына күчәргә мөмкинлек бирә торган «рух көчен» өстим дә кайчак дусларым белән дә гәпләшәм. Л. И., шәп тә соң бу дөньяда яшәве! Моны кызыгызга да төшендерегез. Тормыш ул шундый күпкырлы, шундый кызыклы, тирән, аны колачлап бетерү мөмкин түгел. Кичерешләр иң югары дәрәҗәдә интенсив булган тәкъдирдә дә аның тик кечкенә бер кисәген генә эләктереп алырга мөмкин. Тик шуңа гына омтылырга кирәк: ул кисәк мөмкин кадәр зуррак, кызыклырак булсын...»

Яков Михайловичның, тормыш яхшы, кызыклы, тирән ул дигән һәм әнием моны миңа да төшендерергә тиеш, дигән соңгы сүзләре аның белән безнең «камелек» янындагы әңгәмәләребезнең кайтавазы иде. Шул әңгәмәләребез вакытында мин аны тормышның мәгънәсе, анда кешенең роле, сәнгать турындагы үтә катлаулы сораулар белән аптыратып бетерә торган идем. Минем сорауларымда шул чордагы интеллигент яшьләрнең бер өлешендә булган төшенкелек чагыла иде. Яшь чагымда еш авыру сәбәпле мин пессимизмга һәм күңелсез уйларга җиңел бирелә идем.

Яков Михайлович минем белән чын күңелдән бәхәсләшә иде. Соңрак, инде сөргеннән ул миңа: «...Җәмгыять төшенкелеген, димәк, тормыш, рух төшенкелеген, «тормышка ихтыяр» төшенкелеген сез аңлы тормышыгызның тик бер чите белән генә эләктергәнсез»,— дип язды.

Мине борчыган барлык сорауларга ул искиткеч игътибар белән бәйнә-бәйнә җавап бирергә вакыт таба иде. Бу хатларда Яков Михайлович холкының төп сыйфаты — яшәүгә гаять зур ихтыяр көче, какшамас батырлыгы аермачык күренә. Караңгы һәм ерак Себер почмакларыннан ул тормышны яратырга өндәп язды. Ул андагы тормышның авырлыклары, үз йөрәгендә дә кайчак «сагыш-моң булгалавы», ләкин боларның бөтенесен вакытлы бер нәрсә итеп каравы, бу нәрсә өстеннән «гармонияле тормышның җиңүе котылгысызлыгына фәнни ышаныч» хакимлек итүе турында яза иде. «Гармонияле тормыш» дип ул социалистик революцияне атый, чөнки ул чакта аның хакында ачыктан-ачык язарга ярамый иде.

Яков Михайлович төрмәдән безгә тагын бер хат җибәрде. Монысы яз көне иде инде. «...Озатуны көннән-көнгә диярлек кетәләр,— дип язды ул.— Апрельнең

соңгы көннәрендә Питер белән саубуллашачагыма ышанычым зур. Озаккамы икән? Алла белсен. Бу юлы ераккарак әләгермен дип уйлыйм. Ул сорау уемда барбарын, ләкин аңа артык тукталып тормыйм. Гөман итсәң дә, итмәсәң дә — нәтиҗәсе бер үк. Яз җитә. Тизрәк иркен һавага, кояш яктысына чыгасы килә. Кояш монда бик аз, кайчак бер-ике тоньк нуры рәшәткә аша үтеп кергәли шунда. Йөрергә чыга торган ишегалдында аз гына яшеллек күрәм. Яшеллек димәсәң, хәтере калыр. Нибары өч-дүрт зәгыйфь агач. Шулар белән янәшә очсыз-кырыйсыз мәһабәт Себер урманнары күз алдына килеп баса... Эш белән кимрәк шөгыльләнә башладым, җыр шыңшый-шыңшый алты адым алга, алты адым артка атлап йөрү теләге күңелгә ешрак килә... Үзем хакында сөйләмим. Миңа нәрсә? Көч, энергия озакка җитәчәк әле. «Яшәүгә ихтыяр» шул хәтле көчле, яшәячәкмен дә яшәячәкмен, мөмкин кадәр нәтиҗәлерәк яшәячәкмен».

Озакламый Яков Михайловичны этап белән сөргенгә озаттылар. Турухан краеннан ул безгә хат язуын дәвам иттерде. Көймәгә этләр җигеп, Енисей елгасы буйлап агымга каршы күтәрелгәнлеге турында язды. Ул моны болай эшләгән. Этләргә «алык» дип аталган дирбия кидереп, шуңа бау бәйләгән, ә бауның икенче очын көймәгә бәйләгән. Этләр ярдан чабып барып көймәне тартканнар, ә Яков Михайлович койрыкта утырып идарә иткән, агым уңаена ишкәк ишеп төшкән. Ул елгада көймә белән йөрергә бик яраткан һәм арендага кечкенә көймә ала торган булган. Көймә күлдә йөрер өчен генә яраганлыктан, аңарда Енисейда йөрергә Яков Михайловичның үзеннән бүтән бер кеше дә батырчылык итмәгән. «Ә мин куркулардан, балыклар синең әләгүеңне күптән көтәләр инде, дип ышандырырга тырышучы иптәшләрнең әүлиялык итүләреннән көләм,— дип яза иде Яков Михайлович.— Ләкин мин, артык ябык булганлыктан, балыкларга тәмле азык була алмам, шуңа күрә көймәдә йөрим дә. Бер ялгызың гына өскә ераккарак күтәрелеп, шунда хыялланып утыруы бик тә рәхәт».

Яков Михайловичка посылкалар әзерләү миңа һәм әниемә зур шатлык була иде. Посылкаларны аңа сеңелесе Сара җибәрә иде. Яков Михайлович аны бик ярата һәм һәрвакыт иркәләп «сеңелкәш» дип йөртә иде.

1914 елда сугыш башланды. Сөргендә тормыш шартлары тагын да кыенлаша төшсә дә, Яков Михайлович-

ның хатлары элеккечә үк күтәренке рух белән язылган була иде.

«Булмаска тиешле яманлыклар күп,— дип язды ул миңа.— Ләкин тормышның алга тәгәрәү процессы нәкъ менә яхшылыкның өстенлек алуы ягына таба бара. Бу процессның дәвамлы булуы мөмкин. Булсын! Әгәр инде Сез гармонияле тормышның җиңүе котылгысызлыгына фәнни ышанасыз икән, ул процессның дәвамлылыгы мәсьәләсенең әһәмияте юк. Кешеләрнең тышкы шартлар белән тартышуы һәм тормышта яңа башлангычларның хакимлеге өчен үзара көрәше искиткеч кызыклы. Бу көрәштә катнашу гаять зур хозурлык».

Хәлбуки, илдә хәл һаман кискенләшә барды. Капиталистлар һәм алпавытлар мәнфәгате хакына сугыш миллионнарча солдатларның гомерен алып китте. Ачлык һәм җимереклек башланды. Заводларда эш ташладылар. Россиянең гаять зур революцион вакыйгалар алдында торуы сизелә иде.

Яков Михайлович тормыштан аерылган булуыннан газап чикте, ул үзенең хатларында, газета һәм журналлар алмыйм, алган тәкъдирдә дә алардан илнең эчке тормышы турында ни дә булса белүе кыен, дип зарлана иде. Өстәвенә, гаиләсе белән ул материаль яктан авыр хәлдә яши иде. Ләкин, боларның бөтенесе турында сөйләгәннән соң, ул шунда ук: «Хәсрәтләнмим. Ничек тә булса яшәрбез. Минем рухым да сүрелмәде, энергиям дә кимемәде. Минем өчен дә яхшы вакытларның котылгысыз киләчәген элеккечә үк әйбәт беләм»,— дип өстәп куя иде.

Яков Михайловичның «яхшы вакытларның котылгысыз киләчәгенә» нык ышанычы акланды. 1917 елның февралендә революция булып, баш күтәргән халык патша самодержавиесен бәреп төшерде. Ул көннәрдәге Питерны беркайчан да онытасым юк. Урамнардан эшчеләр, солдатлар һәм студентлар төялгән йөк машиналары узып торды. Листовкалар ташладылар. Әледәнәле чарлаклардан берән-сәрән атып тордылар: анда жандармнар һәм полицейскийлар посып утыра иде. Аларны тотып алып коралсызландырдылар. Халык төркемнәре политик тоткыннарны азат итү өчен төрмәләргә ашыкты.

Революция башланганда Яков Михайлович соңгы сөргенендә — Монастырское авылында иде. Тимер юлга чыгу өчен Енисей бозы өстеннән ат белән мең чакрымга якын араны үтәргә кирәк, ә Енисейда менә-менә боз

кузгалырга тора иде. Лэкин бу хэл Яков Михайловичны туктатып кала алмады. Һәм ул, хәвеф-хәтәрне уйлап тормастан, юлга чыгып, Красноярскига килә, ә аннан Петроградка кайта.

Без аны түземсезлек белән көтә идек. Март ахырында шулай бер кичне звонок шалтырады. Мин, алгы бүлмәдә үземә таныш калын тавышны ишетеп, шунда ташландым һәм Яков Михайловичны күрдем... Ул безнең белән очрашудан бик нык дулкынланган иде, ә безнең хакта инде әйтеп тә торасы юк...

Ул озын куныччлы күн итек һәм кыек якалы алсу күлмәк кигән, бу төс аның йөзенең кара-кучкыллыгын тагын да арттыра төшә иде. Ваннага кереп юынганнан соң, ул кырынды, иске пиджак киде, кесәсеннән сәгать чыгарып, аның кылдан үрелгән бавын алды да сәгатен миңа сузды: «Менә, истәлек өчен ал, Кирочка. Бу — сөргендәгеләр эше»,— диде.

Яков Михайлович Питерда озак тормады. Безгә берничә мәртәбә генә кереп чыкты. Үзе хакында бик аз сөйләде, күбрәк без сөйләгәнне тыңлады. Озакламый ул Уралга китте. Аннан апрельдә кайтып, Широкая урамында безгә урнашты. Әмма без аны аз һәм сирәк күрә идек. Ул баштанаяк эшкә чумды, өйдән иртә чыгып китә, төнлә соң гына кайта иде.

Күп еллар төрмәләрдә һәм сөргендә булу аның яшәүгә омтылышын һәм ташып-кайнап торган энергиясен бетермәгән иде. Бу җәһәттән Яков Михайлович әйләнә-тирәдәгеләргә үрнәк күрсәтә иде. Ул һәр кешегә эш тапты. Мине дә эшкә тартты: Кшесинская сараена алып барды, һәм мин «Солдатская правда» редакциясендә эшли башладым. Солдат хатларын укып, аларга җавап бирә идем.

«Солдатская правда» урнашкан аскы каттан өске катка йөгереп менгән чакларымда мин, еш кына зур зал янында адымнарымны акрынайта төшеп, Яков Михайловичны тыңларга керә идем. Залда гадәттә әле генә фронттан кайткан солдатлар һәм матрослар җыела иде. Яков Михайловичның бик шәп оратор булганлыгы һәркемгә мәгълүм. Аның калын тавышы залның бөтен почмакларына яңгырап ишетелә иде. В. И. Ленин белән бергә, ул халык алдында балконнан чыгыш ясый торган иде.

Кайчагында Кшесинская сарае янына йөк машинасы килеп туктый иде. Без аңа төргәкләргә бәйләнгән «Солдатская правда»ны төяп, үзебез дә менеп утыра

идек тә солдатлар һәм эшчеләр янына китеп бара идек. Халык белән шыгрым тулганниндидер бер заводның ишегалды хәтеремдә калган. Солдат шинеле кигән кешеләр бик күп иде анда. Йөк машинасы кузовына баскан килеш без аларга «Солдатская правда»ны өләшәбез. Шул ук машинадан Яков Михайлович чыгыш ясый.

Диңгез корпусы бинасында урындык-мазары булмаган гаять зур залда уздырылган митинг хәтеремдә сакланган. Шинельләр, матросларның козырексыз фуражкалары, эшчеләрнең кепкалары — бөтенесе күгелҗем тәмәке төтене болытына чумган. Владимир Ильич Ленинны көтәләр. Мин аяк очларымда булдыра алган кадәр өскәрәк үреләм, әмма берни дә күрә алмыйм. Яков Михайлович минем белән янәшә басып тора. Менә ул безнең яныбыздагы иптәш Тобиаска пышылдап кына нәрсәдәр әйтте, алар мине култык асларымнан тотып күтәрделәр дә нәкъ трибуна каршындагы пьедесталга бастырдылар. Шул трибунага Владимир Ильич чыгып басты. Карыйм, аста — халык диңгезе. Биектә, трибунада — Ленин. Ул һәрвакыт хәрәкәттә. Пиджагын ачып җибәрде, баш бармакларын жилет уемнарына тыкты. Үзенең тимердәй логикасы, коеп куйгандай сүзләренең гадилеге белән ул аудиторияне бик тиз яулап алды. Башта шау-гөр килеп торган халык тынып калды, аны йотылып тыңлады...

Кайчакларда мин Кшесинская сараенда төнгә хәтле тоткарлана һәм бер ялгызым гына өйгә кайтырга курка идем. Мине берәр иптәш озатып куя иде. Бер-ике мәртәбә без өйгә Яков Михайлович белән бергә кайттык. Төннәр якты, Петербургның ак төннәре иде. Яков Михайлович, ишекне үз ачкычы белән ачып, әкрен генә бүлмәгә уза, өстәл өстендә аны кичке аш көтә иде. Кем белә, бәлки, бу аның көн буена әле беренче тапкыр ашавы булгандыр, андый чаклар да булгалый иде.

Иртәгесен ул иртүк китеп бара иде.

Минем болай да бик үк шәптән булмаган сәламәтлегем артык күп эшләүдән тагын да какшады һәм, каршы килүемә дә карамастан, мине авылга алып киттеләр. Яков Михайлович безнең квартирда торып калды. Озакламый аның янына балалары белән хатыны Клавдия Тимофеевнаның да килгәнлеген ишеттем.

Петербургтагы вакыйгалар турында безгә, авылга томанлы, борчулы хәбәрләр генә килә иде. Авылда да тыныч түгел. Тимер юлга бер бронепоезд килеп чыгып, берничә мәртәбә күрше авылны утка тотты. Без бик

борчылдык һәм бу хакта Яков Михайловичка яздык. Аңардан ике җавап хаты алдык. «Питерда хәл соң чиккәчә кискен,— дип язды ул.— Нинди дә булса берәр зур заводның мастерское кузгалды исә башкаланың барлык эшчеләре һәм солдатлары күтәреләчәк». Үзе турында кыска гына: «Мин бераз талчыктым... Күп эшлим, азрак алҗый төштем, ял тими. Алай да зарар юк»,— дип язды.

Августта без авылдан кайттык. Яков Михайлович безгә бер-ике мәртәбә бик азга гына кереп чыкты. Бик киеренке вакыт, эше муеннан иде.

Сентябрь узды, көз үтеп китте. Ничектер шулай кышын, Петербургтагы томанлы, күңелсез көннәрнең берсендә, Яков Михайлович Мәскәүгә китәр алдыннан саубуллашырга керде. Өйдә без әни белән икәү генә идек. Яков Михайлович миңа бик талчыккан һәм ябыккан шикелле күренде. Мин беренче мәртәбә аның йөзендә ниндидер үзгәреш күрдем. Аннары аның соңгы рәсемнәренә карагач (барлык фотолары Яков Михайловичның искиткеч мөлаем елмаюдан яктырган йөзен еш кына бозып күрсәтәләр иде), мин бу үзгәрешнең Яков Михайловичның иреннәрендә булуын абайладым. Аның иреннәре ничектер кысыла төшкән, шунлыктан чырае үзгәргән һәм борчулы-кырыс төс алган иде. Өстендәге кожанкасы да аның кыяфәтенә без күрергә гадәтләнмәгән кырыслык биреп тора иде. Бу безнең актыккы очрашуыбыз булды.

Яков Михайловичның вафат булуы турындагы хәбәр барыбызны да тетрәтте. Бу кайгыны әнием аеруча авыр кичерде.

Яков Михайлович үлеп бер ел узганнан соң, без Мәскәүгә күчтек һәм әтием белән Кремльгә Клавдия Тимофеевнаның хәлен белергә бардык. Тыныч һәм сабыр холыклы Клавдия Тимофеевна безне күрүгә елап җибәрде. Без Яков Михайлович вафат булган бүлмәдә берничә минут тын гына басып тордык, әмма ул безнең күңелебездә гомерлеккә исән килеш калды.

Бу гүзәл кеше турында хәтеремдә сакланган истәлекләр менә шулар. Мин ул кешене белүем белән чиксез бәхетлемен. Бу хакта мин аның күкрәгендә шундый кешелекле, олы җанлы йөрәк типкәнлеген күрсәтү өчен сөйләдем.

Е. Д. Стасова

ЯКОВ МИХАЙЛОВИЧ СВЕРДЛОВ

Яков Михайлович белән очрашкан вакытларда иң әүвәл аның эшкә гадәттән тыш сәләтлелеге һәм эшчәнлегенең күпьяклы булуы таң калдыра иде. Партия, җәмәгать, дәүләт эшчәнлегендә ул актив катнашмаган бер генә өлкә дә юк иде. Яков Михайловичның шундый искиткеч эшчәнлеге, ялкынлы һәм ашкынучан булуы тормышта һәм эштә аның белән очрашкан бөтен кешене үзенә җәлеп итә иде.

Яков Михайлович төрмә һәм сөргеннәрдә күп мәртәбәләр булганлыктан, аларның барысын да санап чыгуы бик кыен. Партия эшен вакытлыча туктатып торырга мәҗбүр булган саен, Яков Михайлович ул вакытны үзенең белемен күтәрү өчен файдалана. Төрмәләрдә ул чит телләр, политик экономия, математика өйрәнә. Бөтен укыганына конспектлар төзи, тиешле урыннарын күчереп ала. Аның хәтере бик шәп була, язып алганнарын ул яттан белә.

Төрмәдә Яков Михайлович гел укый, озын көннәрдән тулысынча файдалана, ә йоклавын тәүлеккә күп дигәндә биш-алты сәгать йоклый. Төрмәләрдә һәм иректә ул үзен профессиональ революционер итеп чыныктыра.

Төрмәгә һәм сөргенгә эләгү белән үк Яков Михайлович һәрвакыт партия эшенә тизрәк кайтырга омтыла, шунда ук качу турында уйлый башлый.

Аның төрмәләрдә утыруы һәм сөргеннәрдә булуы турында аерым бер китап язарга мөмкин булыр иде, чөнки ул — алардан күбесенчә качып кайтып, кабат партия эшенә керешкән кешеләрнең берсе.

Ул ялган паспортлар белән яши белгән, әмма бу хәл аны гел яшеренеп яшәргә, бер җирдә генә тормыйча, төрле урыннарда кунып йөрергә мәҗбүр иткән... Кулга алган вакытларда жандармнарга аның кем икәнлеген белүе кыен булган...

Мәгълүм ки, 1912 елда Прага шәһәрендә партиябезнең атаклы Прага конференциясе булып уза. Конференциядән соң беркадәр вакыт үткәч, Яков Михайлович өстәмә рәвештә партия Үзәк Комитеты члены итеп сайлана һәм Россия бюросы составына кертелә. Бу вакытта ул Нарым краендагы Колпашево авылында сөр-

гендә була. Табигый ки, ул анда тик кенә утыра алмый һәм әлеге авылдан беренче мәртәбә кача.

Аның бу качуы уңышсыз чыга. Яков Михайлович, кулга алынып, төрмәгә утыртыла, аннары Костыревая авылына яңадан сөргенгә кайтарыла. Ул анда иптәшләренә сөргендә ничек яшәргә һәм эшләргә икәнлеген үз тәҗрибәсендә күрсәтә: бер генә минутын да бушка уздырмый, төрле әдәбият укуга баштанаяк чума, шул ук вакытта хуҗалыгын да алып бара, аш пешерә, кер юа һәм, 1912 елның көзендә баласы белән Клавдия Тимофеевна Нарым сөргененә килгәч, улын карый.

Шул чагында Яков Михайлович качарга әзерләнә. Качу уңышлы чыга, һәм ул Петербургка кайта.

Бу еллар революцион хәрәкәтнең җанлану һәм күтәрелү еллары иде. Атнага бер генә мәртәбә чыккан большевистик «Звезда» газетасына алмашка көндәлек «Правда» килә. Яков Михайлович газетаның эшендә иң актив рәвештә катнаша.

Петербургка кайткач, ул IV Дәүләт думасында большевиклардан депутат Г. И. Петровский квартирында туктала. Хәзер инде аңа борчылмаска да була, бернинди дә куркыныч янамый иде шикелле: Дума депутаты имин булып исәпләнә иде бит. Ләкин Дәүләт думасындагы большевиклар фракциясендә патша охранкасы провокаторы Малиновский да була. Ул Яков Михайловичны тотып бирә. Яков Михайловичны кулга алып, яңадан сөрәләр, әмма бу юлы Турухан краеның Монастырское авылына озаталар һәм ул анда Февраль революциясенә тикле була.

Менә шул чакта инде Яков Михайлович белән минем арада шәхси мөнәсәбәтләр урнашты.

1913 елда, Тифлистагы судтан соң, мин сөргенгә эләктем. Сөрген урынына — Енисей губернасы Канск өязенең Рыбное авылына килгәч, мин Я. М. Свердлов белән хат алыша башладым.

Моңарчы Яков Михайлович белән бер-беребезне кушаматларыбыз буенча яхшы белә идек, әмма эштә очрашканыбыз юк иде әле. Шәхси элемтәбез хәзер генә, сөргендә генә урнашты. Без үзәктән бөтенләй аерылган идек, ләкин Яков Михайлович безгә аңлашылмый торган ниндидер могҗиза аркасында бөтен дөнья белән җанлы элемтәсен саклап кала алган иде.

Аның белән хат алышудан миңа шул нәрсә ачыкланды: хәтта ерак сөргендә дә, Ленин тоткан линия турында мәгълүматлар булмаса да, Яков Михайлович сөр-

гендәге иптәшләре белән сөйләшүләр һәм бәхәсләр вакытында асылда дөрес юнәлеш алган. Бу исә аның гаять инанган марксист икәнлеген күрсәтә иде.

Сугыш барган чорда Яков Михайлович күп кенә мәкаләләр язды һәм сөргендәгеләргә шактый гына лекцияләр укыды. Билгеле, бу эштә аңа Ленинның безнең кулга төшкән мәкаләләре ярдәм итә иде.

Яков Михайлович иптәшләренең рухын күтәрү һәм юлыбызны яктырта торган нурны сүндермәү өчен бөтен көчен куя иде. Ул моны үзенә якын районда гына эшләп калмый, бәлки киң Себер сөргененең меңнәрчә чакрымнарга сузылган территориясе буйлап таралган барлык иптәшләр белән элемтә тотарга тырыша иде. Хатлар алышу, цензурага һәм һәртөрле бүтән тоткарлыкларга да карамастан, үтеп керә торган яңалыкларны һәм хәбәрләрне сөргендәгеләргә җиткереп тору Яков Михайловичның бик әһәмиятле вазифасы иде.

Нинди дә булса берәр кызыклы материал, мәсәлән, «Социал-демократ» газетасының берәр санын алса, Яков Михайлович аны миңа озата яки, әйтик, әһәмиятле мәкаләләрен күчереп җибәрә иде. Ә мин, үз нәүбәтемдә, нинди дә булса материал яисә кызыклы берәр нәрсәнең күчермәсен алсам, аны Яков Михайлович һәм башка иптәшләр өчен күчереп яза идем.

Бөтен шул материалны без заказной хат итеп җибәрә идек, ә тапшырылмаган һәр заказной хат өчен почта ун сум акча түләргә тиеш булганлыктан, хәтта полиция ачып укып кабат ябыштырылган хатларны да адресатларына илтеп тапшыралар иде.

Яков Михайлович белән алышкан хатлар бик җанлы язылган була иде. Ләкин без ул хатларны саклый алмадык, чөнки теләсә кайсы вакытта тентү белән килергә мөмкиннәр иде. Мин аның бер хатын хәтерлим. Ул анда Герцен белән Огаревның бер-берләренә язган хатларын укуы, ул хатларда шул еллардагы хәлнең бик ачык сурәтләнүе турында язган иде. Безнең хатларның киләчәк буыннарга барып җитмичә, юк ителүе Яков Михайловичка бик тә кызганыч тоела иде.

Гаять зур партия эше һәм әдәби эш белән беррәттән, Яков Михайлович күп укуын дәвам иттерде, хуҗалык белән шөгыльләнде һәм хәтта, җирле халык белән турыдан-туры аралашу өчен, остяк телен өйрәнергә дә ара тапты.

1916 елның сентябрендә «картайган эти-эни белән

көрәшү өчен» мин Петербургка кайта алдым. Февраль революциясе вакытында мин шунда идем.

Февраль революциясеннән соң ук Яков Михайлович, Филипп Голощекин белән бергә, сөргеннән китеп, Петербургка кайтты. Алар вокзалдан туп-туры минем квартирга килделәр. Яков Михайлович, көлеп: «Сез Петербургка революция ясау һәм безне Себердән тартып чыгару өчен кайттыгыз бит»,— диде.

Яков Михайлович Питерда тоткарланмады, тиздән Уралга китеп барды. Ул бөтен җаны-тәне белән Уралга бәйләнгән, анда работниклар кирәклеген бик яхшы аңлый, үзенең тәҗрибәсен һәм белемнәрен Уралдагы партия оешмаларын аякка бастыруга бирергә тели иде. Яков Михайлович, тәҗрибәле революционер буларак, Уралдагы барлык большевистик көчләрне бик тиз берләштерде һәм, инде Апрель конференциясенә килгәч, ирешелгән уңышлар турында хәбәр итә алды.

Апрель конференциясендә Яков Михайлович үзенең бик шәп оештыручы икәнлеген күрсәтте. Конференция делегатлары землячестволар буенча берләштеләр. Шул чакта Яков Михайлович, бер землячестводан икенчесенә армый-талмый йөреп, аларда конференциядә тикшерелгән барлык мәсьәләләр буенча В. И. Ленин линиясен уздырды. Владимир Ильич конференциянең барлык утырышларында чыгышлар ясады. Ул үзенең бетмәс-төкәнмәс активлыгы белән таң калдыра иде. Апрель конференциясен хәтеремә төшергәндә Ленин һәм аның белән янәшә Свердлов образлары аермачык булып күз алдыма килеп баса. Владимир Ильич шикеле үк, Яков Михайлович та гадәттән тыш актив булды һәм ленинчыл линияне аеруча нык торып үткәрде.

Свердлов Уралдан делегат булып килсә дә, беренче көннән үк барлык мәсьәләләр буенча конференциянең җаны булды. Нинди дә булса бәхәсле мәсьәлә буенча иптәшләрне туплау таләп ителгән чакларда ул алар белән киңәшмәләр үткәрде. Комиссияләрне ул әзерләде һәм төзеде. Конференциядә тикшерү өчен партия Үзәк Комитеты членнары исемлеген дә ул ук әзерләде.

Көн тәртибендә нинди генә зур эш торса да, Яков Михайлович аны үткәрүдә армый-талмый йөрде. Аның һәр җирдә булырга һәм күп санлы очрашулар, киңәшмәләр уздырырга өлгерүенә гаҗәпләнергә генә кала иде.

Апрель конференциясеннән соң Яков Михайлович, Үзәк Комитет члены буларак, Петроградта калды һәм бөтен оештыру эшләре аның җилкәсенә төште, ә Үзәк

Комитет секретарьлары Надежда Константиновна Крупская һәм мин Яков Михайлович белән тыгыз элемтәдә эшләдек.

Яков Михайловичның бу чордагы эше турында сөйләү асылда партия тарихын сөйләп чыгу булыр иде.

Партиянең VI съезды булды. Мин съездда катнашмадым. Иптәшләр, съезд ярым яшерен төстә уздырылганлыктан һәм делегетларның кулга алыну куркынычы булганлыктан, партия традицияләрен саклау өчен кем дә булса калырга тиеш, дип исәпләделәр. Съезддан соң Яков Михайлович минем янга килеп, сез Үзәк Комитет членлыгына кандидат итеп сайландыгыз, диде. Үзәк Комитет членнарының исемлеген Яков Михайлович бары тик үзенә генә аңлашыла торган шифр белән куен дәфтәренә язган иде.

1917 елгы Октябрь революциясе алдыннан булган кайбер вакыйгаларга тагын һәм тагын бер мәртәбә борылып кайтасы килә.

Хәтергә төшкән беренче нәрсә — партия Үзәк Комитетының 10 октябрьда Г. К. Флаксерман-Суханова квартирында Яков Михайлович председательлегендә узган утырышы. 16 октябрьда Лесновский подрайон думасы бинасында үткәрелгән утырышта да ул председательлек итте. Әлеге думаның председателе М. И. Калинин, секретаре иптәш Весник иде, ә мин шул думаның члены идем.

Шушы ике утырыштан соң Яков Михайлович, үзенең бөтен көчен һәм сәләтен эшкә җигеп, восстаниене әзерләү эшенә кереште. Хәрби-революцион комитет члены буларак, ул төптән уйламаган һәм я үзе, иясә комитетның башка членнары аша тормышка ашырмаган бер генә чара да юк иде.

28 октябрьда (10 ноябрьда) Яков Михайлович Үзәк Комитет Секретариатын Смольныйга күчерү-күчермәү мәсьәләсен хәл итү өчен мине Фурштадская урамындагы 19 йортта, «Сергеевское братство» бинасында урнашкан Үзәк Комитет Секретариатыннан Смольныйга чакырып китерде. Смольныйга килгәч, мин Яков Михайловичны таба алмыйча бик озак йөрдем. Анда бөтенесе казандагы шикелле кайнап тора, шул кадәр ишле халык исә монда күп төрле мәсьәләләрне хәл итү өчен килә иде. Миңа да әлеге ташкынга кушылып китәргә туры килде.

Ничектер шул вакыттагы Совет аппараты работникларыннан берсе, чит телләрне белгәнлектән, миннән бер

чит ил кешесенә ярдәм итүемне үтенде. Әлеге кеше Швецияме, Норвегияме илчесе булып чыкты. Советка ул илчелек бинасына ягу өчен утынга ордер алырга дип килгән икән. Ә аннары һәртөрле башка эшләр тезелеп китте: ниндидер бер хатынның баласы туу фактын теркәргә кирәк булды һәм шундый бүтән бик күп эшләр чыгып торды...

Яков Михайлович белән без бары тик кичкырын гына очраштык һәм Секретариатны хәзергә Фурштадская урамында калдырып торырга булдык, чөнки хәл рәтләнеп җитмәгән иде әле: юнкерлар баш күтәрделәр, Керенский һәм Колчак гаскәрләре Питерга таба килә иде. Яков Михайлович, Секретариатка элекке урында калу хәвефсезрәк булыр диде. Шунда ук, Секретариат Россиядәге хәл турында көн саен бюллетень чыгарачак, дигән карарга килдек, чөнки почта безгә бойкот игълан итте һәм безнең большевистик газеталарны урыннарга җиткерүдән баш тартты. Ул бюллетеньнәр, миндә җыелган материаллар нигезендә, Яков Михайловичта һәм Секретариатта төзеләләр иде. Бөтенесе махсус кара белән көн саен кичен языла да гектографта ишәйтелә иде. Шундый бюллетеньнәр сигез мәртәбә чыгарылды.

Яков Михайловичның Учредительное собраниегә сайлаулар буенча алып барган эшен искә төшерәм. Партия күрсәткән кандидатларның исемлеген төзергә кирәк иде. Без, большевиклар, асылда Учредительное собраниегә каршы идек. Ләкин аны җыярга һәм үз линиябезне үткәрү, үз резолюциябезне кертү һәм башка шундый эшләр өчен безгә анда үз фракциябезне булдырырга кирәк иде. Без бик зур агитация алып бардык. Халыкны тавыш бирүгә ничек тартуыбыз, үзебезнең большевик кандидатларны яклап митинглар үткәрүебез, большевикларның кемнәр икәнлеген халыкка аңлатуыбыз хәтеремдә калган.

Учредительное собраниегә сайлауларда без күпчелек тавыш ала алмадык, шуңа күрә Учредительное собраниене аның иң өлкән члены булган ниндидер бер эсер ачарга керешге. Ләкин шул вакыт Яков Михайлович трибунага күтәрелде һәм аны тыныч кына читкәрәк этеп җибәрде дә көр тавыш белән:

— Эшче һәм крестьян депутатлары Советы башкарма комитеты Учредительное собрание утырышын ачуны миңа тапшырды, — диде. Аннары ул Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты исеменнән декларация

кабул итәргә тәкъдим кертте. Декларацияне укып бетергәннән соң ул болай диде:

— Бу декларациядә күрсәтелгән яңа җәмгыять нигезләре какшамас булып калыр һәм, Россиядә урнашканнан соң, әкренләп бөтен дөньяны колачлар, дип ышанырга рөхсәт итегез.

Мәгълүм булганча, Учредительное собрание утырышы озакка сузылды һәм аны, сакчылар арыды, дигән сылтау белән матрос Железняков япты.

Сугыш һәм солых турындагы мәсьәлә буенча килеп туган фикер каршылыклары уңае белән 1918 ел башында партия авыр сәгатьләр һәм көннәр кичерде. Брест солыхы турындагы мәсьәлә тикшерелгән көннәрдә партия Үзәк Комитетының утырышлары көненә берничәшәр мәртәбә була иде. Яков Михайлович солых төзү ягында нык торды һәм В. И. Ленин линиясе өчен кискен көрәш алып барды.

Яков Михайловичның хәтере гадәттән тыш яхшы булып, аңа һичбер нинди куен дәфтәрләре кирәкми иде. Ул партия кадрлары составын бик әйбәт белә иде. Аңың бу сыйфаты, ул 1917 елның 21 ноябрендә Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе булып сайлангач һәм, димәк, урыннарда Советларны оештыру буенча бөтен эш аның кулына тупланган, ифрат зур роль уйнады.

Бөтенроссия Гадәттән тыш комиссиясен (ВЧК) төзү, аның председателе итеп Ф. Э. Дзержинскийны билгеләү дә шулай ук Яков Михайлович тарафыннан эшләнде.

Азык-төлек җитмәү аркасында ил авыр көннәр кичерә, барысы да, бигрәк тә төньяк, Петроград ачыга иде.

Провинциядә азык-төлек мәсьәләсендә хәл әйбәтрәк булып, аннан килүче иптәшләр Ленин белән Свердловка нәрсә дә булса алып килергә тырышалар иде. Әмма алар алып килгән әйберләрне Владимир Ильич һәм Яков Михайлович балалар йортларына яисә иптәшләренә бирәләр иде. Алар бигрәк тә сәламәтлекләре начар булган Дзержинский һәм Аванесов турында нык кайгырттылар.

Яков Михайловичның 1918 елның маенда Петроградка минем исемгә чын йөрәктән язган язуын хәтеремә төшерәм. Мин әле яңарак кына әтиемне җирләгән идем, шул уңайдан Яков Михайлович миңа, партия сезгә ярдәм итәр һәм ялгыз калдырмас, дип язды.

1918 елның җәендә Яков Михайловичның чакыруы буенча Мәскәүгә килүемне хәтеремә төшерәм. Ул минә агитация һәм пропаганда максаты белән Германиягә барачак немец хәрби-әсир коммунистлардан торган кечерәк кенә бер группага җитәкчелек итү өчен чакырган иде.

Мәгълүм булганча, илебез әле җитәкче кадрларга мохтаҗ иде. «Бу кыенлыктан ничек чыгарга?» дигән сорау алга килеп басты. Яңа кадрлар тәрбияләп үстерергә, партиянең карт кадрларына алмаш әзерләргә кирәк иде.

Шул бурычны үтәү йөзеннән, Яков Михайлович күрсәтмәләре нигезендә, Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының агитаторлар мәктәбе оештырылды. Анда яшьләр лекцияләр тыңладылар һәм, провинциягә китеп, партия һәм совет эше алып барырга әзерләнделәр. Соңрак бу мәктәп Коммунистик университетка әйләнде һәм күп еллар Я. М. Свердлов исемен йөртте.

Яков Михайлович нибары утыз дүрт ел, шуның ике елдан азрагын Октябрьдан соң яшәде, ә революциягә кадәр яшәгән утыз ике елның унике елын төрмә һәм сөргеннәрдә үткәрде. Әмма, инде әйтеп үткәнемчә, ул елларны Яков Михайлович үзлегеннән белем алу, туры мәгънәсендә уку өчен файдаланды һәм хәтта шундый авыр шартларда да революция өчен кулыннан килгәннең бөтенесен эшләде, партия матбугаты өчен мәкаләләр язды, үзе белән бергә сөргендә һәм төрмәдә утыручы иптәшләрен укытты, өйрәтте.

1919 елның март башларында мин иптәш Аванесовтан телеграмма алдым. Анда, Яков Михайловичның авыруы сузыла һәм партиянең VII съездын әзерләү өчен ул сезне Мәскәүгә чакыра, дип хәбәр ителгән иде.

Мин килгәндә, Яков Михайловичның хәле бик тә начарланган иде. Свердловның хәлен белергә килеп китүен үтенеп, Владимир Ильич Ленинга мөрәҗәгать иттем. Владимир Ильич белән күрешү Яков Михайловичның рухын күтәрер һәм авыруын җиңеп чыгарга ярдәм итәр дип уйладым.

Владимир Ильичның Свердлов яныннан киткәндәге кыяфәтен беркайчан да онытасым юк. Ул кепкасын күзенә хәтле төшереп батырып кигән иде һәм беркемгә дә күтәрелеп карамады. Ильич Яков Михайловичның шушы ятуыннан тора алмаячагын аңлаган иде булса кирәк.

Б. И. Иванов

КАРА КӨННӘР ҺӘМ АК ТӨННӘР ТӨБӘГЕНДӘ

Бу юлларны язучыны большевик-ленинчылар партиясе члены булган өчен алты мәртәбә кулга алганнан һәм әллә ничә тапкыр төрмәгә утыртканнан соң 1915 елда Турухан краена сөрделәр. Әлеге край иң авыр сөрген урыннарының берсе санала иде. Народоволецлар заманында ук инде аны «баш бетә торган урын» дип йөрткәннәр. Ул крайны тагын «кара көннәр һәм ак төннәр төбәге» дип атыйлар иде.

Сәяхәт берничә айга сузылды. Кулга алынган кешеләрне башта, тимер юл белән бер озату төрмәсеннән икенчесенә күчерә барып, Красноярск төрмәсенә илтеп җиткерделәр.

Төрмә тәрәзәләре артында томанны хәтерләткән караңгылык хөкем сөрә иде. Әмма ул томан түгел, ә тайгада котырынган урман янгыннарыннан күтәрелгән төтен иде. Ул янгыннарны сүндерсә, бары тик яңгырлар гына сүндерә ала иде.

Төтен комачаулаганлыктан, пароходлар йөрми иде. Этап белән җибәрергә билгеләнгән ике йөз кырык тоткын инде ике атна Енисей һәм Турухан крайларына озатуны көтеп ята иде. Ниһаять, яңгырлар башланып, янгыннарны сүндерде, һәм тоткыннарны йөзмә төрмәгә әверелдерелгән баржага төяделәр. Әлеге баржаны кечерәк кенә буксир пароходы тартып барды.

Пароход баржаны көндезләрен генә сөйри, төннәрен исә туктап тора, чөнки Енисейның фарватеры аз өйрәнелгән, көчле агымда пароходның кыяташка бәрелеп җимерелүе яки сайга утыруы ихтимал. Төнлә баржадан якорь ташлыйлар. Арестантлар салкын җил тавышы астында йоклый. Төрмәдә ятып газапланган кешеләр кайда туры килсә шунда — кайсылары сәкедә, кайберләре пычрак, тузанлы идәндә ауный.

Юлда, баруыбызның бишенче көнендә Ангара Енисейга коя торган урында этап белән китерелгән кешеләрнең шушы җиргә билгеләнгәннәрен ярга чыгардылар. Башкаларын йөзмә төрмәдә Енисейскига хәтле алып бардылар һәм шундагы төрмәгә илтеп яптылар.

Озатылучылар берничә көннән соң тагын да арырак киттеләр. Юлда очраган авылларда туктый-туктый, алар башта җәяүләп бардылар, ә аннары зур көймәләрдә Енисей буйлап түбәнгә юл тоттылар. Аларны сөрген срогын узарга тиешле урыннарга — су буендагы авылларга төшереп калдыра бардылар. Ниһаять, бөтен этап партиясеннән Турухан краена озатылучы бер генә кеше — шушы юлларны язучы гына калды.

Енисей буйлап көймәдә йөзләрчә чакрым йөзәргә кирәк иде. Көндезләрен бара идек тә, төнгә Себердә «станок» дип йөртелә торган яр буе авылларында туктала идек. Бер станоктан икенчесенә хәтле утыз, илле, хәтта йөз чакрым ара узарга кирәк була иде. Станоклар агачтан салынган кечкенә-кечкенә биш-ун өйдән тора иде.

Яр буйларыннан ук очсыз-кырыйсыз тайга башланып китә. Шул чиксез зур аулак киңлекләрдә сирәк-мирәк кенә балыкчы-сунарчылар поселоклары урнашкан, ә алардан читтә бер генә кеше заты да күренми иде.

Безнең көймә агым буйлап дүртенче атна бара иде инде. Нәүбәттәге һәр станокта ишкәкчеләр алышына торды. Безне озата барганнары кайтып китә, икенчеләре көймәгә утыра иде.

Енисейскидан алып Курейкага кадәр бөтенесе утызлап станок санала иде. Аларда җитмеш политик сөргенче, шул җөмләдән утыз алты большевик яши иде.

Көймәбез ярга килеп тукталуга, иптәшләр өйләреннән йөгерешеп чыгалар да бер-бер артлы сораулар яудыра башлыйлар. Алар түземсезлек белән Россиядәге яңалыкларны белергә телиләр, ә мине моннан качу мөмкинлеге кызыксындыра иде.

Минем сорауларга җаваплар куандырырлык булмады. Элек тә качу бик сирәк очракларда гына барып чыккан. Енисей яры буйлап Енисейскидан алып Карск диңгезенә хәтле телеграф линиясе сузганнан бирле качарга бөтенләй мөмкин булмый башлаган.

Кызу ага торган елгада көймәдә агымга каршы бару өчен көч җитәрлек түгел иде. Бары тик яр буйлап җәяү барырга гына мөмкин, әмма монда качарга җыенган кешене Енисей казаклары сагалап тора иде. Яр буе тайгасы аша киек җәнлекләр сукмагы белән качарга тәвәккәллек итәргә мөмкин булса булыр, ә инде мең чарымнан артык арага юлсыз сәяхәт кылырга берәүнең дә көче җитмәс иде.

Осиново станогын узгач, Турухан крае башлана. Борылып-борылып аккан Енисейның киңлеге монда биш-алты чакрымга җитә. Сөзәк ярда ак һәм кара чыршы, ә биек урыннарда эрбет чикләвеге агачлары, нарат һәм карагайлар үсә иде.

Мине озатучы стражникның тизрәк барып җитәргә ашыгуы әллә каян күренеп тора. Сентябрь ае да керде, көннәр кыскарды, көзге салкыннар үзләрен һаман ныграк сиздерә башлады.

Бер станоктан икенчесенә гадәттә берәр тәүлек, ә кайчакта икешәр тәүлек барыла иде. Андый чакта Енисей елгасы буенда, ялкынланып янган учак янында кунарга туры килә иде.

Көймә көндез яки кичкә эңгер-меңгердә генә бара, сайга утыру һәм чоңгылга эләгү куркынычы булганлыктан, төнлә бару хәвефле иде.

Мироедихадан мин сөрген срогымны узарга тиешле Монастырское авылына кадәр, шунда яшәүче кешеләрнең исәпләвенә караганда, йөз илле чакрым иде. Юл өстендә кеше яши торган бүтән торак урыннар юк иде. Шуңа күрә, тайгада кунмас өчен, юлга кичен чыгарга һәм, көймәдә төне буе барып, икенче көнне кичкә Монастырскоега барып җитәргә уйладык.

Безнең көймә текә ярга якынрак урыннан агым уңаена йөзде. Менә шунда, яр буендагы урман тынлыгы һәм Енисейның иксез-чиксез киңлекләре арасында, гомеремдә беренче мәртәбә таң калдыргыч күренешкә тап булдым. Төнге күк йөзендә, баш очында ук асылынып торган кебек, бик якында гына өч ай йөзә. Аларның берсе яктырак, калган икесе тонык һәм куе томан белән капланган сыман иде.

Стражник, минем гаҗәпләнүемне күреп, елмайды да:

— Бусы әллә ни түгел әле аның! Сабыр ит, менә кышын күк йөзендә өч кояш күрерсең. Безнең яклар бай, Россия үзәге шикелле түгел. Монда өчәр кояш та, өчәр ай да була, — дип куйды.

Ул шаркылдап көлеп җибәрде. Аның көлү тавышына көймә төбендә яткан этләр уяндылар һәм чинап-ырлап алдылар.

Икенче көнне, кояш батар алдыннан, безнең көймә Монастырское авылы сибелеп яткан текә ярга килеп туктады. Көймә комга кереп утырды. Шул минутта безяр кырыенда эт иярткән бер кешене күрдек. Ул, кызу-

кызу атлап, аска таба төшеп килә иде. Яков Михайлович Свердлов иде бу.

Ул, ачык йөз белән елмаеп һәм пенсне пыялаларын ялтырата-ялтырата килеп, кулымны кысты да шатлыклы көр тавыш белән болай диде:

— Монда без этап килә икән дип ишеткән идек инде, бирегә берәр кешене китереп төшермәсләрме икән, дип тә уйлаган идек. Менә безнең аулак ярга сез килеп туктадыгыз.

Беравык дәшми торганнан соң ул, стражник һәм мине китергән кеше көймәне яр кырыена чыгарган форсаттан файдаланып, ишетелер-ишетелмәс кенә сорап куйды: «Белергә мөмкинме, сез кайсы лагерьга керәсез — «меклар»гамы, «беклар»гамы [1], әллә бүтән берәр лагерьгамы?»

— Большевикларга керәм, — дип җавап кайтардым мин һәм аның кулымны каты итеп кысканын тойдым.

— Начар түгел. Димәк, безнең сафка тагын берәү өстәлде, — диде Яков Михайлович, күңелле генә итеп.

Яков Михайлович гаиләсе белән тәрәзәләре Енисейга караган бер кечкенә өйдә яши иде. Йорт җиһазы агач эскәмияләрдән, аш өстәленнән, газета белән каплап китаплар куйган бәләкәй өстәлдән гыйбарәт иде. Китаплар арасында немецча Карл Маркс «Капитал»ының беренче томы һәм «Русское богатство» журналының бите ачып куелган бер саны, тәрәзә төбендә шактый зур газеталар өеме ята иде.

Яков Михайлович шунда ук миңа бик күп сораулар яудырды. Аларның бөтенесе дә бер нәрсә — Россиядә партия эшенең ничек баруы, халыкның сугышка нинди мөнәсәбәттә булуы турында иде.

Партия оешмалары белән турыдан-туры эшләүдән күптән аерылган булуына да карамастан, аларның нәрсә эшләүләрен, ничек яшәүләрен, төп эшчәнлекләренең нидән гыйбарәт булырга тиешлеген Яков Михайловичның яхшы белгәнлеге әллә каян күренеп тора иде. Мин аңа Леснер, Айваз, Эриксон һәм башка заводларда эшчеләрнең эш ташлаулары, аларның полиция белән бәрелешләре, яшерен большевистик әдәбият тарату һәм гади эшчеләр арасында большевикларга теләктәшлекнең һаман үсә баруы турында сөйләдем.

Ул мине йотлыгып тыңлады. Әледән-әле папиросын-

---

[1] «Беклар» — большевиклар, «меклар» — меньшевиклар.

нан төтен чыгарып, бүлмә буйлап арлы-бирле йөреп торды. Аннары әйтеп куйды:

— Мин сине тыңлап торган чакта үземне бик тә таныш булган көрәш дөньясында яшәгән һәм Выборг ягы урамнарыннан атлап барган шикелле хис иттем. Ләкин юк шул, бүген дә тәрәзәмнән, кичәге кебек үк, һаман шул эрбет чикләвеге агачы, шул ук караңгы тайга күренә.

Ул бераз дәшми торды да, кинәт кулын селтәп:

— Килер бер вакыт! Кайчан да булса яхшырак заманнар килер! — дип куйды.

Яков Михайлович булышлыгы белән мин үземә торак таптым. Ул миңа урнашырга ярдәм итте, тимер мич юнәтте, идәнгә җәю өчен өч болан тиресе бирде.

— Менә ике-өч көн безнең тормышны күзәтерсең, кешеләр белән танышырсың, аннары кышка утын әзерләү өчен урманга барырбыз, — диде ул саубуллашканда.

Аның минем белән шунда ук физик эш турында сөйләшүе очраклы түгел иде. Яков Михайлович, Ерак Төньяктагы сөрген, поляр төннәр шартларында эч пошуны, сагышны бетерүгә тик киеренке эш кенә ярдәм итә, дип санавы белән бик хаклы иде.

Ул үзе биш-алты сәгатьтән артык йокламый, калган вакытында гел эш белән мәшгуль була иде.

Сәгать алтыда ул инде аяк өстендә була торган иде. Хатыны Клавдия Тимофеевна шундагы метеорология пунктын җитәкли, әмма барлык күзәтү һәм язу-сызу эшләрен Яков Михайлович алып бара иде.

Иртүк торып ул чаңгыда Енисейга чаба, кар тирәнлеген, су температурасын, җил юнәлешен үлчи һәм шуларның һәммәсен язып куя иде. Иптәшләрдән кемне дә булса йокыдан һәм сагыштан арындыру өчен ул, еш кына аны кереп алып чыгып, үзенә ияртә иде.

Хәтеремдә, ничектер шулай нәкъ поляр төннәр вакытында ул минем өйгә кереп йөдәтә башлады.

— Шулай озак йокларга ярыймы соң? Болай син зәңгелә авыруы алачаксың бит. Тор әйдә, тор! Киен тизрәк! — ди торган иде ул.

Я чаңгыда, яисә этләр җигеп, ул шактый ерак җирләргә барып кайта, шунда яшәүче остяклар янына тукталa, остяклар чумына керә, анда аны учак янына утырталар һәм балык мае катыштырган такта чәй белән сыйлыйлар иде.

Мондый чәй гадәтләнмәгән кеше өчен бик тәмсез булып, мин үзем, мәсәлән, аны эчә алмый идем. Ә Яков Михайлович, хуҗаларның хәтерен калдырмас өчен, тәмсезлеген һич тә сиздермичә, чәйне эчә бирә иде. Үзе әкрен генә чәй чөмерә, бер үк вакытта балык тоту, сунарчылык хакында, шулай ук остяклар һәм тунгуслар яши торган ерак төбәкләрдәге хәлләр хакында хуҗалар белән гәпләшә иде. Шул мәгълүматлар нигезендә ул мәкаләләр яза, ул мәкаләләр Томскида чыга торган «Сибирская жизнь» газетасында сирәк-мирәк басылалар иде.

Нык һәм төгәл көн тәртибе белән яши иде ул.

Иртән, Енисейдан кайткач, мичкә яга һәм бөтен гаиләсенә иртәнге аш әзерли иде. Сөргенгә аның янына ике баласы белән хатыны килгәч, ул сыер сатып алды һәм аны үзе сава, кышкылыкка печәнне дә үзе әзерли иде.

Аннары иртәдән үк китап алып укырга утыра яисә немецчадан тәрҗемә итә, яки, кулына карандаш тотып, Марксның «Капитал»ын укый иде. Мин аның, көненә ике-өч кенә бит укып, берничә ай буена бер үк китапны өйрәнүгә түземлеге җитүгә гаҗәпләнә идем. Бервакыт бу хакта Яков Михайловичның үзенә дә әйттем.

Ул елмаеп куйды да болай диде:

— Маркс хезмәтенең ике-өч битендә фикерләр башка берәүнең бөтен китабындагыга караганда да күбрәк. Ул фикерләрне аңлау өчен аның һәр юлын, һәр сүзен төптән уйларга кирәк.

Яков Михайлович, китап белән утырырга билгеләнгән вакыты узгач, кабат өй эшләрен башкарырга керешә иде. Ул бөтенесен эшли белә: аш та, икмәк тә, коймак һәм «шаңгә» дип аталган Себер булкалары да пешерә, балык та тота иде. Шулай бервакыт ул бер пот чамасы авырлыктагы мәрсин балыгы тотты.

Бу эшләрнең һәммәсен ул бик оста һәм тиз башкара, ә аннары бүтән эшкә күчә иде. Ул бер иптәшне политик экономиягә өйрәтте, ә тегесе, үз нәүбәтендә, аңа югары математика укытты. Яков Михайлович сөргендәге башка иптәшләр белән бик еш хат алышып торды, доклад һәм лекцияләр укыды.

Тормыш җиңелдән түгел иде. Бөтенесенә дә өлгерү өчен Яков Михайловичка йокысын кысарга туры килде. Каңгырмау, килешмәүчән көрәшче-революционер рухын саклап калу өчен ул азрак йокларга да, туйганчы аша-

маска да, башка төрле теләсә нинди мәхрүмлекләргә барырга да әзер иде.

1916 елның декабрендә мине һәм тагын берничә иптәшне армиягә алдылар. Безне озатырга сөргендәге барлык иптәшләр һәм Монастырское авылы кешеләре чыкты. Алар Енисейның текә ярына җыелдылар. Җил туздыткан кар бураны арасыннан аста, боз өстендә безне призыв пунктына илтергә тиешле чаналар күренеп тора иде. Саубуллашу минутлары килеп җитте. Соңгы кул кысышулар, иптәшләрчә кочышулар башланды. Шул чакны сызгырып торган җил эченнән Свердлов тавышы ишетелде:

— Хушыгыз, дуслар! Кулларыгызда коралларны нык тотыгыз һәм аларның кемгә төбәлергә тиешлеген белегез! Безнең кабат очрашу көнебез ерак түгел! — диде ул.

Безне озатучы стражник, үрсәләнеп әрле-бирле йөренде дә:

— Җитте, бетерегез! Призывниклар, чаналарга утырыгыз! — дип кычкырды.

Без аска төшә башладык. Шунда Яков Михайловичның тавышы кабат яңгырады. Ул «Варшавянка»ны сузып җибәрде, җырны сөргендәге барлык иптәшләр күтәреп алды:

Шомлы җилләр исәләр өстебездә,
Үч тойгысы йөрәкне җилкетә...

Без кара көчләрнең халыкны инде озак изәсе калмаганлыгын белә идек. Тормыш безнең хаклы икәнлегебезне раслады. Без Монастырскоедан китеп өч ай үткәннән соң Февраль революциясе булды.

Яков Михайлович апрель ахырын, ягъни Енисейда навигация ачылганын көтеп торырга теләми. Ул чана юлы белән боз өстеннән мең чакрымлык сәяхәткә чыгып китә. Яков Михайлович Красноярскига якынлашканда, көннәр җылыта, боз өстенә су чыга, бозда ярыклар һәм күлдәвекләр хасил була. Ул берничә мәртәбә чак кына су астына китмичә кала.

21 мартта Яков Михайлович Красноярскига килеп җитә. Шундый гаять авыр сәяхәттән соң да ул, туп-туры Красноярск большевикларының җыелышына килеп, ялкынлы речь сөйли. Бу речендә ул куркакларны, икеләнүчеләрне аяусыз камчылый һәм кискен революцион хәрәкәтләргә чакыра.

Ул вакытта мин 14 нче Себер укчы полкының рядовой солдаты идем. Солдатлар мине эшче һәм солдат депутатларының Красноярск Советына депутат итеп сайладылар. Красноярскидан революция үзәге Петроградка китүче Яков Михайловичны озатырга зур группа большевик солдатлар җыелды, алар арасында мин дә бар идем.

1917 елның маенда полк командованиесе миңа отпуск бирде, һәм мин Петроградка киттем. Анда Яков Михайлович белән яңадан очраштым. Без аның белән сөйләшкәннән соң болай килештек: миңа, полкка кайтмыйча, Петроградта калырга, чөнки анда партия работниклары кирәк иде.

Профессиям буенча мин икмәк пешерүче һәм шул тармак эшчеләре хәрәкәтендә күп еллар катнаштым. Икмәк пешерүчеләр арасында меньшевиклар бернинди йогынты белән файдаланмадылар, ә шулай да эшчеләрнең авыл белән бәйләнгән бер өлеше эсерларның ялганына ышанды. Миңа эсерларга каршы идея көрәшенә җитәкчелек итәргә туры килде.

Яков Михайлович булышлыгы белән без үзебезнең журналны — икмәк пешерүчеләр профессиональ союзы журналын чыгарырга керештек. Журналны «Зерно правды» дип атадык. Аны чыгарырга акча җыю өчен Свердлов һәм партияле башка иптәшләр журнал файдасына түләүле берничә доклад һәм лекция укыдылар.

Безнең журнал большевистик «Правда» газетасы басылган типографиядә үк басыла иде. Июль көннәрендә Керенскийның юнкерлар отряды, типографиягә бәреп кереп, «Правда» һәм безнең журнал басыла торган машиналарны ватты, газета һәм журналның басылган саннарын юк итте яки урамга чыгарып ташлады. Соңынтын без берничә дистә журналны җыеп ала алдык, ләкин аларның бер генә ягы басылган иде. Ләкин хәтта «Зерно правды»ның предприятиеләргә барып эләккән аз һәм тулы кыйммәткә ия булмаган саннары да зур файда китерде. Эшчеләр массасы безнең партия идеяләрен һаман күбрәк үзләштерә барды. Петроград икмәк пешерүчеләренең нәүбәттәге җыелышында сайланган идарәдә большевиклар күпчелек иде.

Журналыбызның юкка чыгуын Яков Михайловичка хәбәр иткәч, ул:

— Өметсезлеккә төшәргә кирәкми. «Зерно правды»

беткән икән, икенче бер исемдәге журнал оештырыгыз, — диде.

Яңа идарәбез «Набат» дип аталган яңа журнал чыгару өчен акча бирде. Без журналны Россиянең кырык шәһәренә җибәрә идек һәм ул икмәк пешерү, шулай ук азык-төлек өлкәсендә эшләүче эшчеләрнең иң зур күпчелеген безнең партия ягына яулап алырга ярдәм итте.

1918 елның февралендә, Германия армиясе полклары революцион Петроградка куркыныч тудырган көннәрдә без, бер төркем эшчеләр — икмәк пешерүчеләр, кондитерлар һәм азык-төлек тармагында эшләүчеләр немец илбасарларга каршы көрәшү өчен азык-төлек эшчеләреннән үз полкыбызны оештыру турындагы тәкъдим белән Яков Михайловичка мөрәҗәгать иттек.

— Сезгә үз полкыгызны оештырырга кирәкми, — дип җавап кайтарды Яков Михайлович. — Сезнең азык-төлек эшчеләрен кайсы да булса хәрби частька кушу турында иптәш Подвойский белән сөйләшсәгез яхшырак булыр. Сез шул полк солдатлары арасында партия эше алып барырга һәм полкны сугышка сәләтле итеп әзерләргә тиеш булырсыз.

Николай Ильич Подвойский риза булды, һәм безнең азык-төлек эшчеләрен революцион дисциплина аксый торган пулемет полкына куштылар.

Иң әүвәл без полкның команда составына яңадан сайлаулар үткәрдек. Полк комитеты председателе итеп мине, полк командиры итеп казылыкчы эшче Корниловны, строевой тармак начальнигы итеп күмәчче Волковны, ягъни стажлы актив партия членнарын сайладылар.

Без куркакларны һәм эчкечеләрне тотып яптык, ә полкта әшәкелек эшләп йөрүче берничә бандит атып үтерелде.

Безнең полк Нарва янында немецларга каршы сугышларда катнашты, иң ышанычлы бер төркем большевик солдатларга Дәүләт банкының алтын запасын Петроградтан Мәскәүгә озата бару бурычы йөкләнде.

Алтын Мәскәүгә китерелгәч, мин аны саклап каравылда тора идем. Шунда мине Яков Михайлович Свердлов күреп алды. Күп тә үтмәде, ул мине үз янына чакыртты да:

— Иванов, син икмәк пешерүче, икмәк эшен беләсең, ә хәзер безгә азык промышленностен оештыручылар ки-

рәк. Югары Халык Хуҗалыгы Советында азык промышленносте секторы төзелде. Менә син шунда барып, Карпов һәм Кришман иптәшләр җитәкчелегендә эшләрсең, — диде.

Андый зур хуҗалык эшенә сәләтле түгелмен, чөнки икмәк пешерүче гади эшче генә бит мин, дип каршы килүемнән файда чыкмады. Буйсынырга мәҗбүр булдым.

Әмма аз гына вакыт узу белән мине мөстәкыйль эшкә, он тарту промышленносте Баш идарәсе, кыскартып әйткәндә «Главмука» коллегиясе председателе итеп күчерделәр.

Шунда ук мин «Метрополь»гә Яков Михайлович янына киттем. Аның кабинеты шунда иде. Килеп кердем дә:

— Мин ул эшкә бармыйм. Мин — икмәк пешерүче. Тегермән эшен бөтенләй белмим. Механик пар тегермәннәрендә булганым да юк. Мин аны ничек идарә итә алырмын соң?— дип кырт кистем.

Яков Михайлович мөлаем гына елмаеп куйды да болай диде:

— Син — икмәк пешерүче, ә мин — аптекарь, өстәвенә тәҗрибәм дә аз. Менә мине дә партия хәтта төшемә дә кермәгән эшкә куйды. Хәзер без тегермәннәрне, элекке хуҗаларыннан алып, дәүләт кулына бирәбез... Безгә ашлыкны өзлексез тарттырып торуны тәэмин итәргә кирәк. Тәҗрибәле инженерлар, техниклар, бухгалтерлар сайлап алырсың. Алардан промышленностьны идарә итәргә өйрәнерсең, ә аларның үзләрен яңача, большевикларча эшләргә өйрәтерсең.

Алдында яткан кечерәк кенә куен дәфтәренә бармаклары белән суккалап алды да өстәп куйды:

— Промышленностьның зур тармаклары белән идарә итүне оештыру өчен хәзер без җибәрә торган кешеләр арасыннан синең шикелле үк уннарча һәм йөзләрчә гади эшчеләрнең фамилияләрен санап чыга алыр идем мин сиңа... Властьны кулыбызга алганбыз икән, димәк, илебезнең хуҗалыгы белән безгә идарә итәргә дә кирәк.

Яков Михайлович кабинетыннан мин үземә тапшырылган ифрат зур эш турында уйлый-уйлый чыктым. Күз алдыма узар юлларын мин белми торган бик зур кара урман килеп баскандай булды. Бу урман биш мең зур механик пар тегермәненнән һәм йөз илле мең авыл хуҗалыгы тегермәненнән — су, җил, газогенератор те-

германнәреннән һәм эшкәртелә торган миллионнарча пот ашлыктан тупланган он тарту промышленностеннан гыйбарәт иде.

Эш кыен, авыр иде, ләкин Яков Михайлович миңа гел ярдәм итеп торды. Ул, мине үз янына чакырып китереп, кешеләрне сайлап алырга булышты.

Яков Михайлович кешеләргә, хәтта аз гына таныш булган иптәшләргә дә гаять игътибарлы иде.

Шундый иптәшләрнең берсе — Тимофей Скориков, агитация-масса эше турында сөйләшү өчен, Оренбург фронтына узып барышлый Свердлов янына керә. Яков Михайловичтан үзенә кирәкле күрсәтмәләрне алгач, китәргә җыена. Ләкин шунда Яков Михайлович аны баштанаяк күзеннән кичерә дә:

— Сабыр итегез! Күреп торам, сезнең кием-салымыгыз начар. Минем гимнастерка белән чалбарлык бер кисәк материалым бар. Ул миңа хәзергә кирәкми, шул материалны алыгыз да үзегезгә костюм тектерегез, — ди.

Скориков ничек кенә баш тартса да, Яков Михайлович аны әлеге материалны алырга мәҗбүр итә.

Күренекле большевик-революционер, искиткеч яхшы иптәш һәм әйбәт кеше Яков Михайлович Свердлов турында бөтен әйтергә теләгәннәремнең кечкенә генә бер өлеше менә шуннан гыйбарәт.

Б. З. Шумяцкий

КРАСНОЯРСКИДА ОЧРАШУ

Мин әйтергә теләгәннәремнең бөтенесен бүгенгедәй ачык хәтерлим.

1917 елның 21 мартында, төш вакытында, безгә иптәш Андрей (Я. М. Свердлов) белән иптәш Филипп, ул ук Жорж (Голощекин) килеп керделәр.

Бу — «правдистлар» (Красноярскида без, ягъни большевиклар шулай дип аталып йөртелә идек) группасы утырышы вакытында булды. Утырыш Мәгариф йортының костюмнар бүлмәсендә бара һәм анда пар-

тиябезнең тактик линиясе турындагы мәсьәлә тикшерелә иде.

Иптәш Свердлов бүлмәгә иптәш Белопольский рече вакытында килеп керде. Белопольский, өстәмә докладчы буларак, шушы юлларны язучының властьны Советлар кулына тартып алу турында әле генә ясаган докладын тулыландыра иде.

Шул речь вакытында кинәт көр һәм калын бер тавыш яңгырады:

— Мин сүз сорыйм!

Барысы да әлеге сүзләрне әйткән кеше ягына борылып карады. Без ул кешенең Свердлов икәнен танып алдык. Ул, гадәттәгечә, кызгылт-көрән пиджак һәм күн итек кигән иде.

Җыелыш ирексездән туктады, сораштырулар башланып китте. Иптәш Свердлов белән аның юлдашы Голощекин яңа гына Енисей сөргененнән Красноярскига килеп төшкәннәр иде. Алар бездән, үзәктәгеләрдән, нинди яңалыклар бар дип, зур кызыксыну белән сораштырдылар. Без Петроградта революциянең барышы турындагы бөтенебезне дә дулкынландыра торган вакыйгалар, меньшевикларга каршы аяусыз көрәш, үзебезнең урындагы күңелсезлекләр турында сөйләдек, җирле социал-демократлар оешмасының үткәндә данлы большевистик эшләр башкарган кайбер членнарының хәзер Красноярскида килешүчәнлек линиясе алып баруларыннан, безнең «правдистлар» группасына һәм аның «Бетсен империалистик сугыш!» дигән төп лозунгысына каршы көрәшүләреннән зарландык.

Бу әңгәмә бер сәгать чамасы дәвам итте. Советларның властьны тартып алуы турындагы мәсьәләне тикшерү иптәш Свердлов килү белән тукталган иде. Без аның шул мәсьәләне тикшерүне дәвам иттерүдә катнашуын үтендек.

Иптәш Свердлов гади, җыйнак, коеп куйгандай аермачык сүзләр белән үзенең карашын бәян итә башлады. Россия эшчеләр сыйныфы һәм крестьяннарының Совет власте өчен көрәш перспективалары әле миңа ачык түгел, дөресрәге, бу көрәшнең градусы ачык түгел, ләкин аның кире кагылмаслык зарурлыгы бәхәссез, моны раслау өчен вакыйгаларның барышына, көрәшүче көчләр нисбәтенә күз төшерү дә җитә, диде ул саклык белән генә.

Я. М. Свердлов чыгышыннан соң бу мәсьәлә буенча

сөйләгән барлык иптәшләр — Голощекин, Белопольский, Рогов Красноярск эшчеләренә һәм гарнизонына «Бөтен власть Советларга!» лозунгысын бирергә кирәклеген ачыграк итеп күтәрделәр.

Шушы ук утырышта Красноярск Советының иртәгесе көнгә (22 мартка) билгеләнгән һәм власть турындагы, Вакытлы хөкүмәткә һәм Советларга мөнәсәбәт турындагы мәсьәләне тикшерәчәк пленумында без, «правдистлар», үзебезне ничек тотарга тиешлегебез турындагы мәсьәләне дә карыйсы идек. Пленумда шулай ук Петроградка Советларның Беренче (апрель) Бөтенроссия киңәшмәсенә җибәрү өчен эшче һәм солдат депутатларының Красноярск Советыннан делегатлар сайларга тиеш иде.

Иптәш Свердлов тәкъдиме белән мөстәкыйль кандидатлар мәсьәләсе болай хәл ителде: «правдистлар» группасы без Петроградка җибәрергә тиешле ике депутатның берсен үз исеменнән күрсәтә, ә икенче депутатны без утырыш вакытында көчләр нисбәтенә карап күрсәтергә тиешбез.

Безнең группа иптәш Свердловның тәкъдимен бертавыштан кабул итте һәм группадан кандидат итеп шушы юлларны язучыны сайлады.

Красноярск Советы утырышы 1917 елның 22 мартында Мәгариф йорты залында барды. Без бу утырышта эсерлар һәм меньшевикларның безгә, ягъни «правдистлар»га каршы кискен көрәш әзерләүләрен, бу көрәшкә аларның шәһәрдәге бөтен көчне — офицерларны һәм интеллигенцияне туплаячакларын яхшы белә идек.

Килешүче көчләрне туплауга без, «правдистлар», үз көчләребезне туплау белән җавап бирдек һәм, 21 мартта кич белән төп тимер юл мастерскойлары цехларына, фабрикаларга, аерым предприятиеләргә һәм хәрби частьларга таралышып, Совет власте идеяләрен һәм тактик платформабызны пропагандаладык.

22 мартта кичен Совет пленумы җыелды. Анда моннан элек уздырылган пленумнарның бөтенесенә караганда да кеше күбрәк иде. Бу пленумда Красноярск эшче һәм солдатларыннан өч йөзгә якын депутат катнашты. Пленумда катнашучылар кискен төстә берничә төркемгә бүленде. Сул якта без, «правдистлар», үзәктә Красноярскиның берләшкән социал-демократлар оешмасы, уң якта интеллигенция, алтын погонлы социал-

патриотлар һәм килешүчеләр утырды. Сул якта утырган депутатларның башында Я. М. Свердлов, Ф. Голощекин һәм шул группаның җирле җитәкчеләре торды.

Докладтан һәм өстәмә докладтан соң фикер алышулар башланды.

Беренче сүз Яков Михайлович Свердловка бирелде.

Ул уң эсер Колосов үзенең социал-патриотик речендә алга сөргән тезисларга барлык большевистик аргументлар көче белән ташланды.

Әлеге речьнең бөтен ялтыравыклы һәм гарип якларын бер-бер артлы ача барып, иптәш Свердлов, эсерлар халык исеменнән сөйләргә яратсалар да, халыкның революциядән Керенскийның төче телле речьләреннән башка берни дә алганы юк, меньшевиклар һәм эсерлар эшчеләрне һәм солдатларны ялган вәгъдәләр белән юаталар, шуның белән киң халык массаларының революция белән кызыксынуын киметәләр, дип күрсәтте.

Яков Михайлович Свердловның ялкынлы рече көчле кул чабулар белән каршыланды һәм бу большевизмның Себердәге күптәнге үзәге булган революцион Красноярск Советының большевикларга симпатия белдерүен раслады.

Бу дискуссиянең уңышлы чыгуын һәм аның большевиклар позициясен ачык күрсәтүен дискуссиядә безнең җитәкчебез Яков Михайлович Свердлов кебек шундый сыналган юлбашчы булу тәэмин итте.

...1917 елның 23 мартында без, Красноярск «правдистлар» группасы, Петроградка китүче Я. М. Свердловны һәм аның юлдашларын, сөрген һәм партия буенча иптәшләрен озату өчен Красноярск станциясе вокзалына җыелдык.

Алар белән бергә депутатлар да Советларның беренче Бөтенроссия киңәшмәсенә киттеләр.

Саубуллашыр алдыннан иптәш Свердлов безгә речь белән мөрәҗәгать итеп, безнең группага ничек эшләргә кирәклеге турында күрсәтмәләр бирде:

— Бөтен көчегезне эшчеләр массасы һәм гарнизон частьлары белән эшләүгә юнәлтегез, — диде ул. — Партиябезнең көче — массаларда. Мин ышанам, газеталардагы информацияләр буенча гына түгел, бәлки эчке бер тоем белән ышанам: хәзер Петроградта көрәш Советларда купчелекне яулап алу өчен түгел, массаларга йогынты ясау өчен алып барыла, шуның нәтиҗәсен-

дә революцион көрәш органнары Советлар безнеке булыр.

Иптәш Свердлов әйткәннәргә турылыклы булган хәлдә, без, әле ул чакта кечкенә генә бер группа тәшкил иткән Красноярск «правдистлары», ул киткәннән соң шәһәр эшчеләре һәм Красноярск гарнизоны солдатлары арасында йогынтыбыз һичшиксез артканнан-арта баруга ирештек.

Себердә 1917 елгы революциянең беренче көннәре һәм анда Яков Михайлович Свердловның катнашуы хакындагы бу юлларны мин большевиклар токымының иң яхшы улларыннан һәм юлбашчыларыннан берсе булган кеше турында изге истәлек итеп язарга кирәк дип таптым.

Л. Р. Менжинская

ОКТЯБРЬ АЛДЫННАН ҮЗӘК КОМИТЕТ СЕКРЕТАРИАТЫНДА

Минем Яков Михайлович Свердлов турындагы истәлекләрем башлыча Февраль революциясеннән соңгы чорга карый. Башта мин аны партия эшләре белән партия Үзәк Комитеты Секретариатына кергән чакларымда сирәк-мирәк кенә очрата идем. Июнь ахырында Секретариатта эшли башладым һәм шул вакыттан алып Свердлов белән көненә берничәшәр мәртәбә очраша торган булдым.

1917 елның июнендә Секретариат тыныч, тигез темп белән иртәнге сәгать уннан кичке тугызга кадәр эшли иде. Көне-төне эшләгән элекке айлар белән чагыштырганда һәммәсе дә нормага кергән кебек күренсә дә, бу үткәндәге белән чагыштырганда гына шулай, чынлыкта исә иң төрле сораулар һәм таләпләр белән килгән кешеләр өзлексез агылып тора иде.

Партия Үзәк Комитеты Секретариатның эшенә Үзәк Комитетның берничә члены аша юнәлеш бирә, әмма барлык эшләргә иң якын торганы Яков Михайлович Свердлов иде.

Аның эшендә төп сыйфат һәр мәсьәләгә карата үз фикерен әйтүдән гыйбарәт булып, мәсьәләне хәл итүне ул беркайчан да иртәгесе көнгә калдырмый иде.

Провинциядән килгән хат һәм сорауларның өстенә Яков Михайлович һәрвакыт кыска гына резолюция язып куя, ә секретарьлар, шуңа нигезләнеп, оешмаларга хатлар җибәрәләр иде.

Урыннардан килгән иптәшләрне кабул итү дә шулай ук тиз эшләнә иде. Әгәр Секретариатта булса, сөйләшүне Яков Михайлович үзе алып бара, башта ул килүче иптәшләрдән сораштыра, сөйләгәндә аларның төп мәсьәләдән читләшүенә юл куя, рәсми булмаган сөйләшүдә әлеге иптәш килгән партия оешмасының көчле һәм көчсез якларын тотып алырга тырыша. Аннары тиз генә нәтиҗә ясый, киңәшләр бирә һәм шуннан соң гына икенче бер иптәш белән сөйләшә башлый торган иде.

Ыгы-зыгысыз җитезлеге Яков Михайловичка Кшесинская сараена килгәнче үк инде бик күп эш башкарырга, Секретариат материалын тиз һәм җиңел эшкәртергә, аннары нинди дә булса кичке утырышка китәргә мөмкинлек бирә, ул анда я председательлек итә, яисә чыгыш ясый иде.

Һәркемгә киеренке эшләргә туры килгәнлектән, ул чакта большевикларның рухы үтә күтәренке иде. Яков Михайлович күзгә күренү белән, бөтен кешегә күңелле булып китә. Ул бар эшне дә җиңел, тиз эшли, аның вакчыл булмавы аркасында башкаларга да эшләве җиңел һәм күңелле иде.

Хәлбуки, Вакытлы хөкүмәт белән ара һаман кискенләшә барды. Ул Кшесинская сараеннан большевикларның китүен көннән-көн ныграк таләп итте. Партия Үзәк Комитеты башка бинага күчү турында карар чыгарды, ләкин Петербург комитеты белән Хәрби оешма Кшесинская сараеннан июль көннәреннән соң гына китте.

Үзәк Комитет Секретариаты Елена Дмитриевна Стасова квартирына күчте. Без анда иртәдән кичкә кадәр эшли идек. Әмма ул квартирда озакка калырга ярамый иде һәм, июль керергә берничә көн калгач, Үзәк Комитет Секретариатын Коломенский белән Разъезжий чатындагы шәһәр ирләр гимназиясе бинасына күчерергә туры килде.

Бу гимназиянең директоры партиясез А. Д. Соколов

гимназия бинасын җәйгә Беренче Шәһәр районы партия оешмасына бирде. Анда III Интернационалның партия клубы, район хәрби оешмасы, тимер юл оешмасы урнашкан, гомуми партия җыелышлары да шунда ук уза иде. Үзәк Комитет Секретариаты да, соңрак «Правда» редакциясе дә шунда ук урнаштылар. Ишектә кәгазьгә «Большевиклар ҮК Секретариаты» дип язылган вывеска эленгән иде. Ул вывесканы июль көннәрендә хулиганнар ертып ташлады. Без аны кабат куймадык, әмма Секретариат шунда калды.

Яков Михайлович килгән кешеләр белән күрешү, провинциядән җибәрелгән яңа нәрсәләрне карау, секретарьлар белән сөйләшү һәм Секретариатка яңа заданиеләр бирү өчен, кагыйдә рәвешендә, Секретариатка көн саен килә һәм гадәттә сәгать дүртләргә, бишләргә чаклы була иде.

Эшләү өчен Секретариатка зур бер бүлмә (укытучылар бүлмәсе) бирелде. Ләкин, иртәнге якта бөтен бина буш булганлыктан, хезмәткәрләр, классларга таралышып, шунда гектографта басалар, беркетмәләр язалар һәм башка шундый эшләрне башкаралар иде. Киңәшмәләр исә укытучылар бүлмәсендә уза иде. Көндезге сәгать дүртләрдә, кайнап торган зур самавыр китереп, чәй әзерлиләр, өйдән алып килгән бөтен ризык өстәлгә куела һәм чәй янында көндез булган вакыйгалар хакында гомуми сөйләшү бара иде.

Яков Михайлович Секретариатны бар нәрсәдән хәбәрдар итеп тотарга тырышты. Шуның аркасында Секретариат алып бара торган һәр техник эш аны үтәүче барлык кешеләр тарафыннан кирәкле, мөһим, кичектергесез икәнлеген аңлап башкарыла иде.

Эш көне кичке сигезләргә, тугызларга хәтле, ә инде ашыгыч эш булганда төн урталарына чаклы сузыла иде. Бәйрәмнәр уздырылмый, әмма якшәмбе көннәрне Секретариатның бер өлеше генә эшли иде.

Июль көннәрендә гадәттәгечә эшләдек. Вакыйгалар турында беренче хәбәрне ишетү белән Кшесинская сараена киттек, ләкин Яков Михайлович белән аймылыштык. Ул 3 июльдә кич белән районнар вәкилләре җыелышында да булмады, ә дүртендә иртән, Ленин һәм Луначарский белән бергә, узып баручы колонналарга мөрәҗәгать итеп, Кшесинская сарае балконыннан речь сөйләде.

Шул көнне Себердән аның гаиләсе кайтып, Секре-

тариатка килде. Без Яков Михайловичны зур кыенлык белән эзләп таптык. Ул, кыска гына вакытка кереп, балалары белән шау-гөр килеп алды, гаиләсен урнаштыру өчен квартир тапты да яңадан китеп барды.

4 июльдә кич белән Кшесинская сараена диңгезчеләр һәм башка хәрби частьлар колонналары килә башлады. Саклау өчен Троицкий күперендә большевикларның бронемашинасы йөреп торды...

Караңгы төшеп килә иде. Сарайга һөҗүм булу ихтималы турында беренче хәбәрләр алынды. Дежур тору өчен Үзәк Комитеттан берничә кеше билгеләнде, башкаларга, казаклар оештырган пикетларга күренмичә генә, өйләренә таралырга кушылды.

Шуннан ничек кайтуымны яхшы хәтерләмим. Сеңелем белән без якындагы броневик сагы астында күпердән уздык. Ярым караңгы иде. Яр буе урамына чыктык. Чаттан казаклар пикеты күренде. Казаклар, камчыларын селти-селти, җан-фәрманга чабалар иде. Кешеләр читкә тайпылдылар. Качу безгә ничектер хурлыклы сыман тоелды, һәм без чабып баручы атлар юлына янәшә тротуардан бара бирдек.

Ләкин куркыныч икенче яктан килде. Большевистик отряд, Нева күпереннән чабып баручы казакларны күреп, ут ачты. Берничә пуля безнең тирәдән сызгырып үтте, ике-өч казак яраланган атлар өстеннән егылып төште.

Иртәгесен большевикларны кулга ала башладылар.

Әмма каты куллы Яков Михайлович җитәкчелегендәге Секретариатта ике-өч көннән эш нормаль юл белән китте. Ул бөтен эшне җирле оешмалар белән элемтәне көчәйтү, большевистик яңа газетаны[1] материаллар белән тәэмин итү һәм, иң мөһиме, партиянең VI съездын әзерләү ягына юнәлдерде.

Июль уртасыннан алып, урыннардан безгә күтәренке рух һәм кешеләрнең үз көчләренә ышанычы белән сугарылган хатлар килә башлады. Съезд җыелмас дигән курку бетте.

Партиянең I съездыннан кала, VI съезд Россиядә узган беренче съезд булды. Аны ярым легаль үткәрергә туры килде. Бу съездда Ильич була алмау аркасында партия бик күп нәрсә югалтты, ләкин ул үзенең иң

---

[1] «Рабочий и солдат» газетасы 1917 елның 23 июлендә (5 августында) чыга башлады һәм партиянең үзәк органы булды.

якын иптәшләре һәм Үзәк Комитет членнары аша съездга җитәкчелек итә алсын өчен бөтенесе дә эшләнде.

Съезд Питерның аеруча көчле Выборг большевистик оешмасы сагы астында Выборг ягында ачылды. Делегатлардан тыш районнардан кунаклар да кертелгәч, зал шыгрым тулы иде. Тәнәфес вакытында төшке ашны күрше ашханәдә ачык һавада ашыйлар иде.

Ләкин Выборг ягында съезд ике генә көн барды. Шуннан соңгы утырышлар инде кунаклардан башка Нарва районында дәвам итте. Анда да бинаны ике мәртәбә алыштырырга туры килде.

Иптәш Свердлов, күп кенә утырышларда председательлек итеп, Ленин линиясен үткәрде.

Съезд кабул иткән барлык резолюцияләрне һәм беркетмә язмаларын съездан ышанычлы урынга алып китү таләп ителә иде. Делегатлар кайтып киткәнче аларга өләшеп бирү өчен резолюцияләрне тиз арада ишәйтергә кирәк иде. Съездның тантаналы булуын, Яков Михайловичның речен, ә аннары аның, миңа мөрәҗәгать итеп: «Ярый, уңайсыз хәлдә калдырмагыз, резолюцияләр иртәгә иртәнгә кирәк», — дигән сүзләрен ачык хәтерлим.

Сеңелем бөтен эшен бетергәч тә(ул съездның секретаре иде) без Үзәк Комитет Секретариатына киттек. Кич буена гектограф өчен унлап резолюцияне күчереп язарга һәм аларның һәркайсын йөзәр данә басарга кирәк иде.

Бинада башка беркем дә юк иде. Без икәүләп эшкә керештек һәм тирләп-пешеп эшләдек. Политик момент турындагы аеруча конспиратив булып саналган резолюциягә җиттек. Төн уртасы иде инде. Кинәт берничә тапкыр звонок шалтырады. Күрше бүлмәдә аяк тавышлары, бик күп кешеләр йөргәне ишетелде.

«Мөгаен, полициядер!» — дип уйлап алдык без.

Әзерләнгән язмаларны бүлмәдә юк итәргә мөмкин түгел иде. Залда шакылдаган тавышлар яңгырады. Мин әкрен генә күрше бүлмәгә, залга чыктым. Ә анда дачадан кайткан малайлар мәктәптә үзләре әзерләгән спектакльне куяр өчен төнлә сәхнә ясыйлар икән. Шуннан файдаланып, без эшебезне төнлә соң гына бетердек.

Иртәгесен Яков Михайлович иртүк Секретариатка килде һәм резолюцияләрне сорады. Ә аларны делегатларга өләшәләр иде инде. Соңгы резолюция генә то-

ныграк басылган иде. Делегатлар аның декорацияләр ясалган җирдә басылганын белгәч көлеп куйдылар да, бик үк ачык булмаса да, алдылар.

...Көз җитте. Каникуллар инде бетеп килә, безгә гимназия бинасыннан китәргә кирәк иде. Фурштадтская урамында, Елена Дмитриевна Стасова торган йорттан ерак түгел яңа бина эзләп таптык.

Ул ниндидер динчеләр оешмасы йорты булып, аның ишеге һәм баскычы тәре сурәтләре белән бизәлгән иде. Куркынычсызрак булсын өчен, Секретариат «Прибой» нәшрияты кибете артына урнашты.

Әлеге бинада бернинди җиһаз-мазар юк, ә Үзәк Комитет кассасында акча бик аз иде. Ничек кирәк алай ике йөз сумлап акча җыйдык та тотылган җиһазлар белән сату итүче якындагы кибетчегә барып, аннан иске-москы әйберләр сатып алдык һәм аларны төзәттердек, буядык. Шактый вакыт үткәч, бер партия учреждениесендә мин үзебезнең иске язу өстәлен һәм әйләнмәле утыргычны күрдем.

Фурштадтскаяга күчкәч, мин Үзәк Комитет Секретариатында эшләүдән туктадым һәм, Яков Михайлович киңәше белән, эшләргә тагын районга киттем.

Озакламый Беренче Шәһәр район комитеты, ә аннары Петербург комитеты члены булып сайландым. Аннан соң миңа Яков Михайлович белән тагын, әмма инде сирәгрәк очрашырга туры килде.

Шуннан соңгы очрашуларның икесе хәтеремдә бүгенгедәй сакланып калган. Октябрь революциясе якынлашып килгән көннәр иде. Коралы восстание аермачык реаль нәрсәгә әйләнде. Смольныйда актив работниклар җыелышы чакырылды һәм восстание турындагы мәсьәлә тикшерелде. Беренче булып һичкичекмәстән восстание ясауга каршы кешеләр сөйләде. Алар полкларда элемтәләрнең тотрыксызлыгын, эшчеләрдә коралның җитәрлек булмавын әйттеләр, әгәр көрәштә оттырсак, массаларның ышанычын югалту куркынычы барлыгы һәм башка шундый нәрсәләр турында сөйләделәр.

Кайберәүләр, восстание өметле түгел, ләкин шул ук вакытта бүтән юл юк, хәрәкәтсез торуга караганда, баррикадаларда һәлак булуың яхшырак... дип исәпләделәр.

Җыелышка Яков Михайлович килеп керде. Ул катгый тон белән иптәшләргә, партия Үзәк Комитеты вос-

стание турындагы мәсьәләне тикшерде, бөтен «уңай» һәм «тискәре» якларны исәпкә алды һәм кораллы восстаниене якын көннәргә билгеләде, дип хәбәр итте. Үзәк Комитет карары партия оешмалары һәм членнары өчен мәҗбүри, диде ул, бары тик аерым детальләр турында гына сүз баруы мөмкин. Аның шушы чыгышы мәсьәләне хәл итте.

Соңгы истәлекле очрашу 1918 елның 5 (18) гыйнварында Учредительное собрание ачылган көнне булды. Халык Таврический сарайга җыйналды. Фракцияләрдә киңәшмәләр уздырылды. Сәгать дүртләргә Учредительное собрание членнары зур залга җыела, урыннарына утырыша башладылар. Зал әкренләп тулды, тик большевик депутатларның урыннары гына буш иде. Безнең фракция Үзәк Комитет вәкилләре белән киңәшмәне дәвам иттерде. Учредительное собраниене тарату турындагы гадәттән тыш катлаулы мәсьәләне хәл итәргә кирәк иде. Ә залда бик тынычсыз, анда түземсезлек билгеләре күзгә ташлана иде.

Эсерлар утырышны хәзер үк башларга булдылар һәм аны ачуны шундагы иң өлкән кеше эсер Швецовка тапшырдылар. Ул әкрен генә трибунага менде һәм карлыккан тавыш белән сөйли башлады.

Шул вакыт залга большевиклар килеп керде. Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе Яков Михайлович кызу-кызу атлап трибунага күтәрелде һәм бер кулы белән Швецовны читкәрәк этеп җибәрде дә чыңлап торган көчле тавышы белән Советларның Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты исеменнән Учредительное собраниене ачык дип игълан итте.

Эсерларның беренче һөҗүме кире кагылды. Аннары вакыйгалар большевиклар билгеләгәнчә барды.

Яков Михайловичның Учредительное собрание ачылган көндәге халәте еш кына исемә төшә. Комачаулап яткан киртәне җимереп ташларга җыенгандай, кулын селтәве, ярсыган халыкны үзен тыңларга мәҗбүр итүче көчле тавышы Яков Михайлович шәхесенең төп сыйфатын — какшамас большевистик ихтыяр көчен гәүдәләндерә иде.

С. И. Гопнер

КҮРЕНЕКЛЕ БОЛЬШЕВИК

Яков Михайлович Свердлов белән мин беренче мәртәбә 1917 елның апрелендә партиянең VII Бөтенроссия конференциясендә очраштым. Анда мин Екатеринославтан делегат булып катнашкан идем.

Утырышлар башланганчы ук һәм аеруча конференция барышында Я. М. Свердловның конференция эшенә җитәкчелек итү буенча Ленинның уң кулы булганлыгы күзгә ташланды. Конференциянең беренче көнендә Свердлов нибары биш кешедән торган президиумга сайланды.

Свердловның мәшәкатьләре чиктән тыш күп иде. Шуны онытырга ярамый: без әле власть башында түгел идек һәм мөмкинлекләребез бик чикләнгән иде. Делегатларны каршы алу, урнаштыру һәм гомумән конференцияне әзерләү эше бөтенләе белән Свердлов өстенә төште. Конференция Кшесинская сараенда ачылды, аннары Хатын-кызлар медицина курслары бинасына күчәргә мәҗбүр булды.

Бу мәшәкатьләр Свердловка конференция эшендә актив катнашырга комачаулык итмәделәр. Ленинчыл позициягә үз позициясен каршы куйган кечкенә генә бер группага каршы Ленин алып барган кискен көрәштә Свердлов Ленинның ныклы таянычы булды.

Хәтеремдә, конференция эшенең өченче көнендә Яков Михайлович резолюцияләрне бәйнә-бәйнә тикшерү өчен барлык делегатларны секцияләргә бүләргә тәкъдим итте. Аны Ильич яклап чыкты һәм бөтенесен ашыкмыйча, җентекләп тикшерергә кирәклеген әйтте.

Свердлов тәкъдиме белән көн тәртибендәге төп мәсьәләләр буенча алты секция оештырылды. Күпчелек резолюцияләрнең проектлары Ильич тарафыннан язылган иде. Алар кулдан язылган булып, машинкада ишәйтелмичә, шул бер данә килеш, тикшерү өчен комиссияләргә тапшырыла иде.

Комиссия һәм секцияләрнең эшен Я. М. Свердлов оештырды. Ул, әле бу, әле теге комиссиядә булып, башка комиссияләрдә тикшерү һәм бәхәсләрнең барышы турында сөйләде. Конференциядә күп кенә резолюция-

ләрне ул укыды, укыганда тикшерү вакытында нинди үзгәрешләр кертелгәнлеген аңлатып барды.

Икенче мәртәбә миңа Свердлов белән 1918 елның мартында, Брест солыхы мәсьәләсен хәл итү өчен махсус чакырылган тарихи съезд — Советларның Гадәттән тыш IV съезды көннәрендә очрашырга туры килде. Мин Екатеринослав Советы делегатлары составында идем. Бу юлы турыдан-туры Свердловның үзе белән башлыча Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетына кертелергә тиешле кандидатуралар турында сөйләштем.

Яков Михайлович белән шушы сөйләшүдән соң гаять күренекле революционер һәм тыйнак, якын иптәш сыйфатлары бергә кушылган кеше образы гомерлеккә хәтеремә кереп калды. Аңарда һичнинди политиканлык, тәкәбберлек һәм үзенең югары дәрәҗәсе белән һавалану кебек нәрсәләрнең булмавы аның белән аралашуны бик тә җиңелләштерә иде.

1918 елның апрелендә, Украинаны немецлар басып алгач, мин Мәскәүгә килдем. Үземнең кайда эшләячәгем мәсьәләсен хәл итү өчен миңа Үзәк Комитет секретаре Я. М. Свердлов белән очрашырга кирәк иде.

Мин дәвамлы әңгәмәгә әзерләндем: «Екатеринославның бер работнигы хакында Үзәк Комитет секретаре нәрсә генә белер икән?» — дип уйладым. Миңа үземнең партия эшендәге тәҗрибәм турында бәйнә-бәйнә сөйләп бирергә туры килер, Мәскәүдәге берәр украин работнигыннан минем хакта характеристика сорарлар һәм мине эшкә җибәрү турында карар чыкканчы беркадәр вакыт көтәргә кирәк булыр, дип фикер йөрттем. Ләкин бөтенләй мин фараз иткәнчә булып чыкмады.

Мәскәүгә килеп берме-икеме көн үткәч, Яков Михайлович мине Үзәк Комитет Секретариатына чакыртып алды. Ул чакта Секретариат Беренче Советлар йортында («Националь» гостиницасы) урнашкан иде. Гостиницаның икенче катындагы ике бүлмәле номерның бер бүлмәсе кабул итү бүлмәсе хезмәтен үти иде.

— Исәнмесез, иптәш Гопнер, — дип каршы алды мине Яков Михайлович, урыныннан торып. — Мәскәүгә ничек килеп җиттегез? Кайда урнаштыгыз? Ашау-эчү якларыгыз ничек? Начардыр, мөгаен? (Ул чакта Мәскәүдә бик яман ачлык хөкем сөрә иде.)

— Ярый шунда, — дидем мин, — иптәшләрдә кундым, ничек кирәк алай урнаштым. Ә, моның әһәмияте юк ла...

— Ничек инде ул әһәмияте юк, ди? Без сезне Мәс-

кәүдә эштә тоткарларга булдык; димәк, торак һәм ашау-эчү ягын рәтләргә кирәк. Менә сезгә Икенче Советлар йорты коменданты иптәш Петуховка тапшыру өчен язу, ул элекке «Метрополь» гостиницасы, без анда Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты членнарын урнаштырабыз. Шунда барыгыз да төпләнегез. Ә менә ашханә мәсьәләсендә...

Яков Михайловичның алдында зур аксыл-сары портфель ята иде. Ул шуннан бланклар белән ике блокнот һәм ике пичәт — Үзәк Комитет һәм Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты пичәтләрен чыгарды, аннары бланкларга бүлмә һәм ашханә турында кыска гына язулар язып, миңа бирде. Партия Үзәк Комитеты Секретаре белән әңгәмәм әнә шулай башланып китте.

— Ә хәзер инде эш турында, — дип сүзен дәвам итте Яков Михайлович. — Подпольеда эшләүдән тыш та сезнең шактый тәҗрибәгез бар. Сез Екатеринослав төбәгендә Советлар оештыруда катнашкансыз, Екатеринослав Советының секретаре булгансыз, «Звезда» газетасының редакторы булып эшләгәнсез. Әгәр без сезгә, Аванесов белән бергә, Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының икенче секретаре булып эшләргә тәкъдим итсәк, сез моңа ничек карарсыз?

Үзем турында озаклап сөйләп торуның да, характеристиканың да кирәге булмады. Мине кая җибәрергә икәнлеген Яков Михайлович алдан ук хәл итеп куйган иде. Шул кыска гына әңгәмә вакытында мин күренекле большевик-оештыручының нинди булуын ачык аңладым.

Свердловның шундый дусларча, иптәшләрчә сөйләшүе миңа үземне иркен тотарга мөмкинлек бирде һәм мин, кичә генә Н. К. Крупская белән очрашкач, аңа, әгәр Үзәк Комитет каршы килмәсә, сезнең белән Мәгариф Халык Комиссариатында эшләргә вәгъдә бирәм, дип әйткәнемне белдердем. Минем Надежда Константиновна белән мәгариф өлкәсендә эшлисем килә, бу өлкәдәге тәҗрибәм миңа Украинаны немецлардан азат иткәч анда да ярап куяр, дидем.

Дәлилләремне тыңлагач, Яков Михайлович миңа үз фикерен көчләп такмады һәм минем үтенечемне канәгатьләндерергә ризалык бирде.

Украин иптәшләр белән очрашкач, мин Свердловның җирле работникларны бик яхшы белүенә, мәсьәләләрне тиз хәл итүенә соклануымны һәм гаҗәпләнүемне әйтмичә кала алмадым.

— Кызык кеше син! — дип җавап кайтардылар иптәшләрем, көлеп. — Свердловның губерна работникларын гына түгел, өяз работникларын да бик яхшы белгәнлеге кемгә генә мәгълүм түгел икән?! Син аны төн уртасында уятып сора, тик шунысы: кайчан да булса йоклый микән ул, сиңа әлеге кешенең кайсы өяздә эшләгәнен һич ялгышусыз әйтеп бирәчәк...

М. Л. Сулимова

ДӘҺШӘТЛЕ КӨННӘРДӘ

Яков Михайлович белән мин 1917 елның апрелендә, ул партиянең Апрель конференциясенә килгәч таныштым.

Ул чакта мин партиянең Хәрби оешмасында эшли идем. Аны гади генә итеп «Военка» дип йөртәләр иде. Яков Михайлович безнең «Военка»га һәм солдатлар клубына еш килә, фронтовик солдатларның чыгышларын тыңлый, безнең большевистик ораторларның — Коллонтай, Володарский һәм Крыленконың сүзләрен солдатларның ничек аңлауларын күзәтә иде.

Мин Яков Михайлович белән партия җыелышларында һәм конференцияләрендә еш очраша идем.

4 июльдә кич белән мин, иптәш Подвойский белән сөйләшеп, эштән иртәрәк китәргә һәм фронттагы солдатлардан алынган хатларны карау өчен иртәгесен, ягъни 5 июльдә иртүк килергә булдым.

Иртәнге якта мине звонок шалтырап уятты. Ишекне ачып җибәрсәм, Яков Михайловичны күрдем, ә аның артында Владимир Ильич басып тора иде.

Башта мин алар, эмиграциядән кайтканнан соң, миндә урнашкан Шкловский янына килгәннәрдер, дип уйладым. Әмма Владимир Ильич, квартирга килеп керү белән үк миннән, узган төндәге вакыйгаларны беләсезме, дип сорады һәм «Правда» редакциясенең тар-мар ителүе, Кшесинская сараен юнкерлар урап алганлыгы турында сөйләп бирде. Ә Яков Михайлович болай диде:

— Владимир Ильич сездә калыр, сез аның өчен җавап бирәсез. Өйдән чыкмагыз. Әгәр ишектә звонок шалтыраса, ишекне үзегез ачыгыз. Телефонга да үзегез ба-

рыгыз. Владимир Ильичны газеталар белән тәэмин итегез.

Шул көнне, Вакытлы хөкүмәт боерыгы нигезендә, төш вакытыннан башлап капкалар бикләнә башлады. Капка төпләрендә дворниклар басып тора һәм чит кешеләрдән аларның кем икәнлекләрен, кая һәм ни өчен баруларын батырып сорый иде.

Владимир Ильич янына иптәшләре, Үзәк Комитет членнары киләләр иде. Берәрсе килсә, дворник хатын безнең ишекне шакый да:

— Тагын кунак килде! Нишләп әле бүген сезгә кунаклар еш килә? — дип сорый иде.

Әмма Надежда Константиновна Крупская дворник хатынның күңеленә аеруча хуш килә. Надежда Константиновна капка төбендә звонокка баса да дворник хатын белән сөйләшә башлый:

— Мария Леонтьевна өйдәме? Мин Идел якларыннан күчтәнәч алган идем: уылдык, балык ише нәрсәләр... Аңа тәмле ризыклар китерим әле дип килүем.

Дворник хатын минем хакта мондый кайгыртучанлыкны хуп күрә һәм Крупская, һичбер нинди шик-шөбһә тудырмыйча, Владимир Ильичка ашамлыклар китерә. Ләкин ул бик тә аз ашый иде.

Владимир Ильич көне буе иремнең сызым өстәле янында утыра иде. Бездә вакытта ул берничә мәкалә язды.

Ул җитди, тыныч һәм әйләнә-тирәдәге кешеләргә игътибарлы иде. Безнең өйдә тыныч, рәхәт булып китте.

6 июльдә Яков Михайлович килде. Аның кыяфәте борчулы: Владимир Ильичның иминлеген тәэмин итү вазифасы аңа йөкләнгән иде бит. Яков Михайлович, безнең «Военка» казначее кассаны алып китәргә өлгерде, диде. Ләкин ул эш кәгазьләрен алганмы-юкмы, анысын без белмәдек.

Владимир Ильич миннән, «Военка» кәгазьләрендә сезнең фамилия еш очрыймы, дип сорады. Әйе, еш, дип җавап кайтардым мин. Шуннан соң иптәшләр, Владимир Ильичка сездән китәргә кирәк, чөнки сезгә тентү белән килүләре ихтимал, дигән карарга килделәр.

Владимир Ильичның: «Сезне, иптәш Сулимова, күп дигәндә, кулга алырлар, ә мине асып куячаклар», — дип шаярып әйткән сүзләре хәтеремдә калган.

Владимир Ильич миннән Надежда Константиновна белән бергә китте.

Надежда Константиновна үзенең истәлекләрендә бу турыда болай дип яза: «Мин Сулимовларга Ильичны алырга кердем, һәм без Выборг ягына китеп бардык». Владимир Ильичның миннән башта Выборг ягына, ә аннары Аллилуев квартирына, аннан 9 июльдән 10 ысына каршы төндә Разливка, Сестрорецк эшчесе, күптәнге партия члены Н. А. Емельяновка киткәнлеген мин инде Октябрьдан соң гына белдем.

Киткән чакта Владимир Ильич кулымны кысты һәм берникадәр вакытка дачага улым янына китеп торырга киңәш итте.

С. Г. Уралов

ТОРМЫШКА ПУТЕВКА

Мин Яков Михайлович белән беренче мәртәбә 1917 елда Петроградта июль көннәреннән соң очраштым. Вакытлы хөкүмәт, меньшевиклар һәм эсерлар белән бергәләп, бөтен илдә большевикларны котырынып эзәрлекләгән көннәр иде бу.

Ул көннәрдә политик шартлар соң чиккә җитеп кызган, мәгълүм булганча, Владимир Ильич Ленин Керенский шымчыларыннан яшеренеп яшәргә мәҗбүр, ә Яков Михайлович, шулай ук бөтен партия ярым легаль хәлдә иде.

Свердлов белән Коломинский урамында Соколов гимназиясе бинасында очраштык. Ул чакта партия Үзәк Комитеты Секретариаты шунда урнашкан иде. Мин зур бүлмәгә (класс бүлмәсе булса кирәк) килеп кергәндә, Свердлов берничә иптәш белән әңгәмә алып бара иде. Аларның икесе В. П. Милютин белән Г. И. Ломов Саратовта подпольеда эшләгән вакыттан танышлар булып, шунда ук яннарына бардым, һәм алар мине Яков Михайлович белән таныштырдылар. Ул миннән чак кына көтеп торуымны үтенде.

Мин бер читкә барып утырдым. Яков Михайлович рояль янына баскан килеш сөйләште. Стенада зур карта эленеп тора иде. Әлеге иптәшләр белән сөйләшеп бетергәннән соң, Яков Михайлович минем яныма килде. Дөресен әйтергә кирәк, мин бик нык каушадым, чөнки

партия Үзәк Комитеты Секретаре белән әле беренче очрашуым иде.

Әмма Яков Михайловичның миңа мөрәҗәгать итеп әйткән беренче сүзләреннән соң ук кыюсызлыгым юкка чыкты. «Сез, иптәш, Саратовтанмы? Сөйләп бирегезче, анда настроение ничегрәк, оешма ничек эшли?» — дип сорады ул миннән, ачык йөз белән мөлаем елмаеп.

Мин Саратов эшчеләренең революцион настроениесе, партия оешмасының эше, эшчеләр һәм солдатлар арасында партиябезнең абруе үсүе турында бәйнә-бәйнә сөйләп бирдем. Шулай ук Миасс (Урал) партия оешмасының эше, партия комитеты карары белән Петроградка шуннан килүем, чөнки июль вакыйгаларыннан соң тәмам оятсызланган кадетлар, эсерлар һәм монархистларның большевик булганым өчен мине үтерергә җыенулары турында да сөйләдем.

Яков Михайлович мине зур кызыксыну һәм игътибар белән тыңлап торды. Ә инде минем Уралдан килгәнлегемне белгәч, бөтенләй җанланып китте: Златоуст, Чиләбе һәм Уралның башка эшчеләр үзәкләре хакында сораштыра башлады. Үкенечкә каршы, берни дә сөйли алмадым, чөнки андагы оешмаларда эшләмәгән идем.

Яков Михайловичның кешеләр белән мөгамәләдә гадилеге һәм эчкерсезлеге, рухи җылылыгы мине таң калдыра иде. Аңарда эшчеләр сыйныфына, партия эшенә бетмәс-төкәнмәс мәхәббәт сизелеп тора иде. Шушыларның бөтенесе миндә аңа карата тирән ихтирам хисе уятып кына калмый, бәлки сокландыра да иде. Бу тойгы миндә хәзергәчә яши.

Саратов белән Миасстагы кайбер иптәшләр турында берничә сорау биргәннән соң Яков Михайлович мине үзенең эш өстәле янына чакырып алды һәм, мин сезне Петроград шәһәренең фабрика-завод комитетлары Үзәк советына эшкә җибәрәм, совет Смольныйда урнашкан, диде. Ул шунда ук Үзәк совет җитәкчеләренең берсенә (ул Н. А. Скрыпник иде) язу язды.

Менә шул «тормышка путевка» белән мин, үземне чиксез бәхетле санап, Смольныйга юл тоттым. Ул чакта фабрика-завод комитетлары Үзәк советының җитәкче составында В. Я. Чубарь, Н. И. Дербышев, П. Н. Амосов, М. Н. Животов һәм башка иптәшләр бар иде. Мине Петроград шәһәрендә район фабрика-завод комитетлары оештыру буенча җаваплы инструктор итеп билгеләделәр.

Смольныйда эшләгәч, мин Октябрь восстаниесенә

кадәр үк инде Петроград Советы һәм Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының большевиклар фракциясенең Смольныйда уздырылган утырышларында Я. М. Свердловның чыгышларын күп мәртәбәләр тыңладым.

Шулай ук партиянең ярым легаль төстә үткән VI съездында кунак сыйфатында катнашу бәхетенә ирештем. Мәгълүм ки, анда Яков Михайлович Үзәк Комитетның оештыру отчеты белән чыкты. Съезд вакытында мин съездның Владимир Ильич Ленин директивалары нигезендә эш итүче төп оештыручысы һәм практик җитәкчесе нәкъ менә иптәш Свердлов булганлыгын ачык тоеп тордым. Доклад вакытында мине аның илдәге хәлне, урыннардагы кешеләрне искиткеч әйбәт белүе таң калдырды. Ә ул чакта кораллы восстаниене әзерләү өчен моның әһәмияте әйтеп бетергесез зур иде.

Яков Михайлович тыңлаучыларны мавыктырып кына калмый, бәлки логикасының көче белән аларны үзенә буйсындыра иде, һәм без аны партиянең иң яхшы ораторы дип исәпли идек, ораторлык осталыгы ягыннан аңа тик Володарский белән Луначарский гына тиңләшә ала иде.

Иптәш Свердлов белән минем шуннан соңгы очрашуларым 1919 елда Мәскәүдә булды.

Партиянең VIII съездына Үзәк Комитетның оештыру отчетын әзерләгәндә Яков Михайлович мине үз янына чакыртып алды һәм партия стажы, яше, социаль хәле һәм башка мәгълүматлар буенча партия составына характеристика әзерләргә кушты. Мин ул эшне башкарып чыктым. Шулай ук җирле партоешмаларның партия көчләрен хисапка алган схемасы да төзелде.

Бу 1919 елның февраль уртасында, СССР Верховный Советы Президиумы Председателенең хәзерге кабул итү бүлмәсендә, икенче катта булды. Бүлмә уртасында зур өстәл һәм берничә урындык тора, бүтән һичнинди җиһаз юк иде.

Яков Михайлович, һәрвакыттагыча, күн курткасын киеп килгән иде. Тәбәнәгрәк буйлы, нык һәм ыспай гәүдәле, кайчакта маңгаена төшеп торган куе чәчле (шул сәбәпле ул сирәк-мирәк кенә башын артка чөеп куя иде), үтә җитез, энергияле һәм һәрвакыт көр күңелле Яков Михайлович минем хәтеремә гаять көчле оратор буларак кына түгел, бәлки бик шәп тыңлаучы буларак та кереп калган.

Әңгәмә вакытларында еш кына мин аның акыллы күзләренең туп-туры һәм игътибар белән үземә текәл-

гәнлеген тоя идем. Аның белән сөйләшүе җиңел, чөнки ул беркайчан да үзен өстен итеп күрсәтми иде.

Соңрак, Яков Михайлович белән сөйләшүләремне искә төшергәндә, мөгамәлә характеры ягыннан мин аны Владимир Ильич белән чагыштыра идем. Свердлов Ленин шикелле үк гади, бу яктан алар бер-берсенә бик тә охшаган иде.

Е. М. Соловей

Я. М. СВЕРДЛОВ БЕЛӘН ОЧРАШУЛАР

Яков Михайлович Свердловны мин беренче мәртәбә партиянең VII Бөтенроссия конференциясе — Апрель конференциясендә күрдем. Анда мин кунак булып катнашкан идем. Конференциядә үк инде ул үзен талантлы оештыручы итеп күрсәтте. Аның энергиясе, сабырлыгы һәм тотнаклылыгы һәркемне таң калдыра иде. Яков Михайловичның күзгә ташланып торган кыяфәте миңа шундый көчле тәэсир итте ки, мин иптәшләремнән аның кем икәнлеген сорадым. Миңа аның зур партия работнигы, Урал оешмасыннан делегат, Туруханск сөргененнән кайткан иптәш икәнлеген әйттеләр.

Конференция В. И. Ленинның тезисларын кабул итте. Ул тезисларда социалистик революция өчен көрәшнең ленинчыл планы бәян ителгән иде.

Я. М. Свердлов үзенең армый-талмый эшләве һәм катгый принципиальлеге аркасында ленинчыл линияне аеруча актив үткәрүче булды. Яков Михайловичның В. И. Ленинның иң якын ярдәмчесе икәнлеге конференция вакытында бик нык сизелеп торды. Апрель конференциясендә ул Үзәк Комитет составына сайланды һәм Үзәк Комитет Секретариатына җитәкчелек итте.

Партия работнигы булганлыктан (мин партиянең Рождественский, ягъни хәзерге Смольный райкомы председателе идем), миңа Я. М. Свердлов белән еш очрашырга туры килә иде. Аның үтә катлаулы мәсьәләләрне дә бик тиз хәл итүе, шулай ук районнардагы хәлне һәм кешеләрне белеп торуы мине таң калдыра. иде.

Февраль революциясеннән соң партиянең Рож-

дественский райкомы подпольедан чыкты. Әмма безгә бераү дә бина бирмәде. Без элек тозлы балык сакланган җир идәнле подвалга урнаштык. Табигый ки, ул бина райком өчен бөтенләй яраксыз иде.

Ничектер шулай бер тапкыр Үзәк Комитетта булган чагымда кыенлыкларыбыз турында Свердловка сөйләдем. Яков Михайлович миңа шунда ук ярдәм кулын сузды. Ул, Рождественский районында икмәк һәм күмәч пешерүчеләр профсоюзы оеша, аңа карт большевик Борис Иванович Иванов җитәкчелек итә, диде һәм бина сорап аңа мөрәҗәгать итәргә кушты. Үз районыбызданиләр эшләнүен белмәвем өчен миңа оят булып китте. Мин иптәш Ивановка мөрәҗәгать иттем һәм ул райком өчен бина табарга булышты.

Я. М. Свердлов белән миңа июль вакыйгаларыннан соң, партиянең VI съездын әзерләгән чорда, бигрәк тә шул съезд узгач еш очрашырга туры килде. Мәгълүм булганча, съезд партия алдына кораллы восстание әзерләү бурычын куйган иде.

Партия Үзәк Комитеты Секретаре буларак гаять зур эш алып барырга туры килүенә дә карамастан, Я. М. Свердлов Петроград райкомнары белән даими элемтә тотты, райком работникларын үзенә еш чакырып алды, аларга массалар арасында эшләүгә, кораллы восстаниегә әзерләнүгә, Кызыл гвардия оештыру һәм аны коралландыруга бәйләнешле күрсәтмәләр бирде. Шул очрашулар вакытында без Яков Михайловичка районнарда эшнең торышы турында сөйли идек.

Яков Михайлович шәһәр күләмендәге җыелышларда, предприятиеләрдә еш кына чыгышлар ясый, аның чыгышлары максатчан, ялкынлы, конкрет, эшлекле була һәм батырлыкларга рухландыра иде.

Яков Михайловичның эше бик тә күпкырлы иде. Ул беркайчан да ял итми шикелле, бөтен җирдә булырга өлгерә: Петербург комитетына килдең исә, әлбәттә, Яков Михайловичны күрәсең; Үзәк Комитетка килсәң, тагын аны очратасың, Свердловны дистәләгән кешеләр уратып алган була.

Кораллы восстаниене әзерләгән вакытта Яков Михайлович янында мин күп тапкырлар булдым. Ул районда эшнең барышы белән — кораллы восстаниене әзерләү буенча өчлек төзелгәнме, аның составы нинди, районда күпме кызылгвардияче бар, предприятиеләр һәм хәрби частьлар белән элемтә җайга салынганмы, күпме корал һәм нинди кораллар бар, Кызыл гвардия

штабына кемнәр кергән, райкомда дежур тору оештырылганмы һәм башка шундый мәсьәләләр белән якыннан кызыксына иде.

Яков Михайлович күрсәтмәсен үтәү йөзеннән Рождественский районының Кызыл гвардия отряды Керенский гаскәрләренә каршы чыкты. Отряд белән бергә мин дә бардым.

Бөек Октябрь социалистик революциясе җиңгәннән соң партия алдына гаять зур бурычлар килеп баскач, Яков Михайловичның оештыручанлык таланты аеруча ачык күренде. Эшкә бөтен көчне тупларга, иске чиновниклар аппаратын җимерергә һәм пролетар дәүләт властенең нигезләрен салырга кирәк иде. Кешеләрне дөрес урнаштыруның әһәмияте искиткеч зур булып, монда да Яков Михайловичның гаҗәеп сыйфаты — кешеләрне яхшы белүе җитди роль уйнады.

Яков Михайлович Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе итеп билгеләнде һәм үз аппаратына кешеләр сайлап ала башлады. Мин аңардан партиянең Рождественский райкомында учетта торучы иптәш Цырлиһаны Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының большевиклар фракциясе секретаре, Н. П. Горбуновны Халык Комиссарлары Советы секретаре итеп җибәрү турында күрсәтмә алдым. Минем һәм ирем Д. М. Соловейның Себер сәүдә банкысы идарәсендә хисапчылар булып эшләгәнлегебезне белгәнлектән, Я. М. Свердлов безне чакыртып алды да, сезне Дәүләт банкысына җибәрәчәкбез, чөнки анда эшне җайга саласы бар, диде.

Мине чит ил операцияләре бүлеге комиссары итеп билгеләделәр. Банк чиновниклары, дәүләт учреждениеләрендәге барлык чиновниклар кебек үк, халык властена саботаж ясадылар. Мондый катлаулы шартларга һәм үземә бөтенләй таныш булмаган эшкә күнегү бик кыен булды. Тагын Яков Михайлович ярдәмгә килде. Ул минем карамакка ике матрос җибәрде. Алар чит ил операцияләре бүлегендәге чиновникны янмый торган шкафларны ачарга һәм мине эш белән таныштырырга мәҗбүр иттеләр.

Яков Михайловичның тагын бер гүзәл сыйфатына — аның иптәшләренә карата сизгер һәм игътибарлы булуына тукталып узарга телим. Безнең партоешма члены Н. И. Островская каты авырый иде. Яков Михайлович аны Финляндиягә санаторийга җибәрергә булышты. Минем Финляндиягә командировкага барасымны белеп,

Яков Михайлович миңа Островская янында булырга һәм аның сәламәтлеге турында сорашырга кушты. Кайткач мин: «Островская дәваланып бетмичә эшкә чыгарга ашыга», — дигәч, ул аңа тәмам савыгып җитмичә Петроградка кайтырга рөхсәт итмәде.

Шундый зур партия һәм дәүләт эшлеклесенең безнең арадан шулай иртә китүе барыбыз өчен дә бик зур һәм авыр кайгы булды. Ул әле социалистик Ватаныбыз өчен бик күп нәрсә эшләячәк иде.

В. И. Невский

АГИТАТОР, ОЕШТЫРУЧЫ, РЕВОЛЮЦИОНЕР

Яков Михайлович Свердлов белән миңа 1905 елда ук (Мәскәүдә яшерен көрешү урынында шикелле) якынлашып килә торган декабрь драматик вакыйгалары көннәрендә очрашырга туры килде.

Бу очрашу бик кыска вакытлы булды. Аннары шул ук көннеме, әллә әлеге очрашудан соң берничә көн узгачмы, мин аны яңадан, бу юлы инде зур җыелышта очраттым. Ул анда И. Я. Жилин белән бергә чыгыш ясады. Хәзер инде мин аны якыннанрак һәм яхшырак күрдем.

Ул чакта әле бөтенләй яшь бу революционерның ташып торган энергиясе таң калдырды безне. Әйтергә кирәк, шулкадәр таң калдырды ки, 1917—1919 елларда тыгыз элемтәдә бергә эшләргә туры килгән чакта да без аны шул ук вакыттагы ялкынлы агитатор итеп күргәндәй булдык.

Ләкин Яков Михайлович Свердловның таң калдырган төп сыйфаты массаларны көрәшкә дәртләндерә торган бу сәләте генә түгел иде. Аңарда һәрбер күренекле революционерга хас булган өч сыйфат: һәр сүзе энтузиазм белән сугарылган агитатор, тирән белемле пропагандист һәм күпьяклы оештыручы сыйфатлары гармонияле рәвештә бергә кушылган иде.

Хәтеремдә, бервакыт шулай мине Яков Михайловичның массалар белән уртак тел таба белүе сокландырды.

Бу хәл 1917 елның август ахырындамы, сентябрь башындамы, РКП (б) Үзәк Комитетының Хәрби оешмасы яңадан подпольедан чыгарга омтылып караган вакытта Петроградта булды. Моның өчен без Литейный проспекттагы 1 нче йортта легаль бина оештырдык. Безгә солдатлар күпләп килеп тордылар. Ничектер шулай төнге сәгать унберләрдә, солдатлар безнең бинада иңгә-иң терәлеп утырып һәм басып торган чакта, Яков Михайлович белән Феликс Эдмундович килеп керде. Эш шунда: полкларда чуалышлар бара һәм солдатлар көрәшкә атлыгып торалар иде.

— Шулай да бик кысан сездә! — диде Яков Михайлович, солдатлар белән шыгрым тулы бүлмәләргә кергәч.

Ул шунда ук урындыкка басты һәм солдатларга речь белән мөрәҗәгать итте.

Аның көч һәм дәрт белән тулы энергияле тавышы, кискен кул хәрәкәтләре, кайнар өндәмәләре массаларны тагын да ныграк дулкынландырырга тиешләр иде шикелле. Әмма аның рече, гәрчә көрәш рухы белән сугарылган булса да, восстаниегә өндәсә дә, речьнең мәгънәсе бу моментта әзерләнергә, көч тупларга, оешырга кирәк дип тәкрарлауга кайтып кала иде.

Шундый хәлне күрү гаҗәп булды: ярсыган масса әкренләп тынычланды һәм җыелыш ахырында инде Яков Михайлович гүя ялкынлы оратор түгел, бәлки солдат шинеле кигән крестьяннарга җир мәсьәләсен сабырлык һәм гади тел белән аңлатып бирүче тыныч пропагандист иде.

Мондый үзгәреш мине таң калдырды, һәм мин Яков Михайловичка, курсларда әңгәмә алып баручы укытучы шикелле сез, дип әйтеп куйдым.

— Ә нигә, вакыты җиткәч, андый курслар гына оештырып калмабыз әле, — дип җавап кайтарды Яков Михайлович.

Чыннан да, сентябрьдә һәм октябрь башында Хәрби оешма без авылга җибәрәсе солдатлар өчен курслар оештыргач, Яков Михайлович аларның эше белән якыннан кызыксынды.

— Бу курслар аша йөзләрчә генә түгел, ә меңнәрчә кешене үткәрергә кирәк. Әлеге курсант-солдатлар авылда иң яхшы большевик-агитаторлар булырлар, — ди торган иде ул миңа еш кына.

Әлеге курслар аша меңнәрчә солдатлар үтте. Авыл-

га китүче солдатларны әдәбият белән тәэмин итү өчен Яков Михайлович бик күп көч куйды.

Әмма Яков Михайлович агитаторлык таланты белән генә таң калдырмый, ул бик оста оештыручы да иде. Менә шул сыйфаты аны юлбашчы итте дә инде.

Свердловта ике сыйфат бик әйбәт бергә кушылган иде: аның башында һәрвакыт оештыру планнары туып тора һәм шул ук вакытта кешеләргә ул шундый оста якын килә белә ки, әлеге кеше аңа бөтен эч серен сөйләп бирә иде...

Октябрь революциясе чорында Яков Михайлович партиядә Владимир Ильичтан кала һичшиксез гаять зур оештыручы көч булды.

Тимердәй нык характер гына, дипломатия сәләтләре генә җитми, ул сыйфатлар сыналган башка күп кенә иптәшләрдә дә бар, абруеңнан файдаланып, кешеләрне үзеңә буйсындыру гына аз, болардан тыш, Яков Михайлович Свердлов һәр кешенең күңеленә үтеп керә белә иде. Ул чын мәгънәсендә иң шәп иптәш тә иде.

Шушы юлларны язучы белән икенче бер карт, хөрмәтле подпольечы бергә эшләгәндә үзара килешә алмадылар.

Эшне һәм бәхәсне хәл итү өчен Үзәк Комитет Свердловны билгеләде.

Безгә килгәннән соң бер сәгатьтән Яков Михайлович барлык аңлашылмаучылыкларны бетерде, һәм без, моңарчы килешмәүчән булган кешеләр, шатлыгыбыздан елмаештык, ә Яков Михайлович үзенең калын көр тавышы белән эштәге яңа перспективалар һәм мөмкинлекләр турында сөйләргә кереште.

Советлар республикасын акгвардиячеләр һәм интервентлар утлы боҗра эченә алган ифрат авыр көннәрдә дә Яков Михайлович элеккечә үк көр күңелле һәм ташып торган энергияле, югалып калмый, башкаларны рухландыра, башында меңнәрчә яңа планнар туып торган менә дигән оештыручы булды.

Яков Михайловичның үтә укымышлы кеше булганлыгын игътибарга алырга кирәк. Хәреф ятлаучы түгел, ә бәлки яхшы әзерлекле марксист булуы аны шундый талантлы оештыручы итте.

Аңа вакчыллык, шәхси мәнфәгатьләр ят иде. Шуңа күрә, һич тә гаҗәп түгел, аның абруе үсә һәм ныгый баруына дәүләт властеның бөтен куәтен кулында тотуы сәбәп булмады, ә нәкъ менә киресенчә — партия оешмасының һәм дәүләт властеның куәте аның аркасында

үсте, чөнки ул үзенең шәхси интересларын бер читкә куя алды һәм шәхси, субъектив-эгоистик нәрсәне түгел, бәлки бөтен кешене берләштерә торган нәрсәне — коллектив, коммунистик мәнфәгатьне аерып күрсәтә һәм яклый белде.

Партия тормышындагы иң кискен вакытларда Яков Михайловичны миңа күп мәртәбәләр күзәтергә туры килде. Мине аның үзе турында онытуы, кешеләрне берләштерү, туплау, төрле якларга сугылудан баш тартырга мәҗбүр итү һәм бөтен кеше өчен уртак бер линия эшләү сәләте һәрчак таң калдыра иде.

Әйе, бу сыйфат беренче революция солдатларының да беренчесе булган кешенең бөек сыйфаты иде. Яков Михайловичны революция юлбашчысы итеп шушы сыйфат күтәрде дә.

Революция өчен иң авыр моментларның берсендә Яков Михайлович Свердлов белән без бик тә әһәмиятле бер оешмабызга бардык. Ерак та түгел контрреволюцион восстание кайный, ә безнең кораллы көчләребез дә, ату кирәк-яракларыбыз да юк, иптәшләр исә ничектер төрлесе-төрле якка карый иде... Менә шул чакта Яков Михайлович килеп чыкты.

Аның көчле калын тавышы яңгырады, җитез гәүдәсе әле тегендә, әле монда күренде: иптәшләрне ул әле ашыктырды, әле дәртләндерде, шул ук вакытта бер генә мәртәбә дә җикеренмәде, тавышын күтәрмәде.

Ә бит дошманнарыбыз белән эш иткәндә ул каты да була, дошманның нәкъ йөрәгенә барып кадала торган сүзләр дә әйтә белә иде.

Дошманнарга карата шундый иде, ә иптәшләренә, көрәштәшләренә карата исә аңарда җылылык та, миһербанлылык та, һәркемгә үз урынын табарга булышу сәләте дә җитәрлек иде. Менә шушы сыйфатлар инде Яков Михайловичны берләштерүче бөек үзәк, бөек оештыручы итәләр иде.

Югарыда телгә алынган баш күтәргән иптәшләр янында булып, аларны тынычландырганнан һәм күңелләрен күтәргәннән соң Мәскәүгә кайтып килгәндә Яков Михайловичның, әлеге эшне җайга салудан куанып, балаларча самимилек белән рәхәтләнеп көлүен күрү бик тә күңелле булды.

Вагон көпчәкләре дөбердәгәне, паровоз уфылдаганы ишетелеп торды, ә Яков Михайлович сыек кына чәен эчә-эчә һаман шул калын тавышы белән безнең җиңүләрнең шатлыклы перспективаларын тасвирлап барды.

1919 елның 16 мартында партия олы якты шәхесне, бөек оештыручыны югалтты. Октябрь революциясен ясаган кешеләрнең берсе, коммунизм өчен беренче көрәшчеләрнең берсе, партиянең иң яхшы һәм талантлы тәзүчеләреннән берсе безнең арабыздан китте.

Хезмәт ияләре Яков Михайлович Свердловның исемен беркайчан да онытмаслар, чөнки ул бөтен гомерен аларның бөек эше, аларны азат итү һәм аларның якты киләчәгенә багышлады.

П. С. Заславский

СОВЕТЛАР СЪЕЗДЫНДА

1918 елның февралендә булды бу. Советларның Гадәттән тыш съездына Одессадан сайланган зур бер төркем эшчеләр, солдат һәм матрослар белән бергә мин Петроградка бара идем.

Тимер юл хәрәкәтендә тәртип юк иде. Одессадан диңгез юлы белән Севастопольгә, ә аннан Харьков һәм Мәскәү аша барырга туры килде. Поездлар зур тоткарлык белән йөри иде.

Харьковта без Ленин һәм Свердлов имзалары белән халыкка мөрәҗәгать итеп чыгарылган һәм стеналарга ябыштырылган «Социалистик Ватан куркыныч астында!» дигән өндәмәне укыдык. Мәскәүгә якынлаша төшкәч, газеталардан Советлар Россиясе башкаласының Петроградтан Мәскәүгә күчерелгәнлеген һәм Советлар съездының Питерда түгел, ә Мәскәүдә ачылачагын белдек.

Мәскәүнең Курск вокзалында поездлар янына җиңнәренә кызыл тасмалар бәйләгән эшчеләр вәкилләре килде. Аларга съезд делегатларын каршы алырга кушылган булган. Алар иң әүвәл: «Иптәш, сез кем яклы? Ленин һәм тынычлык яклымы, әллә каршымы?» — дип сорыйлар иде.

Советлар съездының Мандат комиссиясе «Метрополь» гостиницасында урнашкан иде.

Комиссия өстәлләре тирәсендә йөзләгән кеше кайнаша, аларның хәрби частьлардан, фронтлардан һәм

Советлар съездларыннан сайланулары турындагы таныклыклары еш кына юньләп рәсмиләштерелмәгән була иде. Килгән һәр кешедә энтузиазм ташып тора иде. «Мине монда бер миллион кораллы солдат җибәрде!» — дип кычкырды берсе. «Мине меңләгән эшче-крестьян сайлады!» — диде, аңа ияреп, икенчесе. Әмма үз вәкилләрен монда җибәргән оешмаларны кайчан һәм кем оештырганын белү кайвакыт шактый кыен була иде.

Зал түрендә бер төркем делегатлар әйләндереп алган кечкенә бер өстәл тора иде. Якынрак килеп карасам, иң элек бүректәй куе кара чәч каплаган баш күрдем, һәм шунда ук басынкы, тыныч калын тавыш ишеттем. Андый тавышның дөньяда бер генә кешедә — Яков Михайлович Свердловта гына булуы мөмкин иде. Әйе, бу кеше ул иде!

Яков Михайлович белән мин бу очрашудан берничә ел элегрәк Нарым сөргенендә танышкан идем. Мин сөрген срогымны Нарымда уздырдым, ә Яков Михайловичны, әллә ничә мәртәбә качканлыктан, Нарымнан утыз чакрым арырак, Парабель авылына урнаштырганнар иде. Әмма утыз чакрым аның өчен берни түгел, һәм ул лекция уку өчен безгә еш килә иде.

Безнең белән бергә сөргендә күп кенә зур партия работниклары булып, алар сөргендәгеләр арасында зур ихтирам белән файдаландылар. Ләкин Яков Михайловичныкы кебек абруй бүтән берәүдә дә юк иде. Барысы да аңа бөтен тормышы партия мәнфәгатьләре белән тулы профессиональ революционер итеп карадылар.

Шул чакта ук инде Яков Михайлович үзенең оештыру сәләтләре ягыннан башкалардан аерылып тора иде. Сөргенгә яңа килгән иптәшләр белән танышканда ул һәрвакыт алар торган оешмалар һәм урыннарда башкарылган эшләр хакында, шулай ук кулга алынудан котылып иректә кала алган иптәшләр хакында бәйнә-бәйнә сораштыра иде.

Питердан һәм Уралдан сөрелгән кайбер кешеләрнең үз оешмалары турында Свердловның аларга караганда күбрәк һәм яхшырак белүенә соклануларына мин үзем шаһит булдым.

Подпольеда һәм сөргендә яшерен эш алып бару тәҗрибәсе Яков Михайловичның күренекле оештыручанлык таланты формалашуда зур әһәмияткә ия булды. Аның бу таланты Октябрь революциясен әзерләгән вакытта һәм Совет властен төзүнең беренче елында аеруча ачык күренде.

Хәтере гадәттән тыш яхшы булу, кешеләрне әйбәт белүе аркасында Яков Михайлович, В. И. Ленин образлы итеп әйткәнчә, «аяклы энциклопедия сүзлеге» иде. Ул кайда нинди оешма булуын һәм аңа кем җитәкчелек итүен һәрвакыт белә иде.

«Метрополь» залында мин күргәндә аны съезд делегатлары, шулай ук хәлдән тайган Мандат комиссиясе членнары сырып алган иде. Кайсы мандатларның дөрес бирелгәнлеген, кайсыларының дөрес түгеллеген ул үзенә хас сабырлык белән бик тиз һәм төгәл әйтеп бирде. Бу мәсьәләне хәл итүнең әһәмияте биниһая зур, чөнки меньшевиклар, эсерлар һәм анархистлар үз кешеләрен съездга законсыз кертү өчен буталчыклыктан файдаланып калырга тырышалар иде.

Яков Михайлович аларның делегатларын нигезсез сайланган дип тапкач: «Бөтенроссия съездына делегатлар җибәрергә безгә комачаулык итәргә кем хокук бирде сезгә?» — дип тавыш күтәрделәр.

Ләкин Свердловны куркытып була торган түгел иде. Делегат җибәрергә чыннан да хаклы булган оешманың исемен ул шунда ук яттан әйтеп бирә һәм меньшевиклар белән эсерларның ялган сайлаулар үткәргәнлекләрен фаш итә иде.

Съезд үзе дә давыллы һәм киеренке булды. Съездда ныклы тәртип саклау өчен Свердловның тимердәй ихтыяр көче кирәк иде.

Ленинның съездда катнашуы аның нәтиҗәле тәмамлануы өчен хәлиткеч әһәмияткә ия булды.

Съездда Ленинны кайнар котлап каршыладылар. Аның солых төзү кирәклеге турындагы докладын шатланып тыңладылар. Тынычлык теләгән, ләгънәт төшкән сугышны бетерергә омтылган бөтен кеше, гигант магнитка тартылган кебек, Ленинга тартылды.

Бу съезд бөтен гомерем буена хәтеремдә калды, чөнки анда мин Ленинны беренче мәртәбә күрдем һәм тыңладым, аның белән таныштым.

Тәнәфес вакытында Яков Михайлович минем яныма килеп, үзе белән бергә съезд президиумы бүлмәсенә узуымны үтенде. Ул мине тәрәзә кырында басып торган иптәш Ленин янына алып килде дә:

— Владимир Ильич, сезне Одесса өлкә комитеты секретаре, партиянең җиденче съездына соңга калган Заславский белән таныштырырга телим, — диде.

Ленин кулымны кысып күрешкәндә аның кул җылысын тойдым.

Күземә туп-туры карап, Владимир Ильич:

— Нигә сонга калдыгыз? — дип сорады.

Ленин Одессадагы хәл турында сораштыра башлады, эшчеләрнең һәм Румын фронты солдатларының настроениесе белән кызыксынды.

Мин мөмкин хәтле тулырак итеп җавап бирергә тырыштым, ләкин шул чакта бүлмәдәгеләрнең берсе сүзгә катышып, миңа бик усал гына мөрәҗәгать итте:

— Ә партия съездында сез кайсы якка тавыш биргән булыр идегез? Солыхны яклапмы, әллә сугышнымы?

— Партия съездында солыхны яклап тавыш биргән булыр идем, — дидем мин.

— Дөрес, — диде Ленин һәм нәрсә турындадыр Свердлов белән сөйләшә башлады.

Мин китмәкче булдым, әмма Яков Михайлович миңа калырга ымлады. Петроградтан килгән берничә иптәш минем яныма туктады. Аларның кайберләре солых төзүгә каршы иде. Без бәхәсләшә башладык.

Бу бәхәс партиянең әле генә эшен тәмамлаган VII съездында барган көрәшнең, «сул» фразаларга яшеренгән раскольникларга каршы Ленин линиясенең җиңүе өчен барган көрәшнең дәвамы иде.

Каядыр китеп торган Ленин, бераз вакыттан кулына кәгазьләр тотып, кире килде һәм, безнең бәхәсне ишетеп, Свердловка нидер әйтте.

Яков Михайлович, кабат яныма килеп, мине бер читкәрәк алып китте дә:

— Сезне петроградлылар чолгап алган, алар арасында «сул коммунистлар» күп. Петроград комитеты бервакыт шулар кулында булды. Үзәк Комитет сезне партиянең Петроград комитеты секретаре постына тәкъдим итәргә ниятли. Ничек, ризамы? — диде.

Съезддан соң мине Петроградка эшкә җибәрделәр. Ул чакта хәл авыр иде. Икмәк һәм ягулык юк. Петроград эшчеләре, Советлар республикасын яклап, барлык фронтларда сугышалар. Шәһәрдә оялаган контрреволюцион элементлар һәртөрле провокацияләр, террорлык актлары, диверсияләр белән атмосфераны агулап тора иде.

1918 елның 20 июнендә Нева заставасы аръягына эшчеләр янына митингка барган чагында ялкынлы агитатор иптәш Володарский хыянәтчел төстә үтерелде. Ике атнадан соң Мәскәүдә сул эсерлар, Брест солыхын өзәргә һәм илне кабат Германиягә каршы сугышка таш-

ларга маташып, Совет властена каршы фетнә кутәрделәр.

Сул эсерлар фетнәсе бик тиз бастырылды. Ләкин, нибары ай ярым вакыт узуга, бер үк көнне уң эсерлар Владимир Ильичны яраладылар һәм Петроград Гадәттән тыш комиссиясе председателе Моисей Соломонович Урицкийны үтерделәр.

Республика һәм халык дошманнарының кабахәт эшләре барлык хезмәт ияләрендә ачу, нәфрәт һәм протест тудырды. Митинг-җыелышларда эшчеләр һәм крестьяннар пролетариат революциясе юлбашчыларына һөҗүм итүгә һәм аларны үтерүгә җавап йөзеннән Совет хөкүмәтенең буржуазиягә һәм бөтендөнья империализмы ялчыларына каршы кызыл террор оештыруын таләп иттеләр.

Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе Яков Михайлович Свердлов, барлык хезмәт ияләренә мөрәҗәгать итеп, аларны тынычлык һәм тәртип сакларга, революция һәм халык дошманнарының казынуларын нык һәм уяу күзәтергә чакырды.

Ике көннән соң Свердлов тәкъдиме белән Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты революцияне саклау өчен иң каты һәм кискен чаралар куллану турында карар чыгарды.

Владимир Ильич авырганда Свердлов Халык Комиссарлары Советында аның урынына эшләп торды. Без Питерда аның белән даими элемтә тоттык. Кадерлебез Ильичның сәламәтләнә баруы турында да без аңардан белешә идек.

Яков Михайлович Свердловны белгән, аның белән бергә эшләгән бөтен кешенең хәтеренә ул иптәш Ленинның беренче ярдәмчесе, аның чиксез кадерле тормышын саклаучы чыныккан, куркусыз даими сакчы булып мәңгегә уелып калды.

Аның якты образы партиябез һәм халкыбыз тарихында мәңгегә шундый булып калыр.

Ю. Н. Флаксерман

БӨТЕНРОССИЯ ҮЗӘК БАШКАРМА КОМИТЕТЫ ПРЕДСЕДАТЕЛЕ

Яков Михайлович Свердловның «Иптәш Андрей» булып йөргән чагын белмәгән, аны революциядән соң гына белгән кешеләр өчен Свердловның тормышы гаять якты, әмма фаҗигале төстә бик тиз сүнгән йолдыз кебек күренеп үтте. Әмма Яков Михайловичның кыска гына гомере, аның искиткеч зур эше революциядә онытылмаслык тирән эз калдырды. Революция, хезмәт ияләре, кешелек дөньясы хакына башкарган эшләре өчен Свердловны барлык буын кешеләре һәрвакыт олылап искә алачаклар.

Я. М. Свердловны хәтергә төшергәндә иң әүвәл нык революцион көрәшче, оппортунизмга карата килешмәүчән, дошманнар өчен дәһшәтле, Ленин тәгълиматын һәм күрсәтмәләрен тайпылышсыз тормышка ашыручы көрәшче образы алга килеп баса.

Яков Михайлович белән мин Февраль революциясенең беренче көннәрендә таныштым. Һәм аның, Лениннның тарафдары гына булмыйча, Ленинга бик якын икәнлегенә, Ильичның уй һәм өметләрен аеруча дөрес чагылдыруына шунда ук ышандым.

Икенче мәртәбә инде без июльдә, мин Петергофтан Петроградка килгәч очраштык. Таврический сарайда Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының утырышы узарга тиеш иде.

Утырыш башланыр алдыннан мин залга кердем. Трибуналар белән депутатлар урыннарын аерып торган стена буенда шул стенага сөялеп Я. М. Свердлов басып тора иде. Йөзе балкый, үзеннән дәрт һәм энергия бөркелә иде. Без бераз гына гәпләшеп алдык.

Ул чакта Үзәк Комитет членнары арасында Ленинга иң якыны, мөгаен, Свердлов булгандыр. Ул Ильичның подпольеда яшәвен оештыруда катнашты, аның белән элемтәне башлыча ул тотты, Ильичның позициясен аеруча ачык һәм тулы чагылдырды.

Мин партиянең VI съезды утырышларында булдым. Съезд ярым легаль төстә барды. Ильич съездда булмады, ул тирән подпольеда иде. Ләкин мин делегатларның

настроенисен бик ачык хәтерлим: барысы да Ленинның күзгә күренмичә генә съездда катнашуын һәм аңа житәкчелек итүен тоеп тора иде. Политик хәл турындагы төп докладның тезисларын Владимир Ильич төзеде, съездның кайбер резолюцияләре проектларын ул язды.

Съездга фактта Я. М. Свердлов житәкчелек итте. Ул съезд утырышларында һәрвакыт председатель булды. Аның Владимир Ильич белән элемтә тотканлыгын барысы да белә иде. Ул Владимир Ильич язган резолюцияләрне катгый һәм оста итеп тавышка куйды. Свердлов партиянең VI съездында ленинчыл житәкчелекне тормышка ашырды.

Корнилов фетнәсеннән соң илдә хәл бик нык кискенләште. Ленин, подпольедан торып, кораллы восстание әзерләргә кирәклеге турындагы мәсьәләне куйды, ә Вакытлы хөкүмәт революциядән үч алырга әзерләнде.

Вакыйгалар ифрат тиз куерды. Ленин яшерен рәвештә Финляндиядан Питерга кайтты. Восстание мәсьәләсен хәл итү өчен 10 октябрьда Карповка урамындагы 32 нче йортта минем апам Г. К. Флаксерман-Суханова квартирында Үзәк Комитет утырышы чакырылды. Бу утырышка Ленин парик киеп килде. Миңа аны саклау вазифасы йөкләнде: утырыш беткәннән соң Ильичның исән-имин чыгып китүен тәэмин итәргә кирәк иде.

Квартирны сайлау, әлеге тарихи утырышны оештыру эшен, Е. Д. Стасова белән бергәләп, Я. М. Свердлов башкарды...

Октябрь восстаниесен әзерләү һәм үткәрү эшендә Свердлов Ленинның иң нык, иң эзлекле һәм актив тарафдарларыннан берсе булды. Ул киң массалар белән аралаша, кирәкле һәм аңлаешлы сүзләр таба белә, массалар алдына алар өчен ачык булырлык бурычлар куя иде. Яков Михайлович партия аппараты, дәүләт власте аппараты эшен тиндәшсез оста оештыручы иде. Ул һәрчак бик төгәл эшли, мәсьәләләрне тиз хәл итә торган иде. Аның сүзе беркайчан да эштән аерылмады. Ул партия чыгарган политик карарларны бик оста тормышка ашыра белә иде.

Октябрь революциясе булды. Совет власте оештырылды. Я. М. Свердлов Бөтенроссия Үзәк Комитеты Председателе итеп сайланды. Менә шушында инде аның оештыру таланты аеруча ярап куйды.

Хәтеремдә, хөкүмәтебез Мәскәүгә күчеп килгәч, «Метрополь» гостиницасы номерларының берсендә, Яков Михайлович миңа төрле учреждениеләр белән,

Мәскәүнекеләр белән дә, әле генә Питердан күчеп килгән учреждениеләр белән дә элемтә урнаштырырга кушты. Кәгазьләр, хатлар, мандатлар язуга вакыт әрәм итмәс өчен ул Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе бланкысына кызыл кара белән кыска гына язу язды да «Я. Свердлов» дип имзасын куйды. Бу кәгазь өчен барлык ишекләр ачык иде.

Я. М. Свердлов азмы-күпме җаваплы саналган постларда эшләүче барлык большевикларны, аларның кайда эшләүләрен яттан белә иде. Нинди дә булса эшкә берәр кеше таләп ителсә, ул тиешле кандидатураны һәрвакыт таба, бөтен нәрсәне һәм бөтен кешене хәтерендә тота иде.

1918 елда яшь Советлар республикасы өчен авыр хәл килеп туды. Чит илләр интервенциясе, Дон казаклары һәм чехословаклар корпусы фетнәләре, Корнилов һәм башка акгвардияче генералларның ирекләләр армиясе — боларның һәммәсе Советларның яшәвенә турыдан-туры куркыныч тудыра иде.

Чехословаклар корпусы һәм эсер-акгвардиячеләр бандалары Иделдән Уралга кысрыклангач, Екатеринбургка куркыныч янады. Шул чакта Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты утырышы алдыннан «Метрополь» рестораның бер бүлмәсендә большевиклар фракциясе җыелды. Свердлов Екатеринбург Советы башкарма комитетының телеграммасын укыды. Шәһәр куркыныч астында, аны саклау өчен көч җитәрлек түгел иде. Элекке патша Николай Романовның, акгвардиячеләр кулына төшеп, бөтен контрреволюция байрагына әверелү ихтималы бар иде. Эвакуацияләргә мөмкинлек булмаганлыктан, Екатеринбург Советы башкарма комитеты аны атарга карар бирде. Патшаны аттык. Җирле башкарма комитет Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетыннан шушы мәҗбүри һәм кирәкле чарага санкция бирүне сорады. Яков Михайлович фракциягә екатеринбурглыларның карарына санкция бирергә тәкъдим кертте һәм тәкъдим бертавыштан кабул ителде.

Дошманнарга карата рәхимсез, килешмәүчән бу революционер, зур дәүләт эшлеклесе һәм оста оештыручы көндәлек тормышта гади, шат, шаярырга һәм көләргә ярата торган үтә дә күңелле кеше иде.

Ничектер шулай җаен, ял көннәренең берсендә Яков Михайлович килеп керде дә:

— Әйдә, урманга барып йөреп кайтабыз, — диде.

Яков Михайлович Клавдия Тимофеевна, балалары

Андрей һәм Верочка белән, хатыным белән мин Владимир таш юлыннан — хәзерге Энтузиастлар таш юлыннан китеп тә бардык.

Аның тәбәнәк «Паккард» машинасы кузгалып киткәч үк диярлек зур тизлек белән чаба башлады, ә без утырган авыр «Бельвиль» бик нык артта калды. Зур тизлек алгач кына берьюлы ике камера шартлады һәм безнең машина сафтан чыкты.

Шул чак Яков Михайлович миннән һәм шофердан рәхәтләнеп көлде, безнең аны куып җитә алмавыбызга бик тә, бик тә куанды.

Л. А. Фотиева

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ ҺӘМ ЯКОВ МИХАЙЛОВИЧ

Яков Михайлович Свердлов белән мин беренче мәртәбә 1917 елда Петроградта таныштым. Мин аның күп кеше катнашында узган теге яки бу җыелышның председателе булганын, күп йөзләрчә, еш кына меңнәрчә кешеләрне үз ихтыярына буйсындырганын әллә ничә тапкыр күзәтеп тордым. Аның куәтле тавышы теләсә нинди шау-шуны баса, көчле ихтыяры массаны үзенә буйсындыра иде. Ул иң шау-шулы һәм чуар аудиториядә дә бик тиз тәртип урнаштыра һәм җыелышны үзенә карата иде.

Хөкүмәт Петроградтан Мәскәүгә күчеп килгәч озак та үтмәстән мин Халык Комиссарлары Советында эшли башладым. Башта секретарь ярдәмчесе, аннары Халык Комиссарлары Советы секретаре булдым. Бер үк вакытта Владимир Ильич Ленинның секретаре вазифаларын башкардым.

Яков Михайлович Владимир Ильич янында еш була, һәм, эштә аның белән турыдан-туры сирәк күрешсәм дә, миңа аны еш очратырга туры килә иде.

Владимир Ильич Яков Михайловичны бик ярата иде. Мин Яков Михайловичның көтелмәгәндә вафат булуына Ильичның әйтеп бетергесез нык борчылганын, аның үлемен гаять авыр кичергәнен яхшы хәтерлим. 1919

һәм 1920 елларадагы күп кенә чыгышларында Ленин Свердлов турында берничә мәртәбә сөйләде.

Миңа күп тапкырлар Ленин белән Свердловны бергә күрергә туры килде һәм миндә Яков Михайлович Владимир Ильичка бик якын кеше, Владимир Ильич аның белән гадәттән тыш дус, иптәшләрчә мөнәсәбәттә булган икән дигән тәэсир гомерем буена сакланып калды. Владимир Ильич Яков Михайловичка тулы ышаныч һәм ихтирам белән карады.

1918 елның сентябрендә, яраланудан соң Владимир Ильич каты авырып яткан вакытта мин Я. М. Свердлов белән аеруча еш очраштым. Халык Комиссарлары Советының эше шул вакытта Я. М. Свердловка күчте. Ул бер үк вакытта Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетында һәм партия Үзәк Комитетында эшләвен дәвам иттерде.

Яков Михайлович көн саен икешәр-өчәр сәгать Владимир Ильич кабинетында эшләде. Свердлов, кыска гына вакыт булса да, Ленин кабинетында эшләгән бердәнбер кеше. Элегрәк, Владимир Ильич яралангангa кадәр дә, аннан соң да, хәтта Ленин гомеренең соңгы елларында, ул озак вакытлар буена авырган чакларда да Владимир Ильич кабинетында бүтән берәүнең дә эшләгәне булмады.

Владимир Ильич яраланганнан соңгы көннәрдә миңа, Халык Комиссарлары Советы секретаре буларак, В. И. Ленин һәм Халык Комиссарлары Советы исеменә алынган документлар һәм материаллар турында Свердловка күп мәртәбәләр җиткерергә туры килде. Мине Яков Михайловичның һәммә нәрсәгә гадәттән тыш тиз төшенеп алуы таң калдыра иде. Ул теләсә нинди, еш кына үтә катлаулы һәм буталчык мәсьәләләргә, теләсә нинди документның эчтәлегенә бик тиз төшенә иде. Мәсьәләнең асылын ул шунда ук тотып ала, әңгәмәдәшен беренче сүзеннән үк аңлый һәм хәл кылынырга тиешле мәсьәләне шундук хәл итә иде. Аңарда бер генә мәсьәлә дә хәл ителмичә калмый, кирәксезгә бер генә документ та тоткарланмый иде.

Владимир Ильич белән берничә ел бергә эшләү дәверендә аның мәсьәләләргә искиткеч тиз төшенүен белгәнлектән, Свердловның да гадәти булмаган, аны башка работниклардан бик нык аерып торган тиз төшенә алу сәләте хәтеремә онытылмаслык булып кереп калды.

Соңынтын, Яков Михайлович вафат булгач, мин,

Ленинга Свердлов белән эшләве җиңел булган, алар бер-берсен тиз һәм яхшы аңлаганнар, дип күп мәртәбәләр уйладым.

Үзем шаһит булган бер вакыйга хәтеремдә яхшы сакланып калган. Бу хәл 1918 елның июлендә, сул эсерлар фетнәсе көннәрендә булды.

Мәгълүм ки, фетнәчеләр Дзержинскийны кулга алып, аны Покровский капкасы тирәсендәге Трехсвятительский тыкрыгында урнашкан штабларында бер тәүлек чамасы тоттылар. Дзержинский котылу белән үк Кремльгә Владимир Ильич янына килде.

Мәкерлелекне, эчкерлелекне җене сөймәгән һәм дошман күргән Феликс Эдмундович араларында шактый гына ВЧК работниклары да булган сул эсерларның кабахәтләрчә хыянәтеннән тетрәнгән, ВЧКның шул сотрудниклары кулына эләгүенә бик каты гарьләнгән иде.

Бу вакытта Владимир Ильичның кайда булганлыгы исемдә калмаган, әмма ул Халык Комиссарлары Советы бинасында түгел иде. Свердлов белән Дзержинскийның Халык Комиссарлары Советының утырышлар залында очрашуын яхшы хәтерлим, чөнки Халык Комиссарлары Советы Секретариаты да шунда урнашкан иде. Алар, бик җанланып сөйләшә-сөйләшә, бүлмә буйлап әрле-бирле йөреп тордылар.

— Ни өчен, — диде Дзержинский ярсып, — ни өчен соң алар мине атмадылар? Атмаулары кызганыч, бу ату революциягә файда итәр иде.

Яков Михайлович яратып, зур ягымлылык белән Дзержинскийның иңнәреннән кочып алды да:

— Син хаклы түгел, Феликс, юк, хаклы түгел. Киресенчә, аларның сине атмаулары, синең исән калуың бик яхшы булган. Синең белән без революция хакына күп эшләрбез һәм аның дошманнарына каршы бик күп сугышырбыз әле! — диде.

Яков Михайлович кешеләрне бик яхшы таный, партия һәм совет работникларын әйбәт белә, дип сөйләгәннәрен күп мәртәбәләр ишеткәнем булды. Ул чакта азык-төлек халык комиссары булган Александр Дмитриевич Цюрупа белән сөйләшүем искә төшә.

Азык-төлек халык комиссариатына коллегия члены кирәк була, һәм Яков Михайлович бу эшкә иптәш Рузерны җибәрә. Соңыннан Цюрупаның зур соклану белән сөйләгәне хәтеремдә калган:

— Яков Михайловичның партия кадрларын әйбәт

белүенә, һәркемгә ул файда китерердәй урын таба алуына, кешене үтәли күргәндәй аңа дөрес бәя бирү осталыгына шаккатасың! Рузер әлеге эш өчен махсус туган диярсең.

Яков Михайлович яшь Советлар республикасын саклауны оештыруда актив катнашты. Хәрби мәсьәләләргә караган күп кенә бик әһәмиятле документларны һәм күрсәтмәләрне Владимир Ильич аның белән бергә әзерләде.

Яков Михайлович искиткеч әйбәт иптәш, ягымлы кеше, эшкә ихлас күңелдән бирелгән партия члены һәм В. И. Ленинның иң якын ярдәмчесе иде. Аның шулай иртә һәлак булуы бик тә аяныч!

П. Д. Мальков

ЯКОВ МИХАЙЛОВИЧ СВЕРДЛОВ СМОЛЬНЫЙДА ҺӘМ КРЕМЛЬДӘ

Ничектер шулай 1917 елның май башында большевикларның Гельсингфорс комитеты (ул чакта мин аның члены идем) мине һәм үзем шикелле үк тагын бер матрос-большевикны эшләребез һәм ихтыяҗларыбыз турында сөйләп бирү өчен Петроградка, партия Үзәк Комитетына җибәрде. Иптәшем белән Питерга килеп төштек тә вокзалдан туп-туры Большая Дворянская урамына киттек. Большевиклар Үзәк Комитеты шунда, патшаның элеккеге сөяркәсе Кшесинская йортында урнашкан иде.

Килдек. Киң мәрмәр баскычта һәм зиннәтле зур алгы бүлмәдә хисапсыз күп солдатлар җыелган. Большевикларның Хәрби оешмасы һәм солдатлар клубы да шушы ук йортта урнашкан икән. Безгә, Үзәк Комитет икенче катта, дип аңлаттылар. Югарыга күтәрелдек, күрәбез — зур бүлмә, халык ифрат күп: солдатлар, эшчеләр шау-гөр киләләр. Кечкенә төркемнәр булып басканнар да кызып-кызып гәпләшәләр. Стена буенда зур өстәл янында куе кара чәчле, сакаллы, пенсне кигән бер кеше басып тора. Көр тавыш белән җиренә җиткереп сөйли. Аны игътибар белән тыңлыйлар.

Мин бер солдатның кабыргасына төрттем дә:

— Өстәл янында басып торучы тузгак башлы кеше кем ул? — дип сорадым.

Әлеге солдат миңа гаҗәпсенеп карады да:

— Син нәрсә, шуны да белмисеңмени? Җитмәсә, үзең моряк тагын! Свердлов ул, Яков Михайлович, — дип җавап кайтарды.

Яков Михайлович безне шунда ук күреп алды. Сөйләшеп бетерде дә, өстәл артыннан чыгып, безгә таба атлады.

— Каян сез, иптәшләр? — дип сорады.

— Большевиклар партиясенең Гельсингфорс комитетыннан, — дип җавап бирдек.

— Ярый, бик яхшы! Эшләр ничегрәк сездә, сөйләгез.

Ул бездән кораблардагы, гарнизондагы, шәһәрдәге настроение турында бәйнә-бәйнә сораштыра башлады. Комитетның нәрсәләр эшләве, эшләрнең ничегрәк баруы хакында сорады. Бездәге кешеләр белән, Залежскийның һәм безгә Үзәк Комитет җибәргән башка иптәшләрнең ничек эшләүләре, шулай ук үзебез белән: партиядә, флотта күптәнме икәнлегебез, мобилизациягә хәтле кайда эшләвебез белән кызыксынды. Әңгәмәдәшләренә текәп карап, сөйләгәнне игътибар белән тыңлады, кайчакта шаян сүзләр әйткәләп куйды, көлгәләп алды. Аның белән сөйләшүе ансат булды. Сорауларны ул ачык һәм төгәл, киңәш һәм күрсәтмәләрне тиз, катгый, кискен итеп бирде. Сөйләшеп бетереп Яков Михайлович яныннан чыккач, иптәшем:

— Менә ичмасам мужик бу! Чаялыгы әллә каян күренеп тора. Фамилиясе дә шундый бит. — Сверлов. Борау, димәк. Үткен. Ай-ай үткен! — диде.

Шуннан бирле без, балтиклылар, Питерга килгән чакларыбызда һәрвакыт Яков Михайлович Свердлов янында булып, гадәттә аңардан киңәш һәм күрсәтмәләр ала идек. Менә Октябрь алдыннан, мин Балтик морякларыннан Советларның II съездына делегат итеп сайланып Питерга киткәндә дә комитеттагы һәм Ценробалттагы иптәшләр үгет-нәсихәт белән озатып калдылар:

— Син иң әүвәл Үзәк Комитетка кер, Свердловка мөрәҗәгать ит. Үзәк Комитетның мәсьәләне ничек хәл иткәнлеген съездга хәтле белергә кирәк... — диделәр.

Петроградка килеп төшү белән үк Смольныйга киттем. Совет та, Хәрби-революцион комитет та шунда

урнашкан иде. Анда баргач бөтенесен ачыкларммын һәм Яков Михайловичны да эзләп табармын дип уйладым.

Смольный халык белән шыгрым тулган. Коридорларда ыгы-зыгы, бүлмәләрдә баш тыккысыз тыгын. Шулай да мин Яков Михайловичны ансат эзләп таптым. Аралый-ера аның янына үттем. Шулай, шулай, мәйтәм, элемтә урнаштыру өчен Гельсингфорс комитетыннан килдем.

— Әйбәт, әйбәт! — диде Яков Михайлович. — Бик вакытлы килдең. Иптәш Подвойский белән бәйләнешкә кер, задание алырсың, минем белән дә элемтә тот. Гельсингфорска кушасы йомышларымны әйтермен.

Николай Ильич Подвойский янына киттем, шуннан инде башланды: юнкерларны коралсызландырырга җибәрделәр. Ярдәмгә килүче кронштадтлыларны каршы алырга бардык. Кышкы сарайны штурмлау өчен Петропавел крепостена туплар әзерләргә киттек. Көнне дә, төнне дә белгән юк!

1917 елның 25 октябре!.. Бөек Октябрь революциясе булды!

Берничә көн үткәч, 1917 елның 29 октябренда, Хәрби-революцион комитет мине Смольный коменданты постына билгеләде. Шулай итеп, флот белән саубуллашырга туры килде.

Смольныйда мин Яков Михайловичны еш очрата идем. Октябрь революциясеннән соң күп тә үтмәде, аны Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе — республика президенты итеп сайладылар! Ул Үзәк Комитетта да оештыру эшләре белән шөгыльләнүен дәвам иттерде. Мин аны Хәрби-революцион комитетта да һәрвакыт күрә идем. Ул зур мәсьәләләрне хәл итә, әмма вак-төякләрне дә онытмый иде. Смольныйны саклау мәсьәләсе белән даими кызыксынып торды. Мин күрсәтмәләрне, әлбәттә, күбесенчә Аванесовтан, Подвойскийдан, ә кайчакта Феликс Эдмундович Дзержинскийдан ала идем, шулай ул Яков Михайлович та, хәтта Владимир Ильич та еш чакыра иде.

Ул чакта азык-төлек мәсьәләсе бик кыен — май да, ит тә, шикәр дә юк иде. Көнгә бер әчмуха икмәк бирелә. Тары ярмасы һәм кипкән балык бирәләр, алары да һәрвакыт түгел. Халык комиссарлары, Үзәк Комитет члennары, башка җаваплы иптәшләр йокысыз, ялсыз, көне-төне эшлиләр иде. Шундый эштә сыек тары өйрәсе белән күпме түзәргә мөмкин? Менә шул чакта мине Яков Михайлович чакырып алды.

— Без Владимир Ильич белән киңәштек, — диде ул. — Халык комиссарлары, җаваплы работниклар тәүлеккә бер генә мәртәбә булса да юньлерәк ашасыннар өчен Смольныйда ашханә оештырырга кирәк. Менә шушы эш сезгә тапшырыла, оештырыгыз шуны.

1918 елны мартның беренче көннәрендә төнлә белән Яков Михайлович мине чакырып алды да, Совет хөкүмәтен Петроградтан Мәскәүгә күчерү турында карар чыкты, диде.

— Сезгә, иптәш Мальков, Халык Комиссарлары Советы поездын саклауны оештыру вазифасы йөкләнә. Сез поезд коменданты итеп билгеләнәсез. Шуны истә тотыгыз, поездда Владимир Ильич барачак.

Яков Михайлович миңа, юлда Халык Комиссарлары Советы поездын Смольныйны саклаучы латыш укчылары озата барачак, диде.

— Үзегез белән бергә бару өчен иң ышанычлы йөз илле-ике йөз кеше билгеләгез. Латыш отряды укчылары барысы да Мәскәүгә күчерелә. Халык Комиссарлары Советы поезды белән бармаучылар Петроградтан бүтән көннәрне китәчәкләр. Мәскәүдә латыш укчыларына Кремльне (Совет хөкүмәте шунда урнашачак) һәм «Националь» гостиницасы бинасын саклау йөкләнә. «Националь»дә Владимир Ильич һәм тагын берничә иптәш торачак. Латышлар Кремльдә урнашачаклар.

— Аңлашылды, Яков Михайлович, — дидем һәм, шуның белән әңгәмә бетте дип уйлап, урынымнан тордым.

— Ә соң үз язмышыгыз кызыксындырмыймыни сезне? — дип туктатты мине Яков Михайлович. — Менә нәрсә. Сез Мәскәү Кремле коменданты итеп билгеләнәсез, Мәскәүгә барып җитү белән үк үз вазифаларыгызны үтәргә керешегез.

Әмма миңа Халык Комиссарлары Советы поезды белән китәргә туры килмәде. Владимир Ильич кушуы буенча мин берничә көн Петроградта тоткарландым һәм Мәскәүгә 1918 елны мартның егермеләрендә генә килдем.

Вокзалдан туп-туры Кремльгә, Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетына — Яков Михайлович Свердлов янына киттем.

Яков Михайлович янында берничә кеше булганлыктан, ярты сәгатьләп көтеп торырга туры килде. Бушагач та Яков Михайлович минем белән сөйләшә башлады.

— Кремльне саклау эшен Смольныйны саклауга караганда да җитдирәк итеп куярга туры килер, — дип башлады сүзен Яков Михайлович. Масштаблары зуррак, ә бу исә бөтен нәрсәгә, шул җөмләдән Кремльне саклауга да тәэсир итәргә тиеш. Безгә Кремль коменданты идарәсе оештырырга кирәк булыр, дип уйлыйм. Әйе, әйе, нәкъ менә идарә оештырырга... Аппаратны күпертергә кирәкми, һичнинди бюрократизмга юл куймаска, әмма бөтенесен нык һәм төпле итеп оештырырга кирәк... Идарә кемгә буйсыначак? Монысы, минемчә, ачык: Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Президиумына. Шулай дөресрәк булыр. Штатлармы? Штатларны инде сез үзегез төзегез һәм раслауга кертегез. Кабатлап әйтәм, бернинди дә артык нәрсә кертмәгез. Бөтенесен Аванесов белән уйлашыгыз, сез билгеләгәннәрне ул карап чыксын. Дзержинский белән дә киңәшләшегез. Сезгә һәрвакыт ЧК белән эш йөртергә туры килер. Кремльне, Смольныйдагы шикелле үк, латышлар саклаячак, тик шунысы, хәзер инде ул отряд түгел, ә батальон яки полк булачак. Уйлагыз, ничегрәк итсәгез яхшырак булыр. Иң әүвәл Кремль белән җентекләп танышыгыз. Бөтен җирен үзегез карап чыгыгыз. Постларны кую схемасын уйлагыз. Шуны истә тотыгыз, постлар белән капкаларны гына түгел, шулай ук стеналарны да тәэмин итәргә, Кремль эчендәге кайбер урыннарда, әйтик, Халык Комиссарлары Советына карый торган җирдә, Владимир Ильич кабинеты янында да постлар куярга кирәк булыр. Ильич кабинеты янына аеруча ышанычлы кешеләрне куярга кирәк булачак.

Мин Яков Михайловичның кыска, әмма һәрвакыттагыча төгәл, соң чиккәчә ачык күрсәтмәләрен тыңлап тордым. Ул бөтенесен уйлаган, һәрнәрсәне исәпкә алган иде. Минем вазифаларым ачыкланганнан-ачыклана барды. Ә Яков Михайлович дәвам итте:

— Кремльдә квартирларны бүлү белән дә сез шөгыльләнәчәксез. Квартирларны Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Президиумы һәм Халык Комиссарлары Советы күрсәтмәсе нигезендә генә бирегез, аларны җиһазлау — өстәл-урындыклар, савыт-саба, урын-җир әйберләре булдыру турында да әйбәтләп уйлагыз. Күпчелек иптәшләрнең бернәрсәсе дә юк бит. Ә кешеләр кешечә яшәргә тиеш. Кремльдә оештырылачак кечерәк кенә ашханәне дә озакка сузмыйча җайга салырга кирәклеген исегездән чыгармагыз. Мөдирлеккә күз алдымда торкан бик әйбәт кешем, Надежда Николаевна

Воронцова бар. Бу эшне аңа тапшырыгыз... Квартирларны җиһазлаганда исә... ә без якын арада байтак иптәшләрне «Националь»дән, «Метрополь»дән һәм башка кайбер урыннардан Кремльгә күчерәчәкбез... сарай мөлкәтенә артык исәп тотмагыз, гостиницалардан, шул ук «Националь»дән алсагыз, яхшырак булыр. Тагын каян алырга соң? Сарайларга кагылырга кирәкми, вакыты җиткәч, без анда музейлар оештырырбыз һәм халыкка карау өчен киң мөмкинлек тудырырбыз.

Яков Михайлович үзенең блокнот битенә берничә сүз язды да, ертып алып, аны миңа сузды. Мин анда язылганнарны укып чыктым:

21. III-1918 ел

ЭШЧЕ ҺӘМ СОЛДАТ ДЕПУТАТЛАРЫ
СОВЕТЫНЫҢ БӨТЕНРОССИЯ ҮЗӘК
БАШКАРМА КОМИТЕТЫ

ТАНЫКЛЫК

Бу таныклык Кремль коменданты ип. **Мальковка** бирелә

БҮБК председателе Свердлов

Мәскәү Кремле коменданты булып мин әнә шулай эшли башладым.

Бик тә кызу көннәр, эш чамасыз күп, заданиеләр бер-бер артлы агылып кына тора иде. Смольныйдагы шикелле үк, Яков Михайлович комендатураның эшен җентекләп күзәтеп барды, барлык мәсьәләләр белән кызыксынды, һәрвакыт киңәшләр, күрсәтмәләр биреп торды. Мин аның өлгерлегенә, җитезлегенә шакката идем.

Ул Кремльдәге тәртипне, аны саклау эшен оештыруны тикшереп кенә калмады, бәлки анда яшәүче иптәшләрнең тормыш-көнкүреш шартларын яхшыртуны да күзәтте. Теге яки бу иптәшкә квартир, урын-җир әйберләре, савыт-саба бирү турында мин аңардан әледән-әле боерыклар алып тордым. Ильичның үзе өчен һичкайчан бер нәрсә сорамаганын белгәнлектән, Яков Михайлович аның турында аеруча кайгырта иде.

Владимир Ильич һәрвакыт чиста, пөхтә киенә, әмма өстендәге костюмы шактый кыршылган иде, ә икенче костюмы булганмы-юкмы, анысын белмим. Ничектер шулай мине Яков Михайлович чакыртып алды. Аның янында Феликс Эдмундович та утыра иде. Яков Михайлович миңа:

— Без монда Дзержинский белән киңәшеп алдык әле. Владимир Ильичка яңа костюм тегәргә кирәк:

Материал юнәтегез, тегүче табыгыз. Тик шунысы, бу хакта Ильичка бер сүз дә әйтәсе булмагыз. Белсә, баш тартачак. Барысын да эшләгәч, безгә әйтерсез.

Материал юнәттем, тегүче таптым. Яков Михайловичка шалтыраттым да, бөтенесе дә әзер, дидем.

— Ярый, команда көтегез, — дип җавап кайтарды Яков Михайлович.

Комендатурада утырам. Тегүче дә минем янда. Ул костюмны кемгә тегәсен белми. Кырык-илле минутлар узгач, Яков Михайлович миңа шалтырата:

— Без хәзер Феликс Эдмундович белән Ильич янына, аның квартирына барабыз. Тегүчене ияртегез дә ун минуттан шунда керегез.

Костюмны Ленинга тегәчәген мин тегүчегә шул чакта гына әйттем. Тегүчем бөтенләй югалып калды. Шулай да сынатмаска тырышты.

Нәкъ ун минуттан тегүче белән без Ильич квартирына килеп кердек. Кичке сәгать алтылар иде. Шул сәгатьтә Владимир Ильич, Халык Комиссарлары Советыннан китеп, ике-өч сәгать вакытын өендә уздыра иде.

Без килеп кергәндә Владимир Ильич, Яков Михайлович һәм Феликс Эдмундович аш бүлмәсендә кызыпкызып нәрсә турындадыр сөйләшәләр иде. Яков Михайлович белән Феликс Эдмундович өстәл янында утыра, ә Владимир Ильич, рәхәтләнеп көлә-көлә, бүлмә буйлап йөри иде.

Безне күрүгә, йөрүеннән туктап, аптырабрак миңа һәм тегүчегә күз төшереп алды да Свердлов белән Дзержинскийга таба борылды. Тегеләр, бернәрсәгә дә исләре китмәгәндәй, тып-тын гына утыра бирделәр: Яков Михайлович тәрәзәгә таба караган да бармаклары белән гамьсез генә өстәл шакый. Ә Феликс Эдмундович, ашыкмыйча гына борылып, этажеркадан кулына эләккән беренче китапны алды һәм җитди кыяфәт белән актарырга кереште. Тегүче исә минем артта таптанып торуында булды.

— Я, нәрсә дигән сүз була инде бу? — диде Ильич, тынлыкны бозып.

Мин, сүзне нидән башларга белмичә, тәмам каушап калган тегүчене үз артымнан тарта-сөйри, алга атладым. Яков Михайлович безгә ярдәмгә килде:

— Үлчәү алу өчен иптәш Мальков тегүче алып килгән булса кирәк. Мин шулайрак аңладым...

— Кемнән үлчәү алу өчен һәм нинди үлчәү ул тагын? — диде Ильич, ачулана башлап.

— Сездән, Владимир Ильич, сездән! — диде Феликс Эдмундович, сүзгә кушылып.

— Туктагыз әле, тукта! — дип бүлдерде Ильич. — Күреп торам, сез монда тулы бер заговор оештыргансыз!

— Анысы инде сезнең ихтыярда, — дип дәвам итте Дзержинский, бер дә исе китмичә генә. — Заговор дисезме? Мәгълүм булганча, минем вазифам күбрәк заговорларны ачу...

Барысы да көлешеп алдылар. Владимир Ильич мәзәк кенә көлеп көрсенде дә кулларын җәеп җибәрде. Сез җиңдегез, янәсе.

Тегүче тиз генә үлчәү алды, һәм озакламый костюм әзер иде инде.

1918 елның җәендә, Владимир Ильич әле махсус сакчысыз йөргән чакта, аның Кремльдән чыгып китүен һәм кайда икәнлеген белмәгән өчен миңа Яков Михайловичтан берничә мәртәбә эләкте. Владимир Ильичның кайда икәнлеге сиңа һәрвакыт билгеле булсын, ул-бу була калса, Кремль сакчылыгы теләсә кайсы вакытта ярдәмгә килә алсын, дип таләп итте миннән Яков Михайлович.

Беркөн шулай кичен комендатурада эшләп утыра идем, көтмәгәндә Яков Михайлович шалтыратты һәм, Владимир Ильичның хәзер кайда икәнен беләсезме, дип сорады.

Мин аптырап калдым.

— Белмим, Яков Михайлович. Үзендә түгелмени ул? — дидем мин, телемә килгән беренче сүзләрне тезеп.

— Соң, әгәр ул өендә булса, мин аны сездән башка да белә алган булыр идем. Бөтен хикмәт тә шунда шул, өендә юк ул. Моннан өч сәгать чамасы элек машина чакырткан да каядыр китеп барган. Бонч-Бруевич та, Надежда Константиновна да берни белмиләр. Ә сез Кремль коменданты бит, әгәр Ленин Кремль капкасыннан чыгып киткән икән, сез аның кая киткәнлеген шул минутта ук белергә, кирәк була-нитә калса, аны саклау өчен шунда ук барлык чараларны күрергә тиешсез.

— Ләкин, Яков Михайлович...

— Бернинди «ләкин» дә юк. Ильичны хәзер үк табарга кирәк. Владимир Ильичның кайдалыгын белә-

чалырлык бөтен кешегә шалтыратып чыгыгыз. Тик тавышсыз-нисез, паникасыз гына.

— Ярый, Яков Михайлович.

Телефон трубкасын элдем дә бераз уйланып тордым: кайдан эзләргә Ильичны? Чынлап та ахмаклык килеп чыкты. Часовой утыртты безне. Әгәр Ленин чыгып китсә, шунда ул хәбәр итәргә дип Спасск капкасындагы постка күрсәтмә бирелгән ләбаса. Ә ул шалтыратмады! Ярый, хәзер эш анда түгел, бу хакта соңынтын. Иң мөһиме — әүвәл Ильичны табарга кирәк.

Партиянең Мәскәү комитеты секретарена шалтыратып сорадым, аларда булмаган. Халык Комиссарлары Советында түгел микән дип, аның секретаре Фотиевага шалтыраттым. Ул да белми. Шуннан соң Кремль каршында, Манеж урамында торучы Анна Ильинична Елизаровага шалтыратырга булдым. Ул да, Ильич миндә юк, диде.

— Ә сез Горькийга шалтыратып карагыз әле, — дип киңәш итте Анна Ильинична. — Бәлки, Ильич аңардадыр.

Һәм шулай булып чыкты да. Владимир Ильич Алексей Максимовичка барган да аның янында озак кына сөйләшеп утырган.

Капланның хыянәтчел һөҗүменнән соң савыгып килгәндә Ильичка тынычлап ял итәргә кирәк булгач, мине Яков Михайлович чакырып алды. Мин килгәндә аның янында Мәскәү губерна башкарма комитеты председателе утыра иде. Ильич тиешенчә ял итсен һәм тәмам ныгып җитсен өчен аны шәһәрдән читтә урнаштырырга мөмкин булырдай яхшы йорт табуны Яков Михайлович безнең икебезгә йөкләде.

— Шуны истә тотыгыз, — диде Яков Михайлович, — бу хакта беркем дә белергә тиеш түгел. Беркемгә дә берни дә сөйләмәгез, икегез генә эшләгез һәм миңа хәбәр итеп торыгыз.

Без иртәгесен үк китеп бардык. 1918 елның көзендә Мәскәү тирәсендә кеше яшәми торган дачалар һәм йортлар күп булса да, алар бик начарлар иде. Безгә уңайлы, әйбәт йорт кына түгел, бәлки яхшы сакланган, зур ремонт таләп итми торган йорт табарга кирәк иде. Шәһәр тирәсен, дачалар булган урыннарны йөреп һәм күп кенә йортларны карап чыкканнан соң, без элеккеге Мәскәү шәһәр башлыгының Горкидагы имениесенә тукталдык. Шул хакта Яков Михайловичка кайтып әйт-

тек. Ул без сайлаган имениене хуплады, һәм йорт тәртипкә китерелү белән Владимир Ильич Горкига күчте.

Бу юлы Владимир Ильич Горкида өч атналап торды. Мин анда көн саен барып йөрдем. Сакчыларны тикшерә һәм берочтан кайчакта Владимир Ильичка почта, газеталар илтә идем.

Горкига барыр алдыннан, нинди дә булса йомышы юкмы икән дип белер өчен, һәрвакыт Яков Михайлович янына керә торган идем. Яков Михайлович гадәттә миңа телдән Ильичка нәрсә дә булса әйтергә куша яисә кыска гына язу язып бирә, ара-тирә минем арттан документлар, материаллар җибәрә иде. Мин шуларны илтә идем.

Бервакыт шулай мин Яков Михайловичка әйтмичә генә китеп бардым. Ә аның ашыгыч рәвештә Ильичка нидер озатасы, нәрсә турындадыр хәбәр итәсе булган һәм шуның өчен анда махсус кеше җибәрергә туры килгән. Кайту белән миңа бик каты эләкте. Шул көнне Ильичка җибәргән язуында Яков Михайлович бу хакта әйтергә дә онытмаган иде: «Мальков мине кисәтмичә китеп барган, махсус рәвештә бүтән кешене куарга туры килә», — дигән иде ул. Владимир Ильич әлеге язуны миңа шул чакта ук күрсәтте һәм ул да мине ярыйсы гына орышты.

Яков Михайлович үзе дә Горкига берничә мәртәбә барды. Бер тапкыр аны мин озата бардым, гадәттә исә ул миннән башка бара иде.

Миңа Яков Михайловичның боерык һәм йомышларын даими рәвештә үтәргә туры килә һәм мин һәрвакыт аның гаять зур, бәхәссез абруйга ия булуына инана идем. Яков Михайловичның сүзе миңа булырга туры килгән барлык совет учреждениеләре өчен закон, аның боерыклары яшен тизлеге белән үтәлә иде.

Мисал өчен телеграфны гына алыйк. 1918—1919 елларда почта һәм телеграф еш кына бик начар эшли иде. Телеграммалар, шул җөмләдән халык Комиссарлары кул куйганнары да, җибәргәнне көтеп, кайчакларда, тәүлекләп үк булмаса да, сәгатьләр буена телеграфта яталар иде. Ә менә Свердлов имзасы куелган телеграммалар белән алай булмый, Яков Михайлович кул куйган теләсә нинди телеграмма, бер минут та тоткарланмыйча, шундук җибәрелә иде.

Яков Михайлович соң чиккәчә таләпчән һәм кырыс, әмма ифрат дәрәҗәдә гадел иде. Ул һичкайчан кешеләргә юк-бар белән бәйләнми, работникларны юкка-

барга борчымый, аларның дәрәҗәсен төшерми, сотрудник нинди генә урында эшләсә дә, һәркайсына игътибар һәм хөрмәт белән карый иде. Шуңа күрә аны барысы да ярата, ул кушкан һәр эшне, аның һәр боерыгын тизрәк һәм төгәлрәк үтәргә омтыла иде.

Миңа төрле хуҗалык мәсьәләләре белән еш кына Мәскәү Советында булырга туры килә — Кремль өчен әле теге, әле бу әйбер кирәк була иде. Мәскәү Советы работниклары күп вакытта һәм байтак нәрсәдә ярдәм кулын сузмыйлар иде. Кирәкле әйберне алу өчен еш кына Михаил Иванович Рогов һәм Мәскәү Советы президиумының башка членнары белән «сугышырга» туры килә иде. Ә инде Яков Михайлович боерыгын үтәргә барган чагымда эш бөтенләй башкача була, Свердловның күрсәтмәсе бар дип әйттең исә, һәммәсе дә бик тиз эшләнә иде.

1918 елның октябренда Яков Михайлович фронтка китәргә җыенды. Ул мине чакырып алды да буржуазиядән реквизицияләнгән товарлар арасыннан кызылармеецларга бүләк итү өчен җылы киемнәр сайларга кушты.

Реквизицияләнгән мал-мөлкәт, складлар, кибетләр Мәскәү Советы карамагында булганлыктан, мин шунда киттем. Туп-туры Мәскәү Советы председателенә кердем дә (анда президиум членнарыннан тагын кемдер утыра иде), туннар һәм кышкы курткалар кирәк, хәзер үк бирүегезне үтенәм, дидем.

— Ә сезнең требованиегез яисә сезгә әйберләр бирү турында берәр төрле күрсәтмә бармы? — дип сорады председатель.

— Юк, минем язма требованием юк.

— Менә тагын! Һәрвакыт шулай инде сез: документлар рәсмиләштермичә генә әле моны, әле тегене таләп итәсез. Язма требованиесез берни дә бирмәячәкбез, иптәш Мальков.

— Иптәшләр, эш ашыгыч, документлар рәсмиләштереп торырга вакыт юк. Соңыннан рәсмиләштерермен. Үзем өчен алмыйм лабаса... — дидем мин, аларны күндерергә тырышып.

Юк та юк дип аяк терәп карышуларында булдылар Мәскәү Советы җитәкчеләре.

— Ярый, бирмәгез! Шулай дип әйтермен Яков Михайловичка. Бу бит аның боерыгы.

— Яков Михайлович боерыгы? Башта ук шулай диярге иде! Монысы бөтенләй башка эш, әлбәттә...

Мәскәү Советы председателе телефон трубкасын алып бүлек мөдирләреннән берсе белән элемтәгә керде дә:

— Хәзер сезгә иптәш Мальков керер. Әйе, әйе, Кремль коменданты. Һичкичекмәстән аның белән бергә Кузнецк күперенә барыгыз. Анда, күптән түгел реквизицияләнгән мех кибетләренең берсендә җылы киемнәр бар. Кирәк булган барлык киемнәрне сайлап алыгыз һәм аңа биреп җибәрегез. Әгәр җитәрлек булмаса, бүтән җирдән эзләгез, әмма таләп үтәлергә тиеш... Нәрсә? Ничек рәсмиләштерергәме? Иптәш Мальковтан расписка алыгыз, шуның белән вәссәлам. Бу — Яков Михайлович боерыгы.

Бер ярым-ике сәгатьтән мин түбәләмә итеп тун һәм курткалар төялгән машина белән Кремль капкасыннан кереп бара идем инде.

Машинаны бушаткач, Яков Михайловичка шалтыратып, боерыгыгыз үтәлде, дидем. Ул алып кайтылган әйберләрне карау өчен керергә вәгъдә итте һәм тиздән Аванесов белән бергәләп килеп тә җитте.

Яков Михайловичның өстендә шактый кыршылган язгы-көзге драп пальто иде. Мин Яков Михайловичның шушы пальтосыннан һәм гел кия торган күн курткасыннан башка бүтән өс киеме юклыгын белә идем. Ә көннәр салкын, инде кыш якынлашып килә иде.

Яков Михайлович белән Варлаам Александрович мин алып кайткан байлыкны күздән кичергән арада карап торышка болай уртача гына, әмма бик җылы тун сайлап алдым.

— Яков Михайлович, карагыз әле, менә бу тун сезгә койган да куйган инде, заказ биреп тегелгән диярсең. Алыгыз!

— Нәрсә, нәрсә? Тун алырга? Сез нәрсә, шаяртасызмы әллә?

— Киярегезгә юк ич, кыш җитеп килә ләбаса...

— Беркайчан да исегездән чыгармагыз, — диде Яков Михайлович, мине кырыс кына бүлдереп, — без буржуазия әйберләрен җаваплы работникларны тәэмин итү өчен түгел, бәлки халык өчен, эшчеләр өчен, кызылармеецларыбыз өчен реквизицияլибез.

1918—1919 елларда мин берничә мәртәбә Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты членлыгына кандидат һәм аның члены итеп сайландым, Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты һәм аның большевиклар фракция-

се утырышларында еш катнаштым. Ул утырышлар гадәттә бик давыллы утә, чөнки 1918 елда Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетына меньшевиклар да, эсерлар да, кайбер анархистлар да керә һәм һәрвакыт аның эшенә аяк чалырга тырыша иде.

Яков Михайлович иң давыллы утырышларны да искиткеч сабырлык һәм ныклык белән алып бара иде. Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының 1918 елның июнендә булган һәм аның составыннан меньшевикларны куып чыгарган утырышы үзе генә дә ни тора!

Бу вакытта меньшевиклар Совет властена каршы коралды көрәшкә күчтеләр, һәм моннан ары алар белән артык назланып торырга ярамый иде. Эшчеләр сыйныфына алар үзләренең революция дошманнары икәнлекләрен күрсәттеләр.

Шулай да меньшевикларны Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетыннан чыгару турындагы карарны такт белән үткәрү ансат эш түгел иде. Бер яктан, меньшевикларны Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты составында әле шактый зур төркем тәшкил иткән сул эсерлар яклады, икенче яктан, меньшевиклар үзләрен үтә ачу китергеч итеп тотканлыктан, большевиклар моңа артык түзеп тора алмыйлар һәм эшнең якалашу белән бетү ихтималы бар иде.

Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетының 1918—1919 еллардагы барлык утырышлары кебек үк, бусы да «Метрополь»дә барды. Президиум членнары биек трибунага күтәрелгәндә һәм Яков Михайлович утырышны ачканда мин залда утыра идем.

Меньшевикларны Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты составыннан чыгару мәсьәләсе тикшерүгә куелгач та залда ыгы-зыгы купты. Кычкыралар, шаулашалар, бик каты сызгыралар — берни аңларлык түгел иде. Барысы да урыннарыннан сикереп торды, кулларын бутыйлар, менә-менә якалашырга тотынырлар кебек иде. Меньшевиклар бер почмакка постылар, алар башларын күтәрергә дә шүрлиләр иде. Сул эсерларның аларга теләктәшлек белдергән тавышлары большевикларның нәфрәт авазлары ташкынында югалып калды.

Менә шул чакны, бәрелеш инде котылгысыз дип көткәндә, Яков Михайлович үзенең көчле тавышы белән бөтен шау-шуны бастырды һәм тәртип урнаштыруны шундый зур эчке көч белән таләп итте ки, шашар чиккә җиткән зал әкренләп тына башлады. Тагын бер минуттан тулы тынлык урнашты. Бер генә сүз дә әйтми-

чә, Яков Михайлович ишеккә таба төртеп күрсәтте, һәм юашланып, мескенләнеп калган меньшевиклар утырышлар залыннан бер-бер артлы чыгып тайдылар, ә Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты нәүбәттәге әһәмиятле мәсьәләгә күчте.

Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты утырышында булсын, аның большевиклар фракциясе утырышында булсын, тартышлар нихәтле генә кызса да, бәхәсләр нинди генә кискен булса да, Яков Михайлович Свердлов һәрвакыт Ленин белән бергә, Владимир Ильич ягында булды.

Гәрчә Яков Михайловичтан миңа еш кына эләккәләсә дә, барысы да аның кырыс таләпчәнлеген белсәләр һәм һәрвакыт тоеп торсалар да, аның белән эшләве гадәттән тыш җиңел иде. Җиңел генә дә түгел, шатлыклы иде. Эш аның үтә гадел булуында, берәүне дә «тетеп ташламавында», рәнҗетмәвендә генә түгел, эшкә, кешеләргә карата мөнәсәбәтендә булгандыр, күрәсең. Нәрсә белән генә шөгыльләнсә дә, Яков Михайлович бөтен эшкә кайнап торган революцион дәрт, бетмәс-төкәнмәс большевистик ялкын өсти, әйләнә-тирәдәге бөтен кешене рухландыра иде.

Аның катгый, революция мәнфәгатьләре таләп иткән чакларда еш кына кырыс та булуы мөмкин иде, әмма ул беркайчан да ваемсыз булмады, йөрәге кушмаган бер генә эшне дә эшләмәде. Ул үзе белән аралашкан һәр кешенең күңелен намуслы, ягымлы булуы белән яулап ала иде.

Яков Михайлович Кремльне саклаучы сугышчыларга карата бик игътибарлы иде, алар белән еш сөйләшә, аларның көнкүреше, хезмәт шартлары белән кызыксына, өйләреннән нәрсәләр язулары хакында сораша, җыелышларында чыгышлар ясый иде. Кремльдәге кызылармеецлар клубына Я. М. Свердлов исеме бирелү тикмәгә генә түгел.

Постта торганда часовой берәр хата эшләсә яки артык гайрәтләнеп китсә, ул үз вазифаларын үтәгәндә, Яков Михайлович, хәтта үзе аның чамадан тыш гайрәтләнүе корбаны булганда да, часовойга бәйләнми иде. Ә андый хәлләр булгалады.

Бервакыт шулай комендатурада утырган чагымда кинәт ишек шар ачылып китте. Бусагада — Яков Михайлович, ә аның артында мылтыгын алга иеп томкан часовой басып тора иде. Мин авызымны ачарга да өлгермәдем, сугышчы рапорт бирде:

— Иптәш Кремль коменданты! БҮБК Председателе иптәш Свердлов квартиры янында пропускысыз шикле бер кешене тоткарладым. Аны сезнең карамакка алып килдем.

Мин урынымнан сикереп тордым.

— Син соң, фәлән-фәсмәтән, кемне тоткарладың? Бу кеше шул Яков Михайлович, БҮБК председателе иптәш Свердлов үзе ич инде! — дидем мин часовойга.

Часовой аптырап калды. Маңгаена хәтта тир бөртекләре бәреп чыкты. Бер урында таптанып тик тора, үзе бер миңа, бер Яков Михайловичка карый, тәмам каушап төште. Ә Яков Михайлович эче катып көлә.

— Хуш, моның өчен сине, күгәрченкәем, бер ун тәүлеккә утыртырга туры килер. БҮБК председателен икенчеләй мылтык белән Кремль буйлап йөртмәссең, — дидем часовойга.

Яков Михайлович шунда ук җитдиләнеп китте:

— Туктагыз әле, иптәш Мальков. Ни өчен әле сез бу иптәшкә җәза бирергә җыенасыз? Ул бит хаклы. Минем БҮБК председателе икәнлегем маңгаема язып куелмаган лабаса, ә янымда пропускым чыннан да юк иде. Иптәшкә җәза бирмәскә, бәлки революцион уяулыгы өчен рәхмәт әйтергә кирәк. Менә шулай! — диде.

1919 елның март башында, Украинага барып кайтканнан соң, Яков Михайлович каты авырып китте.

16 мартта Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты бинасының түгәрәк залын әзерләү тәмамланып килә, анда берсекөнгә партиянең VIII съезды ачылырга тиеш иде. Бөтенесе дә әзер иде шикелле. Стеналар яшел гирляндалар белән чорналган, байраклар, плакатлар бәйрәмчә алсуланып тора, президиум өстәленә җете кызыл эскәтер җәелгән. Сәхнә түрендә — Маркс һәм Ленин бюстлары.

Әйе, бөтенесе дә әзер. Телефонны тагын бер кат тикшерергә кирәк. Чыбыкны сузып бетергәннәрме икән? Аппарат янына киләм. Кинәт телефон шалтырый. Әһә, димәк, эшли инде. Трубканы алам.

— Павел, синме?

Нәрсә бу? Кем тавышы? Аванесовмы? Юк, ул түгел! Варлаам Александровичның тавышы беркайчан да болай калтырамый.

— Кем бу, кем? Ни булды? — дип кычкырам телефоннан.

Үксеп-үксеп елаган ирләр тавышын ишетәм:

— Яков Михайлович... Моннан биш минут элек...

Тамагыма төер утырды, күзләремне томан каплады...

Ике көннән, 1919 елның 18 мартында, без Яков Михайлович Свердловны җирләдек. Кремль стенасы буенда, Кызыл мәйданның нәкъ урта бер җирендә яңа кабер казылган иде. Гаять зур мәйданны бер кырыннан икенче кырына хәтле биләп алган ун меңнәрчә кешеләр кайгыдан тынып калдылар. Кабер калкулыгына Владимир Ильич Ленин күтәрелде: «Без эшчеләр сыйныфын оештыру өчен, аның җиңүе өчен барыннан да күбрәк эшләгән пролетариат юлбашчысын кабергә төшердек...»

Е. Я. Драбкина

ЯКОВ МИХАЙЛОВИЧ СВЕРДЛОВ ҺӘМ ЯШЬЛӘР

Дөньяда искиткеч шәп большевик иптәш Андрей барлыгын мин бала чагымнан ук белдем.

Бу 1912 ел ахырындамы, 1913 ел башындамы Питерда булды. Әни белән без Пески районында яши идек. Ул заманда йорт хуҗалары, йортны салганның беренче елында, стеналары кипшергәнче, квартирларны чагыштырмача арзан бәя белән бирәләр һәм ярлырак кешеләр шундый яңа йортларга урнашырга тырыша иде.

Нәкъ шул кышны 10 нчы Рождественскаяда ике яңа йорт салынды. Шуларның берсенә әнием һәм III Дәүләт думасы члены Полетаев урнашты. Ә бездән ерак та түгел Григорий Иванович Петровский тора иде.

Без, ягъни большевикларның балалары, бик тиз арада дуслаштык, һәрвакыт бер-беребезгә барып-килеп йөри, әмма күбрәк Полетаевларда була идек. Безнең дуслыгыбызда балаларга хас гадәттәге мәзәкләр аз очрый иде. Без башлыча олылар яшәгән һәм аз-маз үзебез дә катнашкан кайнап торган кызыклы тормыш белән яши идек: я «Правда»га язу яисә мәкалә илтә идек, я типографиягә йөгерә, яки телдән берәр хәбәр тапшыра идек.

Безнең йорттан большевиклар партиясе членнары

өзелми иде. Алар «легальләргә», ягъни үзләренең чын паспортлары белән яшәүчеләргә һәм полициядән яшеренеп яшәүче «легаль түгелләр»гә бүленәләр иде.

«Легальләр». бездә көннең төрле вакытында булалар, шулар арасыннан аеруча еш кунак була торганы — иң карт эшче-большевиклардан берсе Василий Андреевич Шелгунов иде. Сукыр иде ул: төрмәгә чираттагы эләгүләренең берсендә аның күзләре бик каты авырта башлый, ләкин төрмәчеләр аңа врач чакырудан баш тарталар һәм ул сукырая. Шуңа да карамастан, ул партиядә эшләвен дәвам иттерә һәм сукырайгач та партия эшчәнлеге өчен берничә мәртәбә төрмәдә утыра.

«Легаль түгелләр» гадәттә кичкә таба, караңгы төшкәч киләләр һәм төн уртасында гына китәләр иде.

Без, балалар, йортыбызга килгән «легальләрне» никадәр генә яратсак та, «легаль түгелләр» аеруча зур ихтирам белән файдаланалар иде. Алар турында нәрсә булса да сораштыруны әти-әниләребез бик нык тыялар һәм, беркатлылыклары белән, безне бернәрсә, дә белмиләр дип уйлыйлар иде. Ләкин без «легаль түгелләр»не бер карау белән таный идек һәм, безгә таныш булмаган тагын берәрсе килеп чыга калса, аны күздән югалтмый идек.

Шундый «легаль түгелләр»нең берсе Питерда уникенче елның ахырында пәйда булды. Ул кара-кучкыл тәнле, чандыр, пенсне кигән, үзе бик каты салкын тидергән иде. Полетаевларга килгәч, без аны бер генә мәртәбә күрдек. Өлкәннәр бүлмәсе ябык иде, әмма шулай да без ул «легаль түгел»нең исеме Андрей икәнен һәм аның сөргеннән качканын белә алдык.

Без яшеренеп тыңлап торганда ишеткәннәребездән аеруча кызыклысы Андрейның сөргеннән ничек качуы турында сөйләве булды. Ул алдан әзерләп куелган алмаш ямчылар ярдәмендә качканлыгын бәян итте.

Берникадәр вакыттан соң иптәш Андрей Петровскийлар квартирына килеп чыкты һәм шул ук кичне кулга алынды.

Бу хакта өлкәннәр бик борчылып сөйләштеләр. Арадан кайсыдыр берсе «провокация» дигән сүзне әйтеп ташлады. Икенче берсе, сүз арасында, Роман Малиновскийның иптәш Андрейга үзенең мех бүреген биргәнлеген исенә төшерде. Ләкин Малиновскийның провокатор булуы һәм Андрейга үз бүреген охранка агентларына Андрейны күзәтергә уңайлырак булсын өчен кидергәнлеге бирәүнең дә башына килмәде.

...Шуннан соң биш ел узгач, 1917 елның җәендә мин Питерга килдем. Вокзалда мине әнием каршы алды. Әниемне елдан артык, ягъни аны ерак Чердыньга сөргенгә озатканнан бирле күргәнем юк иде. Аның белән без төн буе сөйләшеп чыктык, бер-беребезгә шул вакыт эчендә башыбыздан кичкәннәрне сөйләдек, ә иртә белән эшче һәм солдат депутатлары Советының I съезды утырышына киттек.

Съезд делегатларына күз төшерү белән үк анда утырганнары белән сулдагылары арасындагы аерма сизелеп тора иде. Уң якта офицер френчлары һәм яхшы костюмнар күзгә ташлана, ә сулдагылар солдат гимнастеркалары һәм гади пиджаклардан иде. Залның иң сул кырыенда, тәрәзә буенда ук утыручы кечкенә бер төркем игътибарны үзенә аеруча нык тартты. Төркемдәгеләр үзенә бер төрле дәрт, кыюлык, батырлык һәм бәйсезлек белән аерылып торалар иде.

Гәрчә кунаклар артта басып торырга тиеш булса да, без большевиклар утырган тәрәзәләр янына уздык.

— Әнә тегесе Свердлов, — диде әнием пышылдап. — Бусы Подвойский... Тегесе Джапаридзе... Тегесе Ногин, монысы Володарский, ә әнә тегесе Ленин! — диде ул безгә яны беләнрәк утырган кешене күрсәтеп.

Владимир Ильич чак кына иелебрәк утырган да блокнотына тиз-тиз нәрсәдер яза, үзе әледән-әле ораторга күз төшереп ала иде. Атаклы меньшевик, Вакытлы хөкүмәт министры Ираклий Церетели сөйли иде. Ул, сугышны дәвам иттерергә кирәк, хезмәт иясләре, буржуазия тирәсенә тупланып, аны якларга тиешләр, дип белдерде.

— Хәзерге вакытта Россиядә: «Властьны безнең кулга бирегез, власть башыннан китегез, сезнең урынны без алабыз», — дип әйтерлек политик партия юк, — диде Церетели. — Россиядә андый партия юк!

Ленин кинәт урыныннан сикереп торды да:

— Бар! Андый партия бар! — дип кычкырды. Аның көчле тавышыннан бөтен зал сискәнеп куйды һәм аңа таба борылды.

Шунда ук, Советлар съездында, әнием мине Свердлов янына алып барды. Текәлебрәк карагач, мин аның кайчандыр безне, ягъни балаларны бик нык кызыксындырган теге «легаль түгел» иптәш Андрей икәнлеген танып алдым.

Яков Михайлович аркасы белән стенага терәлгән дә баскычта басып тора һәм капитан күперчегендәге

капитанны хәтерләтә иде. Аның янына кешеләр килә, яки ул, күз карашы белән халык арасыннан кемне дә булса тотып алып, үзе янына чакырып китерә иде. Сүз һәрвакыт кыска була һәм аның да, әңгәмәдәшләренең дә бер-берләрен бик тиз аңлаганлыклары күренеп тора иде.

Сөйләшүдән соң Яков Михайлович мине Выборг районына эшкә җибәрде. Анда район думасының культура-агарту бүлеге мөдире булып Надежда Константиновна Крупская эшли иде. Бер үк вакытта Яков Михайлович миңа Эшче яшьләрнең социалистик союзы белән багланышка керергә кушты.

Ул чакта Россиядә яшьләр хәрәкәте туып кына килә иде әле. Яшьләрнең беренче оешмалары тирәсендә, черкиләр шикелле, буржуаз интеллигентлар сырышып йөриләр һәм яшьләрне фәкать спорт, бию, тегү-чигү белән генә шөгыльләнергә өндиләр иде. Анархистлар да яшьләрне үз артларыннан ияртергә азапландылар һәм беркемгә дә, бернәрсәгә дә буйсынмаска үгетләделәр. Меньшевиклар белән эсерлар яшьләрне үзләренә якынайтырга тырыштылар.

Безнең партия яшьләр оешмаларында эшләүгә зур игътибар бирде. Яшьләр мәсьәләсе 1917 елның августында булып узган VI партсъездда тикшерелде. Съезд барлык партия оешмаларын яшьләр оешмаларына һәрьяклап булышырга һәм аларга, төзелгән көннәреннән башлап ук, социализмның җиңүе өчен көрәшүче эшче яшьләр оешмаларына әверелүдә ярдәм итәргә чакырды.

Эшче яшьләр социалистик союзының Петербург комитеты 1917 елның җәендә Коломинский урамындагы гимназия йортында урнашты. Бервакытны партия Үзәк Комитеты Секретариаты да шунда иде. Анда Яков Михайлович Свердлов көн саен була торган иде.

Кичләрен, гадәттә, зур самавыр кайнатып, бөтен ризыкны «гомуми казан»га сала идек тә көне буена башкарылган эшләр турында өстәл тирәсенә җыелып сөйләшә торган идек, киңәшләр һәм тәкъдимнәр тыңлый идек. Иртәнгә чаклы чамасыз күп сөйләшергә яратуыбыз өчен Яков Михайлович безне еш кына әрли дә иде.

Ул безне, шул күп сөйләшүләрегез белән яшьләрдән аерыла күрмәгез дип, һаман кисәтеп килә иде.

— Заводка барып, бер генә ир яки хатын-кыз эшчене булса да безнең эшкә тартмаган көннең әрәмгә

узган көн икәнлеген һәркайсыгыз исендә тотсын, — дип кабатлый иде һаман Яков Михайлович.

Үзенең абруе белән беркайчан да безгә басым ясарга тырышмый иде ул. Киресенчә, гәрчә без тәҗрибәсез булсак та һәм еш кына очракларда ялгышсак та, ул безнең алга кыен бурычлар куя һәм аларны хәл кылырга сак кына бирелгән күрсәтмәләре, киңәшләре белән генә ярдәм итә торган иде.

Ә бит безгә, ягъни яшьләргә, ирония белән караучы иптәшләр дә булгалады. Иреннәреннән ана сөте кипмәгән әле, янәсе, аларга җитди эш тапшырырга мөмкинме соң? Вак-төяк йомышка йөртергә ярый инде шунда. Ә митингларда чыгыш ясау яки җыелышлар уздыру алар кулыннан килә торган эш түгел, диләр иде. Андый иптәшләрне Яков Михайлович һәрвакыт орыша килде.

— Кешене гел яр кырыенда тотсаң, ул беркайчан да йөзәргә өйрәнмәячәк. Ә инде суга ыргытсаң, ул әлбәттә тыпырчына һәм йөзә башлаячак. Безнең яшьләр дә шулай: алар бары мөстәкыйль эштә генә чын большевиклар булырга өйрәнәчәкләр, — ди торган иде ул.

Безгә ул төрлечә ярдәм итә, әмма, шул ук вакытта, берәр төрле задание бирсә, безнең аны вакытында, төгәл һәм җиренә җиткереп үтәвебезне бик нык таләп итә иде.

Яков Михайлович Свердловның, Надежда Константиновна Крупскаяның һәм партия исеменнән безнең яшьләр оешмаларын күзәтүче башка иптәшләрнең булышлыгы һәм киңәшләре аркасында Эшче яшьләрнең социалистик союзы партиянең турылыклы ярдәмчесенә әверелде һәм партиягә яшьләрне большевистик юлдан алып барырга ярдәм итте. Питерның яшь эшчеләре Кызыл гвардиядә дә, Октябрь өчен сугышларда да, контрреволюциягә каршы көрәшү өчен Донга җибәрелгән беренче эшче отрядларда да актив катнашты.

1918 елның мартында Совет хөкүмәте Мәскәүгә күчте. Берәр айдан мин Яков Михайлович Свердловта секретарь булып эшли башладым. Минем төп вазифам килүчеләрне кабул иткәндә аңа булышудан гыйбарәт иде. Халыкка мөмкин кадәр якынрак булу өчен, Яков Михайлович үзенең кабул итү бүлмәсен Кремльдән Советларның икенче йортына («Метрополь»гә) күчерде. Сакчылык работниклары иптәш Володарский үтерелгәннән соң икенче көнне үк диярлек кабул ителгән

әлеге карарның куркынычлы икәнлегенә ышандырырга тырышып карадылар, әмма аларча булып чыкмады. Свердлов үз сүзендә нык торды. Үзе кечерәк кенә бер бүлмә сайлады, шыксыз мебельне чыгарып ташлап, гади бер өстәл куярга кушты. Өстәлнең яктылык үзенә килгән кешенең йөзенә төшә, ә үз йөзе күләгәдә кала торган итеп тәрәзәгә янәшә куелганын күргәч, Свердловның ачуы чыкты. «Болай утыргач, кеше сиңа ышанып, ни дә булса сөйли аламы соң?» — диде ул һәм өстәлне тәрәзәгә яны белән куйды.

Аның какшамас кагыйдәсе: «Бер генә эшче дә, бер генә крестьян да кабул итү бүлмәсеннән үз эшен ахырынача хәл итмичә чыгып китмәскә тиеш», — дигән кагыйдә иде.

— Башка сыйныф вәкилләре белән нишләргә? — дип сорадым мин аңардан, чөнки Свердлов янына алар да күпләп киләләр иде.

— Аларны нәзакәтле генә итеп куып җибәрегез. Фәлән җиргә барыгыз, шунда җавап алырсыз, дип әйтегез, мәгәр кая һәм ничек барырга икәнлеген төгәл аңлатыгыз, — диде Яков Михайлович.

Килүчеләрнең иң зур күпчелеге эшчеләр, крестьяннар, кызылармеецлар иде. Илнең барлык почмакларыннан киләләр, күбесе шәхси эшләре белән түгел, ә бәлки җәмәгать эшләре: икмәк мәсьәләсе, авыл ярлылары комитетлары, Кызыл Армияне оештыру мәсьәләләре белән киләләр иде.

Аңа мөрәҗәгать иткән кешеләрнең сорау-үтенечләрен ул еш кына шунда ук хәл итә иде. Әгәр дә инде Яков Михайлович үзе хәл итә алмый торган мәсьәлә булса, ул тиешле работникка шалтырата яисә килгән кешене аның янына курьер илтә иде.

Кем дә булса килеп керү белән, Свердлов аңа өстәл янындагы кәнәфидән урын күрсәтә һәм: «Тыңлыйм сезне, иптәш!» — дип, үзенең гадәттән тыш тере, ачык, акыллы, үткен күзләрен әлеге кешегә теки, аны игътибар белән тыңлый иде.

Ул көтмәгәндә тиз генә елмаеп та куя. Образлы итеп сөйли — я Идел бурлаклары куллана торган сүзне әйтеп ташлый, яисә Себер сөйләшен яңгырата, яки Некрасовтан берәр юл шигырь укый. Җырларга ярата — күбрәк революцион җырлар җырлый һәм төрмә көйләрен суза иде. Шаяртырга да бик маһир иде ул. Берәр иптәше килеп, юк-бар нәрсә хакында такылдый башласа, тыңлап-тыңлап тора да: «Болай бик акыллы

кеше икәнсең үзең, ә менә җомга көннәрне бөтенләй тузга язмаганнарны сөйлисең!» — ди торган иде ул.

Ул бар эшне дә бик тиз эшли, шулай да вакыт җиткерә алмый иде. Кайчакта: «Шайтан алгыры, тәүлеге алты сәгатьтә уза да китә!» — дип ачуланып та куя иде. Кәгазь, язу-сызу мәшәкатьләреннән бик арый иде.

Өстәл артында утыра-утыра да, күп вакытын төрмәдә уздырган кешеләргә хас булганча, сикереп торып, ишекле-түрле йөри башлый һәм кычкырып шигырь укый:

> Мин ант итәм:
> Изге көрәш исеме белән,
> Көн киләсен белдергән
> Якты таң йолдызы белән...

(Бикә Рәхимова тәрҗемәсе)

Аның портфеле һәрвакыт тыгыз итеп тутырылган була, шуңа күрә ул аны «комсыз крокодил» дип атый иде. Еш кына аның култык астында газетага төрелгән төенчек, ә анда берәр авыру иптәшенә дигән ризык булып, ул ризыкны Яков Михайлович үзенең фәкыйрь генә паегыннан өлеш чыгарып бирә иде. Иптәшләре, халык вәкилләре турында сөйләгәндә, аның тавышы җылы, мөлаем була. Ул беркайчан да үзе турында уйламый. Әгәр аңа үзен сакларга киңәш итә башласалар, ул: «Зарар юк, үлмәм. Әгәр үлә калсам, «Интернационал» җырлагыз», — дип кулын гына селти.

Яков Михайловичка килүчеләрнең күбесе япь-яшь кешеләр иде. Сугышчан партизан отрядлары командирлары — еш кына унтугыз-егерме яшьлекләр, авыл ярлылары комитетлары башында күбесенчә фронттан кайткан яшь солдатлар. Алар, үлемнән курыкмыйча, кулакларга каршы килешмәүчән көрәш алып баралар, шәһәрләрдәге ачыгучы эшчеләргә ярдәм итү өчен авыл байларының икмәген тартып алалар иде.

Иң актив эшчеләр һәм авыл ярлылары революцияне саклау өчен фронтка китте. Күп кенә яшь работниклар яшь Совет республикасын төзеде. Алар алда торган ашыгыч мәсьәләләрне хәл итү өчен Мәскәүгә киләләр иде.

Партия яшьләрнең сугышчан омтылышына югары бәя бирә, әмма шул ук вакытта ул яшьләр хәрәкәтен ныгытырга кирәклеген дә күрә иде. Шәһәр һәм авылларда төзелгән яшьләр оешмалары үзара бәйләнештә тормыйлар, аларның һәркайсы үз көе белән эшли иде.

Алар сафына революция дошманнары үтеп кергән һәм яшьләрне үзләре артыннан ияртергә азапланган очраклар да булгалый иде.

Менә хәзер комсомол җыелышларында чыгыш ясаганда еш кына комсомолларның: сезгә яхшы булган, сез героик заманда яшәгәнсез, шуңа күрә үзеннән-үзе революционер булып киткәнсез, ә хәзер яшьләргә героик юл табу кыенрак, дигән сүзләрен ишетәсең.

Ләкин ул героик заманда да юл бер генә түгел, күп иде: батырлык юлы һәм куркаклык юлы, революция юлы һәм контрреволюция юлы бар иде. Тверская, ягъни хәзерге Горький урамыннан отрядлар атлаган һәм алар белән бергә комсомоллар гражданнар сугышына киткән вакытта тротуарларда купшы киенгән яшь кешеләр карап калды. Бу кешеләр тормышның бөтен рәхәтен ыспай пиджак һәм чалбар киеп йөрүдә һәм кабакларда күңел ачуда күрделәр.

Киң яшьләр массасы большевиклар партиясе күрсәткән бердәнбер дөрес юлдан барсын өчен, бөтен илне колачлап ала торган һәм һәр фабрикада, һәр заводта, һәр авылда ячейкалары булган бердәм яшьләр оешмасы булдырырга кирәк иде. Шул оешма яшьләрне коммунистик рухта тәрбияләү эшендә партиянең ярдәмчесе булырга тиеш иде. Кыскасы, комсомол оешмасы төзергә кирәк иде!

Шундый оешманың кирәклеген яшьләр үзләре дә тоя иде. 1918 елның җәендә Эшче яшьләр союзының Петроград комитеты работниклары хәтта яшьләрнең Бөтенроссия конференциясен чакырырга тырышып карадылар һәм бөтен илгә анкеталар җибәрделәр. Ләкин моңа аларның көче җитмәде. Бу эшнең уңышлы чыгуы өчен партиянең булышлыгы таләп ителде.

Ничектер шулай 1918 елның июнь ахырында Яков Михайлович Свердлов миңа Эшче яшьләр союзы работникларын үз янына чакырырга кушты. Ул миңа, Владимир Ильич белән без, яшьләр союзларының Бөтенроссия съездын чакырырга, программа һәм устав эшләргә, Үзәк Комитет сайларга һәм яшьләр союзларын илебез революцион яшьләренең чын оешмасына әверелдерергә вакыт, дигән фикергә килдек, диде.

Ләкин, съездга әзерлек башлану белән үк, дәһшәтле вакыйгалар аркасында, бу әзерлекне туктатып торырга туры килде. Чит ил интервентлары төньяктан, көнчыгыштан, көньяктан бәреп кереп, яшь Советлар республикасын буарга теләделәр. Мәскәүдә сул эсерлар фет-

нәсе күтәрелде, ак чехлар Себерне һәм бөтен Идел буен диярлек басып алдылар. Социалистик Ватан куркыныч астында дип игълан ителде һәм корал тотарга сәләтле бөтен кеше фронтка китте.

Дошманның беренче басымы кире кагылгач та Яков Михайлович яшь иптәшләрне кабат үзенә чакырып алды һәм алар белән сөйләшеп съездның иң кыска вакыт эчендә чакырылырга тиешлеге турында килеште.

Оештыру бюросы хезмәт ияләре яшьләренә өндәмә белән мөрәҗәгать итте.

«Революция башыннан ук барлык яшьләрне колачлап алган революцион энтузиазм аңа социализм өчен көрәштә үзенең дусларын табарга ярдәм итте. Без дошман белән татулыкка һәм килешүгә өндәүчеләргә ияр- мәдек. Без — көрәшчеләр... Безгә давыллар куркыныч түгел... Безнең өчен урта юллар юк, бердәнбер курс — социализм», — диелгән иде ул өндәмәдә.

Әгәр партия Үзәк Комитеты һәм Яков Михайлович Свердлов оештыру һәм материаль яктан зур булышлык күрсәтмәсәләр, безнең оештыру бюросы съездны чакыра алмаган булыр иде, әлбәттә. Яшьләр съездының чакырылуы турында Яков Михайлович күрсәтмәсе буенча урыннардагы барлык партия оешмаларына хәбәр ителде. Алар оештыру бюросына урыннардагы яшьләр оешмалары белән бәйләнешкә керергә булыштылар, съездга сайланган делегатларны акча һәм документлар белән тәэмин иттеләр.

Съездны әзерләгән вакытта оештыру бюросы алдында торган мәсьәләләрнең беренчесе төзеләчәк яшьләр союзының исеме турындагы мәсьәлә булды. Ул безнең бәхәсләрдә чиктән тыш зур урын алды.

Оештыру бюросы членнары съезд алдыннан Яков Михайловичта булганда, союзның исеме турында, һәрвакыттагыча, үзара бәхәсләшә башладылар.

Яков Михайлович тыңлап торды да болай диде:

— Ә сезнең союзны Коммунистик яшьләр союзы дип атау барыннан да дөресрәк булыр шикелле. Сез моңа ничек карыйсыз? Бу исем союзның коммунистик оешма икәнлеген, шул ук вакытта революция эшен яклаучы барлык хезмәт ияләре яшьләрен берләштергәнлеген күрсәтә. Коммунизм идеяләрен әле тулысынча аңламаган яшьләр шушы оешмада коммунистик тәрбия алачаклар.

Яков Михайлович тәкъдим иткән исемне (ә ул әлеге очрашуга чаклы безнең яшьләр турында Владимир

Ильич белән сөйләшкән булган) Коммунистик Яшьләр Союзының беренче съезды кабул итте.

Партиянең VI съезды тарафыннан яшьләргә карата билгеләнгән линияне — вак-төяк опекага юл куймаска, шул ук вакытта яшьләрне армый-талмый тәрбияләргә, өйрәтергә, аларга ярдәм итәргә, дөрес юл күрсәтергә, дигән линияне Владимир Ильич та, Яков Михайлович та бик оста үткәрде.

Октябрьның беренче еллыгы бәйрәме якынлашып килә иде. Бөтен шәһәрне чүкеч тавышы күмгән: плакатлар, байраклар, картиналар, портретлар әзерлиләр. Элеккеге шәһәр думасы бинасында Иверская богоматерь часовнясы белән рәттән Маркснын ташка уеп язылган: «Дин — халык өчен агу», дигән сүзләре пәйда булды. Рәссамнар Страстной монастырьны һәм Охотный рядтагы агач ларекларны күзгә ташлана торган чуар сурәтләр белән бизәделәр һәм: «Эшләмәгән — ашамый», дип язып куйдылар.

Кырыс сынаулар белән тулы шушы ел эчендә халкыбыз бөтендөнья империализмы һөҗүмен бер-бер артлы кире кагып торды. Әмма хәзер инде революцион күтәрелеш башлану турында: Германиядә, Австриядә һәм Италиядә эш ташлау, Болгариядә ачларның баш күтәрүе, Франция армиясендә солдатлар восстаниесе, Япониядә дөге игүчеләр арасындагы чуалышлар хакында җир шарының барлык почмакларыннан хәбәрләр агылды.

Ул чакта иң зур газапны Россия эшчеләре күрде: алар айлар буена кибәк катыш бер әчмуха икмәк һәм бер кисәк балык белән яшәргә мәҗбүр булдылар.

Минем Свердловны унсигезенче елның ноябрь көннәрендәге кебек хәлдә беркайчан да күргәнем юк иде әле. Элек тә җиңел гәүдәле, һәрвакыт ашкынучан, җитез Яков Михайлович хәзер әйтерсең лә очып кына йөри, аяклары җиргә дә тими иде. Көн буена ул уннарча урында булырга — Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитетында председательлек итәргә, Халык Комиссарлары Советы утырышында катнашырга, кызылармеецлар казармасында митингта чыгыш ясарга, Тамбов губернасыннан килүчеләрне кабул итәргә, Көньяк фронтка китүче коммунистлар белән әңгәмә уздырырга, кулына карандаш тотып Ленинның яңа мәкаләсен укып чыгарга һәм тагын әллә никадәр эшләрне «әйләндерергә» өлгерә иде. Кайчан гына йоклый иде икән ул? Гому-

мән йоклый идеме икән? Аның һәр хәрәкәтендә бетмәс-төкәнмәс энергия сизелеп тора иде. Гадәттә сабыр һәм җыйнак Яков Михайлович бөтен эшне ут уйнатып эшли иде.

— Уйлап кына карагыз, ниләр эшләнә бездә! Болар һәммәсе дә әкият түгел, хыял түгел, чынбарлык бит. Ә халкыбыз нинди безнең! Алтын халык! Гаҗәеп шәп кешеләр! — ди торган иде ул шатланып.

1919 елның беренче айларында Яков Михайлович бик еш кына Мәскәүдән я Минскига (ул анда Советларның Бөтенбелоруссия съездын уздырды), я Питерга, яисә Украинага барып йөрде.

Украинадан ул партиянең нәкъ VIII съезды алдыннан кайтты. Партия Үзәк Комитеты Секретариаты хезмәткәре Елизавета Филипьевна Троицкая съездга партия оешмаларының картасын төзеде. Аңа Муся Бош белән без дә булыштык. Яков Михайлович әлеге картаны карарга килде. Аның кыяфәте безне борчуга төшерде: төсе киткән, күзләре эчкә баткан, сулышын авырлык белән генә ала иде.

Иртәгесен без аның урын өстенә егылганлыгын белдек. Хәле сәгать саен начарлана барды.

Ул вафат буласы көнне иртән Клавдия Тимофеевна миңа шалтыратып, өйләреннән балаларын алып китүемне үтенде. Аларны алырга дип баргач, Яков Михайловичны мин соңгы мәртәбә шунда күрдем. Көн ахырында без Яков Михайловичның йөрәге тибүдән туктаганын белдек. Аның күп еллар буена төрмә һәм сөргеннәрдә булу, соңгы айларда гадәттән тыш күп эшләү нәтиҗәсендә бик нык йончыган организмы каты авыруны кичерә алмады.

Нәкъ шул вакытта Мәскәүгә партиянең VIII съезды делегатлары җыела иде. Алар вокзаллардан шат, күтәренке күңел белән партия Үзәк Комитеты Секретариатына киләләр дә... кайгылы хәбәрне ишетеп тетрәнәләр иде. Һәм үлем белән уннарча мәртәбәләр очрашкан кешеләр Яков Михайловичның бүтән инде үзләре арасында булмаячагын, аның тавышын башка беркайчан да ишетмәячәкләрен, аның янына һичкайчан килә алмаячакларын күз алдына китерә алмыйча, балалар шикелле үксеп-үксеп елыйлар иде.

Ике көннән, 18 мартта, иптәшләре Яков Михайловичны соңгы юлга озаттылар. Табут артыннан Владимир Ильич Ленин, аның белән рәттән Надежда Кон-

стантиновна Крупская, артыннан партия съезды эшендә катнашу өчен Мәскәүгә җыелган иптәшләр барды.

Яков Михайлович белән хушлашканда Владимир Ильич тирән кайгы һәм бу гүзәл пролетариат революционерына мәхәббәт хисләре белән тулы сүзләр әйтте.

Без, шул көннәрдәге кичерешләрдән тирәнтен борчылган комсомол работниклары, бергә җыелдык. Яков Михайлович нәкъ исән чактагыча күз алдыбызга килеп басты. Без аның белән булган очрашуларыбызны, аның сүзләрен, киңәшләрен искә төшердек, аның героик тормышының өлкән иптәшләрдән ишеткән аерым вакыйгаларын бер-беребезгә сөйләдек. Яков Михайловичның яшьләр белән эшләү турындагы, үзебездә большевистик батырлык һәм кыюлык, теоретик әзерлек һәм практик эшлеклелек тәрбияләү буенча һәркайсыбызга бик нык эшләү кирәклеге турындагы һәр сүзен хәтергә төшерәсе һәм истә тотасы килә иде.

Без таң беленгәнче утырдык. Кинәт ишек ачылып китте һәм аннан күшегеп, талчыгып беткән Демьян Бедный килеп керде.

Ул чакта комсомол Үзәк Комитеты урнашкан бина «Правда» газетасы редакциясеннән ерак түгел иде. Шуңа күрә редакция работниклары, шул җөмләдән безнең яраткан пролетариат шагыйребез Демьян да, еш кына безгә керәләр иде.

Ул безне берәм-берәм күздән кичерде, аннары тәмәке төреп көйрәтте дә бер бит кәгазь чыгарды:

— Менә тыңлагыз әле, бер нәрсә яздым, — диде ул.

Укырга кереште, әмма булдыра алмады: күзләренә яшь тыгылды. Аннан соң зур кыенлык белән үзен кулга алып, Яков Михайлович Свердлов истәлегенә багышланган юлларны укыды:

Китте... Иреннәр тынды мәңгегә...
Күз яшьләрем каберенә түкмәдем —
Мин сине табутыңда күрмәдем,
Шуңа күрә исән диеп беләмен.
Мин уйлыйм: айлар, еллар үтсә дә,
Дусларыңны кара җирләр күмсә дә,
Буыннарның хыялында син исән,
Кремльнең сакчысы мәңге син икән.

(Бикә Рәхимова тәрҗемәсе)

Менә айлар, еллар узды. Илебез танымаслык булып үзгәрде. Төзүчеләреннән берсе Яков Михайлович Сверд-

лов булган дөньядагы беренче Совет социалистик республикасы куәтле социалистик дәүләткә әверелде. Социализмның казанышлары көннән-көн үсә һәм арта бара.

Илебез хезмәт ияләре, узылган көрәш һәм җиңү юлларын күздән кичергәндә, партия һәм Ленин тарафыннан тәрбияләнгән Яков Михайлович Свердловны, данлы большевиклар токымының шушы гүзәл вәкилен мәхәббәт һәм рәхмәт хисләре белән искә алалар.

Җир йөзендә шундый кешеләрнең булуы нинди зур бәхет!

А. В. Луначарский

ЯКОВ МИХАЙЛОВИЧ СВЕРДЛОВ

Октябрь революциясеннән соңгы беренче елларда Я. М. Свердлов үтә күренекле кеше булды, ифрат күп нәрсә аның аша үтте, шул чорда ул искиткеч зур эз калдырды. Бу яктан алганда партиябездә дә, илебездә дә аның белән янәшә яки аннан өстен куярлык кешеләр гадәттән тыш аз иде. Әмма үлем Яков Михайловични бездән бик иртә алып китте...

Яков Михайловичның үлеме аның көчен бездән яшерергә тиеш түгел. Я. М. Свердловның Октябрь революциясенә кадәр узган һәм партия тарихын өйрәнүче кешеләргә генә мәгълүм булган (чөнки ул чакта партия подполье тормышы белән яши иде һәм Я. М. Свердловның гаять зур эше күзгә күренми иде дияргә мөмкин) бөтен тормышын аның үлеме бездән яшерергә тиеш түгел... Бу гаять зур югалту булды, һәм моны Ленин үзе дә нәкъ шулай дип бәяләде.

Октябрьдан соң Яков Михайлович Свердлов, һичшиксез, Владимир Ильичның уң кулы булды. Ул партиянең рәсми Секретаре һәм Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе иде.

Нык ихтыяр көченә ия булуы, зирәк акылы, мәсьәләләрне тиз хәл итүе, сыйнфый сизгерлеге аркасында гына түгел, бәлки, болардан тыш, тагын бөтен төп партия активын искиткеч яхшы белүе аркасында да ул

Үзәк Комитет Секретаре постында менә дигән работник булды.

Бик ачык хәтеремдә, теге яки бу кеше хакында белешмә сорап Яков Михайловичка мөрәҗәгать итсәләр, ул аның партиядәге эше турында да, җәмәгать эшчәнлеге, карьерасы, акылы һәм ихтыяры ягыннан холкының хасиятләре турында да, нинди дә булса вазифаны үтәү өчен кирәкле таланты, төп кимчелекләре турында да шунда ук кыска гына итеп гадәттән тыш оста характеристика бирә иде. Бу төпле характеристика әлеге кеше турындагы тулы мәгълүмат була иде. Яков Михайловичта кешегә партия күзлегеннән карап бәя бирү өчен кирәкле нәрсәләрнең бөтенесе дә була торган иде. Күп кенә карт большевикларга хас булганча, Я. М. Свердловка гаять зур көчле политик доминанта хас, аның өчен тормышта турыдан-туры яисә читләтә политика белән бәйләнешле нәрсәләр генә кызыклы иде.

Свердловның Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе буларак эшчәнлеге дә шулай ук шаккатарлык иде. Әлбәттә, ул коллектив эш формаларын куллана: аның заданиеләре кайчакта башка работниклар ярдәме белән үтәлә, әмма бу коллективларда ул җитәкче роль уйный иде.

Минемчә, безнең Конституциянең башлангыч планын эшләүдәге хезмәтнең уннан тугыз өлешен Яков Михайлович башкарды дип һич арттырусыз әйтергә мөмкин. Ул моны тиз һәм ышаныч белән эшләде. Көр тавышлы сабыр оратор, зур, тыныч, үткен күзле, мәһабәт хәрәкәтле Свердловның чыгышлары (буе кечкенә булуга карамастан, ул гадәттән тыш мәһабәт кеше иде) бик көчле була иде.

Шушы кеше көтмәгәндә үлеп киткәч (бигрәк тә көтмәгәндә булды бу, чөнки бөек, дөньякүләм тарихи шахмат партиясендә шундый фигураны югалту мәгънәсезлек сыман иде), Владимир Ильич тетрәнде. Шул чакта Свердловны җирләгәндә сөйләгән речендә Владимир Ильич: «Мондый кешене башка бер кеше белән дә алмаштырырга мөмкин түгел, аны бөтен бер коллектив белән генә алмаштырырга мөмкин»,— дигән атаклы сүзләрне әйтте. Бу сүзләрне безгә соңрак та, революциянең беренче чакыруы гигантларын җирләгәндә дә кабатларга туры килде... Бу сүзләр Яков Михайловичка карата тулысы белән туры килә иде.

Яков Михайловичның биографиясе, тормышының подполье күләгәсендә уздырган өлешен дә, аның эшенең революция нуры белән яктыртылган, Октябрь якынлашу белән һәм Октябрь җиңүеннән соң кабынып киткән өлешен дә эченә ала торган тулы биографиясе иң кызыклы һәм искиткеч китапларның берсе булачак. Бөтендөнья революциясе пантеонында көч һәм драматизм белән тулы фигураларга бай булган карт большевистик гвардия арасында Свердлов фигурасы беренче урыннарның берсен алып тора.

Я. М. СВЕРДЛОВНЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ЭШЧӘНЛЕГЕ ДАТАЛАРЫ

1885

23 май (4 июнь)	Нижний Новгородта Я. М. Свердлов туа.

1900

Көз	Я. М. Свердлов, гимназиянең 5 нче классыннан китеп, Канавино аптекасына эшкә керә.

1901

3—5 (16—18) декабрь	Нижний Новгородта Я. М. Свердловның легаль булмаган революцион эшчәнлеге башлана. Я. М. Свердлов РСДРПга член булып керә. Я. М. Свердлов беренче мәртәбә кулга алына.

1902

Я. М. Свердлов Сормово заводы эшчеләре арасында оештыру һәм агитация-пропаганда эше алып бара. 1902 ел эчендә ике мәртәбә кулга алына.

1903

1902 елның ахыры, 1903 елның башы	РСДРПның Нижегород комитеты кушуы буенча Я. М. Свердлов Сормовода яшерен типография оештыра.
13 (26) апрельдән 14 (27) енә каршы төн; 18 сентябрь (1 октябрь) — 1903 елның ахыры	Революцион эшчәнлеге өчен полиция тарафыннан Я. М. Свердлов өч мәртәбә кулга алына. Ярты елдан артык төрмәдә утыра. Тоткыннар арасында политик уку оештыра.

1904

Я. М. Свердлов тулысынча легаль булмаган хәлгә күчә. РСДРПның Төньяк комитеты кушуы буенча Мәскәүдә, Ярославльдә, Костромада революцион эш алып бара.

1905

Февраль — июль	Я. М. Свердлов Ярославльдә, Казанда, Саратовта, Нижний Новгородта партия эше алып бара, РСДРПның Төньяк комитеты һәм партия Үзәк Комитетының җаваплы йомышларын үти.
Июль — сентябрь	Я. М. Свердлов Казанда партия эше алып бара. РСДРПның Казан комитеты составына керә.
Сентябрь — декабрь	Я. М. Свердлов Екатеринбургта РСДРП Үзәк Комитеты агенты булып эшли. РСДРПның Екатеринбург комитетына җитәкчелек итә. Эшче депутатларның Екатеринбург Советын оештыра. Митингларда чыгышлар ясый. Легаль булмаган партия мәктәбе оештыра, шунда лекцияләр укый.
Декабрь	Я. М. Свердлов Таммерфорс конференциясенә делегат итеп сайлана.

1906

Январь — июнь	Я. М. Свердлов, К. Т. Новгородцева белән бергә, Екатеринбургтан Пермьга күчә. Мотовилихада партия оешмасын һәм РСДРПның Пермь комитетын яңадан оештыра, аның эшенә җитәкчелек итә.
Февраль	Я. М. Свердлов Урал өлкә конференциясен чакыруны әзерли. Конференция Уралдагы большевистик оешмаларны берләштерүне тәгәлли. Свердлов конференция эшенә җитәкчелек итә, өлкә партия комитеты составына сайлана.
10 (23) июнь	Пермьдә Я. М. Свердлов белән К. Т. Новгородцева кулга алына. Я. М. Свердлов Пермь төрмәсендә тоткыннарның политик укуына җитәкчелек итә.
Ноябрь	Я. М. Свердловны Түбән Турадагы аеруча каты режимлы Николаевский арестантлар ротасына күчерәләр.

1907

23 сентябрь, (6 октябрь)	Я. М. Свердлов ике елга крепостька ябарга хөкем ителә.

1908

1908, январь — 1909, сентябрь	Екатеринбург төрмәсенә күчерелгәч, Я. М. Свердлов даими рәвештә политтоткыннар старостасы итеп сайлана, ирекгәгеләр белән элемтә урнаштыра, тоткыннарның политик укуын оештыра.

1909

23 сентябрь, (6 октябрь)	Я. М. Свердлов, төрмәдән азат ителеп, Петербургка китә.
Ноябрьның икенче яртысы	Партия Үзәк Комитеты күрсәтмәсе буенча Я. М. Свердлов Мәскәүгә бара. РСДРПның Мәскәү комитеты һәм Мәскәү округ комитеты эшенә җитәкчелек итә.
13 (26) декабрь	Свердлов партиянең Мәскәү комитетының киңәйтелгән утырышында кулга алына.

1910

Март	Я. М. Свердловны этап белән өч елга Нарым краена сөрәләр.
27 июль (9 август)	Я. М. Свердлов Нарым сөргененнән кача.
Сентябрь — ноябрь	Я. М. Свердлов Петербургта яшерен эш алып бара. Партия оешмасын торгызуда катнаша, легаль большевистик «Звезда» газетасын чыгаруны әзерләүдә катнаша.
14 (27) ноябрь	Я. М. Свердлов белән К. Т. Новгородцева Петербургта кулга алына.

1911

Май ахыры	Я. М. Свердловны дүрт елга Нарым краена сөрәләр.
3 (16) июль	Я. М. Свердловны Нарым краеның иң караңгы районнарыннан берсе булган Максимкин Яр авылына күчерәләр.

1912

	РСДРПның Прага (VI) конференциясеннән (1912 ел, январь) соң Я. М. Свердлов РСДРП Үзәк Комитеты члены итеп кооптацияләнә һәм Үзәк Комитетның Россия бюросы составына кертелә.
Январь	Я. М. Свердлов Максимкин Ярдан Колпашевога күчерелә.
31 август (13 сентябрь) — 1 (14) ноябрь	Я. М. Свердлов үтә кыю качышлар ясый: башта көймәдә, аннары пароходта кача, качуы икесендә дә уңышсыз чыга. Томскидагы күчерү төрмәсенә озатыла.
Сентябрь ахыры (октябрь башы)	Я. М. Свердлов, янына килгән хатыны һәм яшь ярымлык улы белән бергә, Костыревая авылына урнаштырыла.
5 декабрьдан 6 сына (18—19) каршы төн	Я. М. Свердлов сөргеннән кача.
1912 ел, декабрь — 1913 ел, февраль	Я. М. Свердлов Петербургта партия эше алып бара. IV Дәүләт думасының социал-демократлар фракциясенә һәм «Правда» редакциясенә җитәкчелек итә.

1913—1916

10 (23) февраль	Я. М. Свердлов белән К. Т. Новгородцева Дәүләт Думасы депутаты Г. И. Петровский квартирында кулга алына.
6 (19) май	Я. М. Свердлов этап белән Турухан краена сөрелә.
1913 елның 22 июне (5 июль)	Я. М. Свердлов Турухан краена килеп җитә. Башта Селиваниха авылында, аннары Курейка һәм 1915 елның маеннан Монастырское авылына урнаша. Зур көч куеп, революцион эш алып бара, сөргендәгеләрне оештыра, тышкы дөнья һәм сөргендәге башка урыннар белән актив хат алыша, сөргендәгеләргә лекцияләр укый. Партия матбугаты һәм Себер газеталарына мәкаләләр һәм очерклар яза.
1915 ел, июнь	Я. М. Свердлов янына ике баласы — Андрей һәм Вера белән хатыны К. Т. Новгородцева килә.
1915 ел, июль	Я. М. Свердлов җитәкчелегендә Турухан краендагы сөргендә яшәүче большевикларның җыелышы була. Анда партия Үзәк Комитетының берни-

чә члены һәм IV Дәүләт думасының шушында сөрелгән большевик-депутатлары катнаша. Җыелыш Я. М. Свердлов белән С. С. Спандарян тарафыннан язылган резолюцияне кабул итә, резолюциядә депутатларга оештырылган процесска бәя бирелгән була. Резолюция В. И. Ленинга һәм партия оешмаларына җибәрелә.

1917

Март башы	Февраль революциясенең җиңүе турында хәбәр алгач, Я. М. Свердлов Красноярскига китә.
20—23 март (2—5 апрель)	Я. М. Свердлов Красноярск партия оешмасының эшен җайга салырга ярдәм итә.
29 март (11 апрель)	Я. М. Свердлов Петроградка килә. Партия работникларының Бөтенроссия (март) киңәшмәсе һәм Советларның Бөтенроссия киңәшмәсе эшләрендә катнаша.
Апрель	Я. М. Свердлов Екатеринбургка китә. Урал большевикларының өлкә оешмасын ныгыту буенча эш алып бара. Урал партия оешмасының 1 иреклe конференциясенә җитәкчелек итә, Урал өлкә комитеты члены һәм VII (Апрель) Бөтенроссия партия конференциясе делегаты итеп сайлана.
24—29 апрель (7—12 май)	Я. М. Свердлов партиянең VII (Апрель) конференциясе эшендә катнаша. Конференция президиумына һәм РСДРП ҮК члены итеп сайлана.
1917 елның маеннан	Я. М. Свердлов РСДРП Үзәк Комитеты Секретариатына җитәкчелек итә.
3—24 июнь (16 июнь — 7 июль)	Я. М. Свердлов Советларның I Бөтенроссия съездының большевиклар Фракциясе эшенә җитәкчелек итә.
29 июнь — 26 июль (12 июль— 8 август)	Я. М. Свердлов РСДРП(б)ның VI съездын чакыру буенча Оештыру бюросына җитәкчелек итә.
5 (18) июль	Я. М. Свердлов, иртүк Елизаровалар квартирына килеп, В. И. Ленинга «Правда» редакциясенең тар-мар ителүен хәбәр итә һәм Владимир Ильичка яшерен хәлгә күчәргә булыша.
26 июль — 3 август (8—16 август)	Я. М. Свердлов РСДРП(б)ның VI съезды президиумына сайлана, съездның күпчелек утырышларында председательлек итә, оештыру бюросы

докладларын һәм ҮКның оештыру отчетын ясый, РСДРП(б) ҮК составына сайлана.

Июль — сентябрь Я. М. Свердлов башта Разливта, аннары Финляндиядә легаль булмаган хәлдә яшәгән В. И. Ленин белән махсус кешеләр аша системалы рәвештә элемтә тота.

10 (23) октябрь Я. М. Свердлов партия Үзәк Комитетының В. И. Ленин тәкъдиме белән кораллы восстание турында карар чыгарган тарихи утырышында председательлек итә.

16 (29) октябрь Я. М. Свердлов ҮКның киңәйтелгән утырышында председательлек итә. Кораллы восстание турындагы резолюцияне бик нык яклый. Каменев белән Зиновьевның капитулянтлык позициясенә каршы чыга. Восстаниегә җитәкчелек буенча Хәрби-революцион Үзәк составына сайлана.

24—26 октябрь (6—8 ноябрь) Я. М. Свердлов Октябрь кораллы восстаниесенә җитәкчелек итүдә турыдан-туры катнаша.

8 (21) ноябрь В. И. Ленин тәкъдиме белән Я. М. Свердлов Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты Председателе итеп сайлана.

1918

5(18) январь Я. М. Свердлов Учредительное собраниене ача. Ленинчыл документны — Хезмәт иясе һәм эксплуатацияләнүче халыкның хокуклар декларациясен укып чыга һәм раcларга тәкъдим итә.

10—18 (23—31) январь Я. М. Свердлов Советларның III Бөтенроссия съездын ача, аның эшенә җитәкчелек итә, Үзәк Башкарма Комитетының эше турында отчет докладлы ясый.

Январь — март Я. М. Свердлов В. И. Ленин белән бергә, «сул коммунистлар»га каршы, Брест солыхын төзү өчен кискен көрәш алып бара.

Я. М. Свердлов, В. И. Ленин белән бергә, РСДРП(б) Үзәк Комитеты Оештыру бюросының «Сепарат һәм аннексияле солых мәсьәләсендә РСДРП (большевиклар) Үзәк Комитетының позициясе» дигән мөрәҗәгате проектын яза.

3—4 март	Партия ҮК тапшыруы буенча Я. М. Свердлов Мәскәүгә бара, анда солых төзү турындагы мәсьәләдә ҮК линиясен яклап чыга.
6—8 март	Я. М. Свердлов партиянең VII съездын ача, съездның барлык утырышларында председательлек итә. ҮКның оештыру отчеты белән, В. И. Ленинның сугыш һәм тынычлык турындагы докладаы буенча речь белән чыга, РКП(б) ҮК составына сайлана.
15 март	Я. М. Свердлов Советларның IV Гадәттән тыш Бөтенроссия съездын ача, аның утырышларында председательлек итә һәм съездны япканда йомгаклау рече белән чыга.
Апрель — июнь	Я. М. Свердлов беренче совет Конституциясен эшләү комиссиясе председателе итеп сайлана һәм комиссиянең эшенә җитәкчелек итә.
14 май	Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты һәм Мәскәү Советының берләштерелгән утырышында Я. М. Свердлов В. И. Ленинның тышкы политика турындагы докладаы буенча йомгаклау сүзе белән чыга.
4—10 июнь	Я. М. Свердлов Советларның V Бөтенроссия съездын ача, БҮБКның отчет докладын ясый, съездның күпчелек утырышларында председательлек итә.
11 август	«Гомуми хәрби өйрәнү көне»ндә Я. М. Свердлов Кызыл мәйданда эшче полклар парад-смотрын кабул итә һәм митингта партия ҮК һәм Совет хөкүмәте исеменнән чыгыш ясый.
30 август	В. И. Ленинга һөҗүм ясалу уңае белән Я. М. Свердлов «Барлык эшче, крестьян, кызылармеец депутатлары Советларына. Барлык армияләргә, бөтен, бөтен кешегә» өндәмә яза.
1 сентябрь	Я. М. Свердлов Финляндия Компартиясенең оештыру съездында РКП(б) ҮК исеменнән чыгыш ясый.
Сентябрь — октябрь.	Я. М. Свердлов Горкида дәваланучы В. И. Ленин янына даими барып йөри. В. И. Ленин югында, БҮБК һәм партия Үзәк Комитетында эшләү белән беррәттән, Халык Комиссарлары Советы эшенә җитәкчелек итә.
1918 ел, октябрь — 1919 ел, февраль	В. И. Ленин белән бергә, Я. М. Свердлов фронтлардагы хәл уңае белән берничә мәртәбә Республика Реввоенсоветының оператив боерыкларына кул куя.

Октябрь уртасы	Я. М. Свердлов Көньяк фронт штабына бара, армияләрдә тәртип урнаштыру өчен чаралар күрә, фронт командованиесе белән Республика Реввоенсоветы арасындагы конфликтны бетерә.
6—9 ноябрь	Я. М. Свердлов Советларның VI Гадәттән тыш Бөтенроссия съезды эшенә җитәкчелек итә. Бишенче мәртәбә БҮБК Председателе итеп сайлана.
16 ноябрь	Я. М. Свердлов РКП(б) ҮК исеменнән эшче һәм крестьян хатын-кызларының I Бөтенроссия съездын котлый.
Декабрь ахыры	Я. М. Свердлов Нижний Новгородка, Арзамаска һәм Казанга бара, анда губерна башкарма комитетларының утырышларын уздыра, партия активы җыелышларында чыгышлар ясый.

1919

13 январь	Я. М. Свердлов Ригага бара, анда Советларның I Бөтенлатвия съезды эшендә катнаша.
17 январь	Я. М. Свердлов Карл Либкнехт белән Роза Люксембургның явызларча үтерелүе уңаеннан уздырылган митингта речь белән чыга. Шул ук көнне БҮБКның «Германиянең барлык Советларына, бөтен эшчеләр сыйныфына» мөрәҗәгатенә кул куя.
2 февраль	Я. М. Свердлов Минскига Белоруссия эшче-крестьян Совет республикасының эшче, крестьян һәм кызылармеец депутатлары Советларының I съездына бара, анда котлау рече сөйли һәм БССРның бәйсезлеген тану турында БҮБК карарын игълан итә.
23 февраль	Я. М. Свердлов Петроградка килә, анда Петроград Советы утырышларында чыгыш ясый.
27 февраль	Үзәк Комитет тапшыруы буенча Я. М. Свердлов КП(б)Уның III съезды һәм Советларның III Бөтенукраина съезды эшендә катнашу өчен Харьковка китә.
1—6 март	Я. М. Свердлов КП(б)Уның III съезды эшендә катнаша. Съездда котлау рече белән чыга, КП(б)У ҮК отчеты буенча фикер алышуларда катнаша һәм башка мәсьәләләр буенча чыгышлар ясый.
6 март	Я. М. Свердлов, ике тугандаш республика — Советлар Россиясе белән Советлар Украинасы арасында тыгыз элемтә кирәклеге турындагы мәсьә-

	ләгә багышлап, Советларның III Бөтенукраина съездында речь белән чыга. Мәскәүгә кайтып китә.
8 март	Я. М. Свердлов Мәскәүгә кайта. Шул ук көнне соңгы мәртәбә ХКС утырышында катнаша һәм БҮБК Президиумы утырышын үткәрә.
9—16 март	Я. М. Свердлов каты авырый.
16 март	Авырып ятучы Я. М. Свердлов янына В. И. Ленин килә.
16 март, 4 сәгать 55 минут	Я. М. Свердлов вафат була.
18 март	Я. М. Свердлов Кызыл мәйданда җирләнә.

ЭЧТӘЛЕК

Олы яшьтәге мәктәп балаларына

РАССКАЗЫ О СВЕРДЛОВЕ

Сборник воспоминаний

(на татарском языке)

Редакторы *Ф. Зиятдинова.* Художнигы *И. Стоев.* Художество редакторы *Р. Шәмсетдинов.* Техник редакторы *Ф. Абдрахманова.* Корректорлары *Р. Ахмәтьярова, М. Хәкимова.* ИБ № 3226 Наборга бирелде 22.02.83. Басарга кул куелды 19.01.84. Формат 84×108[1]/32. Типография кәгазе № 3. Гарнитура литературная. Печать высокая. Учетн.-изд. табагы 11,4. Басма табагы 10.9, Усл. кр. отт. 11,1. Заказ З-118. Тираж 5500. Бәясе 50 тиен.

Татарстан китап нәшрияты. 420084, Казан, Бауман урамы, 19.
Татарское книжное издательство. 420084, Казань, ул. Баумана, 19.

Татарстан АССР Нәшрият, полиграфия һәм китап сәүдәсе эшләре дәүләт комитетының Камил Якуб исемендәге полиграфия комбинаты.
Казан 420084, Миславский ур., 9.

50 тиен

Свердлов турында хикәяләр